

BÁLINT JÓZSEF

**Társadalmi
régésződés
és
jövedelmek**

KOSSUTH

Sársadalmi
rétegződés
és
jövedelmek

BÁLINT JÓZSEF

Társadalmi rétegződés és jövedelmek

MÁSODIK,
BŐVÍTETT KIADÁS

Lektorálta:
BALLAI LÁSZLÓ

ISBN 963 09 2108 1
© Bálint József 1983
(3543)

Tartalom

ELŐSZÓ / 7

BEVEZETÉS / 9

1. A társadalmi rétegződés vizsgálatának statisztikai módszerei / 9
2. A társadalmi-gazdasági struktúra történeti átalakulása / 23

A MAI MAGYAR TÁRSADALOM ALAPVETŐ OSZTÁLYAI ÉS RÉTEGEI / 33

1. A munkásosztály és belső rétegződésének alakulása / 33
2. A szövetkezeti parasztság egységesülése és rétegződése / 46
3. Az értelmiség és egyéb szellemi foglalkozásúak rétege / 61
4. A kisárutermelők és a kiskereskedők / 80
5. A települési szerkezet és a rétegződés / 85
6. A társadalmi mobilitás alakulása Magyarországon a szocializmus építésének idején / 99

DEMOGRÁFIAI FEJLŐDÉSÜNK, DEMOGRÁFIAI RÉTEGEK / 119

1. Népesedéspolitika, népességszámunk és a népesedési folyamatok / 119
2. A család átalakulása társadalmunkban / 131
3. A nők társadalmi helyzete / 136
4. Az ifjúság társadalmi helyzete / 153
5. Az öregkorúak társadalmi helyzete / 166

JÖVEDELMI FORRÁSOK TÁRSADALMUNKBAN /177

1. Munkajövedelem és szabályozása / 179
2. Szociálpolitika, társadalmi juttatások / 192

3. Jövedelmek a háztáji és kisegítő gazdaságokból / 204
4. Kiegészítő jövedelemforrások / 211
5. A jövedelmek társadalmi osztályok és rétegek szerint / 219
6. Az alacsony jövedelmű és az előnyös helyzetű családok
jövedelmi helyzete / 229

A LAKOSSÁGI FOGYASZTÁS ALAKULÁSA / 241

1. A fogyasztás tendenciái a felszabadulás óta / 241
2. Fogyasztási különbségek az alapvető osztályok
és rétegek szerint / 252
3. Az alacsony és magas jövedelműek fogyasztása / 254
4. A lakáskérdés és lakáshelyzet / 258

A KÜLÖNBSÉGEK CSÖKKENÉSE ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁS TÁRSADALMUNK OSZTÁLY- ÉS RÉTEGSZERKEZETÉNEK ALKULÁSÁBAN / 273

IRODALOMJEGYZÉK / 281

Az utóbbi két évtizedben nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének alakulása, a jövedelmi viszonyok rétegződésre gyakorolt hatásának megismerése iránt. Ez főleg azzal magyarázható, hogy társadalmunk rétegződésében mélyreható változások mentek végbe az elmúlt időszakban, olyanok, amelyek nemcsak jelenünket, hanem társadalmunk fejlődésének távlatait is alapjaiban érintik.

A tudományos kutatók figyelme — a társadalomirányítás szükségleteinek kielégítése érdekében — az utóbbi években egyre fokozottabban fordult az osztály- és rétegszerkezetben, valamint a jövedelmi viszonyokban végbement társadalmi változások felé. Elég csak arra utalni, hogy a kutatási terv keretében „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” címen kutatási főirány alakult ki, összefogva az ezzel kapcsolatos számos szerteágazó vizsgálatot.

A könyv elsődleges célja a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete, demográfiai rétegződése, valamint a rétegjövedelmek és a fogyasztás harmincéves (1949—1980) fejlődésének összefoglaló statisztikai leírása az elfogadott fogalomrendszerben. Emellett számos helyen érint mélyebb politikai, közgazdasági és szociológiai összefüggéseket is, és igyekszik ilyen természetű következtetések, kérdésfelvetések megfogalmazására. A könyv ezáltal hozzá kíván járulni a politikai gyakorlat igényeinek kielégítéséhez, a réteg- és jövedelmi viszonyok értékeléséhez és a végbemenő folyamatok széles körű ismertetéséhez.

Komplex és interdiszciplináris szemlélet alkalmazását kísérlem meg a statisztikai adatok feldolgozásában és a társadalmi folyamatok értelmezésében. Elsősorban statisztikai eszközökkel vizsgálom a rétegszerkezet és a jövedelmek dinamikáját, a gazdasági és társadalmi folyamatok kölcsönhatását, a gazdasági folyamatok társadalmi hatásait és a társadalmi következmények visszahatását a gazdaságra.

A könyv második kiadása céljából végzett átdolgozás során igyekeztem az utóbbi három évtized tárgyalt folyamatainak bemutatásához felhasználni a régebbi és a legutóbbi népszámlálási és más statisztikai forrásokat, nyomon követni és bemutatni egyes politikai döntések keletkezését és gyakorlati megvalósulását, felhasználni a társadalomkutatás több témakörbe vágó újabb megállapítását.

1982. január

A szerző

1. A TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS VIZSGÁLATÁNAK STATISZTIKAI MÓDSZEREI

Az osztály fogalmának marxista értelmezése

Lenin a társadalmi osztály fogalmát a következőképpen határozta meg: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük.”*

A lenini osztályfogalom az antagonisztikus társadalmak osztályait és azok egymáshoz való viszonyát határozta meg. A szocialista társadalom építése során, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével – amellyel a szocializmus alapjainak lerakása befejeződik – viszont megszűnik annak a lehetősége, hogy egyik osztály a másik munkáját eltulajdoníthassa. A lenini meghatározásban az osztályok lényegéről mondott egyéb ismérvek a szocialista társadalomban is érvényesek, természetesen az új termelési és társadalmi viszonyoknak megfelelő új tartalommal.

A szocializmus felszámolja az antagonisztikus társadalmakat jellemző osztályviszonyokat, de nem szünteti meg általában a társadalom osztálytagozódását. Helytelen lenne ezért egyrészt, ha szem elől tévesztenénk a szocialista társadalom osztályviszonyainak az antagonisztikus rend-

* *Lenin Összes Művei*. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 15. old.

szerekkel szemben meglevő, azoktól gyökeresen eltérő sajátosságait, másrészt az is, ha a még meglevő szotálykülönbségeket tagadnánk vagy a jelentőségüket kisebbítenénk. Hiba volna az is, ha nem látnánk a szocializmus osztálytagozódásának átmeneti jellegét, vagyis azt, hogy a társadalmi szerkezet fejlődésének alaptendenciája az osztályok és a társadalom nagyszámú rétegeinek egymáshoz való közeledése. Ezért is szükséges, hogy a statisztika is nyomon kövesse a társadalom osztály-szerkezetének, a társadalmi osztályok és rétegek helyzetének alakulását, változását, ezáltal segítse a politika formálását és gyakorlati megvalósítását, továbbá a társadalomkutatás elmélyítését.

A statisztikai osztályozási rendszer az adott kor viszonyait és színvonalát fejezi ki, filozófiai és társadalomtudományi fogalmakra épül. Örök érvényű statisztikai osztályozást tehát nem lehet kidolgozni. Azt is tudni kell, hogy a társadalmi osztály tudományos fogalma teljes pontossággal nem ültethető át a statisztikai fogalmak és osztályozások gyakorlatába, mert az utóbbiak segítségével egyes embereket és családokat kell besorolni különböző kategóriákba. Vagyis a statisztikai gyakorlatban mindenkiről (a vitatható határesetekről is) el kell döntení, hogy melyik osztályba, rétegbe sorolandó. A filozófiai (tudományos) fogalmak viszont egyfelől elvontabbak, másfelől ugyanakkor jobban figyelembe tudják venni az átmeneti kategóriákat (például paraszt-munkás).

A társadalmi rétegződés vizsgálatára használt statisztikai fogalmak fejlődése

A felszabadulás után kialakított statisztikai fogalmak és osztályozások elsősorban az időszerű társadalmi átalakulások mérésére irányultak: a földreform következtében a parasztság átalakulására, az államosítás következtében az állami szektor térhódítására és dinamikájára, az iparosítás nyomán az ipari termelésre és az ipari dolgozók részarányának növekedésére, a mezőgazdaság szocialista átalakulásával a szocialista szektor térhódítására és a magánszektor zsugorodásának a kimutatására, valamint a parasztság átrétegződésére, továbbá a jövedelmi, fogyasztási és kulturális haladás alakulására. Ezeket az igényeket a statisztika módszertanilag megalapozottan, viszonylag pontosan tudta kielégíteni, s jól szolgálta a társadalomirányítást és a közvélemény tájékoztatását.

A társadalom osztályszerkezetének vizsgálatához a statisztikai gyakorlat adott megközelítő képet, de a statisztika ezen a területen sokáig

elmaradt a társadalmi valóság gyors fejlődésétől. Az 1949. évi népszámlálás és a többi korabeli statisztikai felmérések lényegében átvették és továbbfejlesztették a felszabadulás előtti statisztikai gyakorlat használható fogalmait. Ilyen volt mindenekelőtt a foglalkozási viszony szerinti osztályozás. A hetvenes években viszont a politikai gyakorlat és a tudományos kutatás ösztönzésére a statisztikában kibővült és elmélyült a társadalomstatisztika, például a népesedéssel, a társadalom rétegződésével, a jövedelemarányokkal, az ifjúság és a nők helyzetével, a társadalmi mobilitással és sok más kérdéssel kapcsolatban.

A foglalkozási viszony alapján megkülönböztettek:

- munkásokat (ide sorolták azokat a fizikai dolgozókat, akik mint csoportvezetők, munkások, altisztek dolgoztak állami vállalatoknál, állami gazdaságokban stb.);
- alkalmazottakat (ide sorolták a szellemi foglalkozásúakat);
- önállókat (ide sorolták a birtokos parasztokat és a bérlőket, az iparosokat, a kereskedőket, az önálló értelmiségieket stb.);
- segítő családtagokat (ide sorolták az önállóknak azokat a családtagjait, akik az önálló földművest, az iparost, a kereskedőt stb. munkájában segítik).

Az 1960. évi népszámlálás az aktív keresőket és az egész népességet társadalmi-gazdasági csoportokra bontotta, az 1970. évi népszámlálás pedig társadalmi-foglalkozási csoportok szerint igyekezett megközelíteni a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetét.

Ez a csoportosítás a következő volt:

1. Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak:

- alkalmazásban állók;
- termelőszövetkezeti tagok;
- önálló parasztok és segítő családtagjaik.

2. Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak:

- alkalmazásban állók;
- szakmunkások;
- betanított munkások;
- egyéb fizikai dolgozók.

Ipari termelőszövetkezeti tagok:

- szakmunkások;
- betanított munkások;
- egyéb fizikai dolgozók.

Önálló kisiparosok, kiskereskedők, fuvarosok és segítő családtagjaik.

3. Szellemi foglalkozásúak:

- alkalmazásban állók;
- termelőszövetkezeti tagok;
- önállóak.

Amikor az elemzésekben munkásságról beszéltek, akkor többnyire vagy csak a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású alkalmazásban állókra gondoltak, vagy hozzászámították a mezőgazdasági fizikai foglalkozású alkalmazásban állókat, illetve a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású ipari termelőszövetkezeti tagokat is.

A fenti csoportosítás segítségével hasznos elemzéseket lehetett készíteni a társadalmi osztályok változási tendenciájának számszerű vizsgálatához, de a statisztikai fogalmak és csoportosítások nem feleltek meg a gyakorlati politikában és a társadalomtudományokban alkalmazott osztályfogalmaknak, inkább a szektorális arányok és a foglalkozási struktúra kimutatása volt a jellemző. Ez érzékelhető a korábbi pártkongresszusok adatszerű értékeléseiben is, amelyekből hiányzik az egyértelmű bemutatása annak, hogy miként alakul a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség részaránya az aktív keresőkből. Példa lehet erre a Központi Bizottság beszámolója a VIII. és a X. kongresszuson.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója — a népszámlálási osztályozás alapján — a következő adatokkal jellemezte a társadalmi struktúrát: „Az elmúlt öt esztendő fejlődésének jellemzője a kereső népesség társadalmi-gazdasági csoportok szerinti megoszlásának változása: 1957-ben az összes keresők 55%-a volt munkás és alkalmazott, 1962-re részarányuk 65%-ra növekedett. 1957-ben a keresők 6%-a volt szövetkezeti tag és segítő családtag, 1962-re részarányuk 30,1%-ra növekedett. 1957-ben az önállóak és segítő családtagjaik az összes keresők 39%-át tették ki, 1962-re részarányuk 5%-ra csökkent”.*

A X. kongresszuson a Központi Bizottság értékelése a következő volt: „Társadalmunkban a szocialista forradalom győzelmével kialakultak és megszilárdultak rendszerünk új osztályalapjai. Az ország lakosságának fele, ötmillió fő vesz részt a termelésben aktív, önálló keresőként. Közülük 72% munkás és alkalmazott, 25% szövetkezeti tag. A magánterme-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1963. 30. old.

lők, az önálló kisiparosok és kiskereskedők, valamint a szabadfoglalkozásúak aránya 3%”.*

Az állami statisztikai csoportosítástól eltérő és a politikai gyakorlat igényeivel számoló statisztika épült ki a pártban a párttagság szociális összetételének megfigyelésére a következők szerint: munkás, paraszt, értelmiség, alkalmazott és egyéb kategória.

Hasonló – és a KSH csoportosításától eltérő – osztályozást alkalmaztak az oktatáspolitikában a tanulóifjúság szociális összetételének megfigyelésére. Maga a KSH is alkalmazott esetenként az osztálytagozódáshoz jobban igazodó csoportosításokat.

A leírt népszámlálási osztályozásoktól valamelyest eltérő, a valóságot jobban kifejező osztályozásokat kezdtek alkalmazni már a hatvanas években a Központi Statisztikai Hivatalban is a lakosság életszínvonalának vizsgálatánál, elsősorban a jövedelem- és a fogyasztástatisztikában. Itt ugyanis mindig teljes háztartásokat kell az egyik vagy a másik rétegbe besorolni, hiszen az egyének jövedelmei a háztartásokban közösen kerülnek felhasználásra. Végeredményben tehát az egyes emberek fogyasztása elsősorban a háztartás egészének jövedelmi, fogyasztási stb. viszonyaitól függ.

Hosszú ideig a statisztika összevontan mutatta ki a munkások és alkalmazottak átlagos reáljövedelmét és külön a paraszti reáljövedelmet. Később ezt további statisztikai bontás követte, amely megkülönböztette a munkás- a paraszt- valamint a szellemi rétegbe tartozó háztartásokat, továbbá az önálló és a nyugdíjasok háztartásait. A hatvanas évek közepén felismerték, hogy ez sem elégséges, mert egyre nagyobb számban vannak olyan háztartások, amelyekben a több kereső között van munkás és paraszt is. Az ilyen háztartásokat azóta külön kategóriaként kezelik és kettős jövedelműeknek nevezik.

A csoportosítás további fejlődését mutatja az alábbi két példa is.

A társadalmi mobilitás 1973. évi vizsgálatának feldolgozása kapcsán a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozásúakon belül külön kategóriát alkottak azokból, akik nem mezőgazdasági jellegű foglalkozást folytatnak (például az állami gazdaságokban, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó lakatosok, motorszerelők, járművezetők). Ennek a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével és műszaki

* A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1979. 91. old.

fejlődésével párhuzamosan gyorsan növekvő létszámú csoportnak a mobilitási viszonyai lényegesen eltérnek a hagyományos paraszti foglalkozásokat folytatók mobilitásától. Amikor az ifjúságnak a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódását, pályakezdését vizsgálták, akkor a szakmunkások között megkülönböztették az ún. „divatos” ipari szakmákat (például autószerelő, mechanikai műszerész), a szolgáltató jellegű szakmákat (például gépjárművezető, fodrász, szakképzett kereskedelmi eladó), végül a mezőgazdasági szakmákat, annak a megfontolásnak az alapján, hogy ezek a szakmák igen eltérő vonzerővel hatnak a fiatal munkavállalókra.

A statisztika eszközével tehát sokoldalúan meg lehet közelíteni a magyar társadalom szerkezetét, és értékes kutatásokhoz nyújtott segédanyagokat. Ez sem pótolhatott azonban két alapvető elvi és módszertani hiányosságot:

a) nem tisztázódott a fő társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozók köre, nem határozták meg, hogy kiket sorolhatunk a munkásosztályhoz, továbbá bizonytalan maradt a szövetkezeti parasztság köre is;

b) a különböző vizsgálatokban nem pontosan ugyanazokat neveztük munkásoknak, nem mezőgazdasági munkásoknak vagy nem mezőgazdasági fizika foglalkozásúaknak. A hetvenes évek elején szükségessé vált tehát az osztály- és rétegekategóriák átfogó fogalmi tisztázása és egységesítése.

Vita a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság statisztikai meghatározásáról

A hatvanas években a munkásosztály fogalmáról és a magyar társadalom osztály- és rétegtagozódásáról a magyar tudományos életben is aktív vita bontakozott ki. Ezek a kutatások és viták felszínre hoztak számos lényeges tudományos kérdést. Például osztálytársadalom-e a szocialista társadalom, milyen alapvető tényezők struktúrálják a szocialista társadalmat; mi ebben a tulajdonviszonyok, a munkamegosztás, az egyéni foglalkozás szerepe; van-e munkásosztály és mik a kritériumai, hogy húzhatók meg a határvonalai stb.

Halay Tibor a következőképpen foglalta össze az elméleti vita arculatát. „A társadalmi struktúra változásáról folytatott vitákban – mind elméleti, mind empirikus vonatkozásokban – többféle nézőpont és szemléletmód éreztette hatását. Ezek közül három sűrűsödött hipotézissé és

vált koncepcióvá, melyeket – kissé leegyszerűsítve – az alábbiakban fogalmazunk meg:

a) Társadalmunk tagozódását továbbra is a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság osztálykülönbsége határozza meg, s hozzájuk kapcsolódik mint réteg az értelmiség. A tulajdonviszonyoknak primátusuk van, s minden más struktúra – a determináns tulajdonviszonyokkal függ össze. A tulajdonviszonyok képezik az antagonisztikus osztályellentétek alapját, szerepük meghatározó volt a tőkés társadalom osztálystruktúrájában, de meghatározó marad a szocializmus körülményei között is – immár antagonizmus nélkül és kizsákmányolásmentes körülmények között – mindaddig, amíg az állami és a szövetkezeti tulajdon elkülönül egymástól.

Meg kell jegyezni, hogy a társadalmi rétegződés strukturáló hatását, az osztályokon belül kifejlődő új társadalmi képződmények szerepét, jelentőségét e felfogás képviselői is elfogadták, csak másodlagos szerepet tulajdonítottak nekik társadalmunk fejlődésében. Továbbá látni kell, hogy a tulajdonviszonyok kategóriáján – mint később a tulajdonvitában is előfordult – többnyire a tulajdonformát, azaz a tulajdonviszonyok jogi aspektusát értették, bizonyos fokig elszakítva annak reális tartalmától.

b) A másik koncepció a társadalmi rétegződést tekintette alapvetőnek társadalmunk tagozódásában. Elméleti tételezése az volt, hogy a szocialista társadalomban funkcionál kétféle tulajdon – az állami és a szövetkezeti – nagyon közel áll egymáshoz, gyakorlatilag azonos jellegűnek tekinthetők. Következésképpen a tulajdonviszonyok strukturáló hatása megszűnőben, vagy legalábbis »leépülőben« van. Az egyneműsödő tulajdonviszonyok közepette mindinkább a munkamegosztás kerül előtérbe mint a társadalmi rétegződést determináló tényező. E felfogás képviselői azt is megfogalmazták, hogy a munkamegosztás történelmileg is megelőzi a tulajdont. Következésképpen a társadalom alapvető különbségei már nem az osztályok – munkásosztály és parasztság – között húzódnak, hanem a különböző munkajelleg-csoportok között. Az osztályviszonyok megszűnése, vagy »leépülése« ezzel befejezetté vált, s mivel társadalmunk megszüntette osztálytársadalom jellegét, a társadalmi tagoltságban csak a rétegek értelmezhetők.

c) E két markáns struktúrafelfogás mellett kialakult egy harmadik nézet is. Ennek lényege az, hogy a szocialista társadalom jelenlegi szakaszában a társadalmi különbségek alapvető szintje az osztályok közötti különbségekről egyre inkább áttevődik az osztályok belső réteg-

zódására, illetve a társadalom egyéb – tradicionális vagy újonnan kialakuló – rétegeire. De ez az áttevődés folyamat jellegű, s korántsem befejezett, tehát a megmaradt osztály jellegű különbségek »leépülése« és az új rétegek különbségek kifejlődése valószínűleg hosszabb időn keresztül jellemzik majd társadalmunkat. Azaz, az adott periódusban – a hatvanas évek végén – társadalmi tagozódásunkban még fennálltak és funkcionáltak az osztály jellegű különbségek, de mellettük már megjelentek, s mindinkább előtérbe kerültek a rétegek különbségei.

Ami pedig az elméleti háttérrel illeti: e nézet képviselői szerint a munkamegosztás és a tulajdonviszony nem állítható szembe egymással, ugyanis a marxista elméleti rendszerben »magántulajdon és munkamegosztás azonos kifejezések«; és arra hívták fel a figyelmet, hogy a termelési viszonyok kategóriáján belül eddig inkább csak a tulajdon- és a munkamegosztási viszonyok szerepét elemezték, pedig az elosztási viszonyok kategóriája is igen fontos strukturáló elem (például a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusa).”*

A magam részéről a fent idézett harmadik nézetet képviselem, és ebben a szellemben foglalkozok állást néhány vitás kérdésben. Idézzünk vissza néhány, a statisztikai meghatározással kapcsolatos konkrét vitás kérdést, mivel egy részük – valamilyen formában – továbbra is foglalkoztatja az érdeklődőket.

1. A gépi termelés fejlődése, a meginduló tudományos-technikai forradalom megváltoztatta a műszaki értelmiség helyzetét. Egyrészt ez a réteg az ellenőrzés, a felügyelet funkciói mellett és helyett egyre nagyobb szerepet kapott a termelési folyamatban és annak előkészítésében. Ennek következtében megnőtt a létszáma és a jelentősége, továbbá megváltozott a társadalmon belüli helyzete is. Ezért felvetődött az a kérdés, hogy a műszaki értelmiségieket nem kell-e már most a munkásosztályhoz sorolni. A vita azzal zárult, hogy a fizikai és a szellemi munka között jelenleg még meglevő jelentős különbség, valamint – a legtöbb ágazatban – a termelési folyamat szervezete sem indokolja ezt egyelőre. Célzerű viszont a szellemi foglalkozásúak között külön szerepeltetni a műszakiak alcsoportját, hiszen az ilyenek számszerű növekedését a gazdasági hatékonyság szempontjából másképpen kell értékelni, mint a számviteli-üzemviteli szellemi foglalkozásúak létszámnövekedését.

* Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. 10—12. old.

2. A termelési folyamatban a műszaki értelmiségiek és a fizikai foglalkozásúak között közbülső helyet foglalnak el a művezetők, a technikusok és más hasonló foglalkozásúak. Egyrészt közvetlenül részt vesznek a termelésben, másrészt legtöbbször a fizikai dolgozók közül emelkednek ki a termelőmunka során. A vitában az alakult ki, hogy ezt a réteget indokolt a munkásosztály részének tekinteni. Számtalan probléma vetődött fel azonban azzal kapcsolatban, hogy melyik ágazatban milyen munkaköröket soroljanak statisztikailag ebbe a kategóriába. Ezek a viták már gyakorlatias mérlegelés alapján dönthetők el.

3. A szövetkezeti szektorral kapcsolatban a tulajdonviszonyoknak tulajdonított szerep jelentősége vetődött fel. Vitatott kérdés, hogy:

– osztályszempontból elkülönül-e az ipari szövetkezet fizikai dolgozója, illetve annak tagja az állami ipar fizikai munkásaitól?

– más osztályhoz tartozik-e a mezőgazdasági fizikai dolgozó, ha mezőgazdasági termelőszövetkezet tagja vagy alkalmazottja? Eldönthetők-e ezek a kérdések a tulajdonviszonyok alapján?

Ezekben a kérdésekben az a vélemény vált elfogadottá, hogy itt a termelés társadalmassági fokát és a jövedelemszerzés, valamint a bérszabályozás konkrét gyakorlatát kell döntő módon figyelembe venni. Az ipari, építőipari, szállítási, szolgáltatási szövetkezetek többségében a dolgozók objektív helyzete – a szövetkezeti csoporttulajdon ellenére – nem tér el az állami szektor dolgozóitól olyan mértékben, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozóké. Az ipari szövetkezetek dolgozóinak a munkásosztályba történt sorolását elméletileg természetesen azért mégsem tekinthetjük vitathatatlan lépésnek, ennél a kérdésnél inkább a gyakorlati érvek túlsúlya döntött. Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kérdésében a vita azt a felfogást erősítette meg, hogy munkaszervezési, jövedelemszerzési, érdekbeli eltérések indokolják, hogy a mezőgazdaságban dolgozókat a kétfajta szocialista nagyüzemnek megfelelően különválasszuk: egyrészt mezőgazdasági munkásokra, másrészt termelőszövetkezeti parasztokra. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az állami gazdaságok munkásainak életmódja lényegében a szövetkezeti dolgozókéhoz hasonlít inkább, sőt érdekeik is igen közel állnak egymáshoz. Közelebb állnak érdekeikben a termelőszövetkezeti dolgozókhoz, mint a nem mezőgazdasági munkásokhoz.

Külön kérdés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben alkalmazotti viszonyban álló fizikai dolgozók hovatartozása. Őket – a vita eredménye

szerint – a termelőszövetkezeti parasztokhoz helyes sorolni. A tsz-alkalmazottak munkajogi helyzete, kötődése ugyan nem azonos a tsz-tagokéval, de a termelőszövetkezeti érdekközösség részét alkotják, és szerintem ez a döntő. Gyakran hallható olyan érvelés, hogy a termelőszövetkezetben alkalmazotti munkaviszonyban levő lakatos, szerelő stb. ugyanolyan szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezik, mint az ipari vagy a közlekedési munkás, ezért a munkásosztályba kellene őket besorolni. A szaképítés azonban nem osztály-hovatartozási kritérium.

4. A szövetkezeti parasztsággal kapcsolatban a hetvenes években alakult ki vita arról, hogy mi a domináns vonása a fejlődésnek: az egységes szövetkezeti parasztság kialakulása vagy munkássá válása. Erre még visszatérek a későbbiekben, de itt megemlítem, hogy szerintem kettős folyamatról van szó: az egységesülésről és a rétegződésről. A régi parasztságon belüli örökölt határvonalak lebomlása nagy vívmány, ami az egységesülés kifejezője, s ez nem a munkásosztálytól való elkülönülést erősítette, hanem a közeledést. Ugyanakkor a szövetkezeti parasztság más ismérvek szerinti rétegződése s a munkásvonások térhódítása volt a domináns folyamat, amely a szövetkezeti parasztságot egyre inkább a munkásosztályhoz közelíti. Ez nem jelenti azt, hogy lényegét tekintve nincs már szövetkezeti parasztság. A szövetkezeti parasztság tartalmi ismérvei révén véleményem szerint ma is önálló osztályt alkot. A szocialista csoporttulajdon ténye nem kicsinyelhető le, az érdekviszonyok szerepe nem csökkenő, inkább növekvő.

A fentiek is jelzik, hogy az osztályok közötti statisztikai határvonalak meghúzása nem vitathatatlan. Ezért a további tudományos kutatások eredményei és a politikai gyakorlat igényei függvényében az egyes osztályok statisztikai elhatárolásában módosítások lehetségesek az eddig kialakított csoportosításokhoz képest.

Az osztály- és rétegszerkezet vizsgálatának jelenlegi hivatalos statisztikai módszere

Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. márciusi ülésén megtárgyalta és jóváhagyta „A munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról” szóló irányelveket. Ebben található a munkásosztály fogalmkörének meghatározása is. „A munkásosztály fogalmának helyes értelmezése mindenkor elvi jelentőségű kérdés, meghatározásakor a marxizmus-leninizmus ezzel kapcsolatos iránymutató

tanításait és társadalmunk jelenlegi helyzetét kell figyelembe venni. A munkásosztály köre a termelésben elfoglalt helye szerint és szélesebben, politikai értelemben is meghatározható. Jelenleg a munkásosztályhoz tartoznak a termelésben elfoglalt helyüknek megfelelő jogokkal és köteleességekkel:

a) az állami iparban, építőiparban, mezőgazdaságban, erdő- és vízgazdálkodásban, a szállítás, hírközlés, kereskedelem és szolgáltatások, valamint az egészségügyi, kulturális ellátás és más nem termelő területen foglalkoztatott fizikai dolgozók;

b) az ipari, építőipari és szolgáltatói szövetkezetek fizikai dolgozói;

c) a felsorolt típusú állami vállalatok, valamint az ipar, építőipar, szolgáltatói, fogyasztói szövetkezetek művezetői és technikusai, illetve ennek megfelelő szintű funkciójú közvetlen termelésirányítók.

Politikai értelemben a munkásosztályhoz tartozónak tekintendők: az előző három csoportból nyugdíjba került munkások; valamint azok, akik korábban munkások voltak és jelenleg a politikai, állami, gazdasági, kulturális élet posztjain dolgoznak.”* „A KB szükségesnek tartja – a tények helyesebb megítélése érdekében, hogy – a gyakorlati politikai munkában egységesen értelmezzék és alkalmazzák a munkásosztály fogalmát és ehhez alkalmas kiindulópontnak tekinti a körvonalazott meghatározást. A KB szükségesnek tartja a jelenlegi párt- és állami statisztikai rendszer olyan irányú továbbfejlesztését, hogy az alkalmas legyen:

– a társadalom osztály- és rétegszerkezetének eddiginél árnyaltabb vizsgálatára, az osztályfogalom pontosabb körvonalazására és az azon belüli szükséges differenciáltabb elemzésre;

– az osztályok és rétegek közötti kereseti és családi jövedelmi arányok változásának megbízhatóbb vizsgálatára.”**

A kormány a Központi Statisztikai Hivatal feladatává tette a statisztikai rendszer ilyen értelmű továbbfejlesztését, amire 1975-ben sor is került. A társadalom osztályszerkezetét vizsgáló új osztályozási rendszerben, a következő főcsoportokat és csoportokat különböztethetjük meg az aktív keresők foglalkozása tekintetében.***

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó 1978. 664. old.

** Ugyanott, 665. old.

*** Ha nemcsak az aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlását, hanem az egész népességet vizsgáljuk, akkor a nyugdíjasokat a nyugdíjazásuk előtti csoportba soroljuk, az eltartottakat pedig az eltartó (legtöbbször az apa) csoportjába.

A munkásosztályhoz tartozó:

- Fizikai foglalkozású az iparban;
ebből: a nagyiparban dolgozó (minisztériumi ipar).
- Fizikai foglalkozású az állami mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban;
ebből: mezőgazdasági fizikai foglalkozású,
nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású.
- Fizikai foglalkozású a népgazdaság többi ágában.
- Fizikai foglalkozású összesen;
ebből: szakmunkás,
betanított munkás,
segédmunkás.
- Közvetlen termelésirányító.

Munkásosztályhoz tartozók összesen.

A szövetkezeti parasztsághoz tartozó:

- Fizikai foglalkozású tag és alkalmazásban álló;
ebből: mezőgazdasági fizikai foglalkozású,
nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású.
 - Közvetlen termelésirányító tagok és alkalmazásban állók.
- Szövetkezeti parasztsághoz tartozók összesen.

Értelmiségi és egyéb szellemi összesen (közvetlen termelésirányítók nélkül).

Az összesen részletezése beosztási fokozatok szerint:

- vezető, irányító és felsőfokú végzettségű ügyintéző;
- egyéb beosztott ügyintéző;
- beosztott ügyviteli alkalmazott.

Az összes részletezése munkajelleg-csoportok szerint:

- műszaki foglalkozású;
- igazgatási-gazdasági foglalkozású;
- egészségügyi-kulturális foglalkozású;
- számviteli-ügyviteli foglalkozású.

Kisárutermelők, kiskereskedők:

- mezőgazdasági fizikai foglalkozású;
- nem mezőgazdasági foglalkozású;
- kisárutermelő, kiskereskedő összesen.

Ez a statisztikai csoportosítás az utóbbi években általános alkalmazást nyert, hasznosították a párt- és állami szervek értékeléseiben is.

A társadalom osztály- és rétegszerkezetéről a Központi Bizottság előzetes jelentése a XII. kongresszuson megállapította, hogy a munkásosztályhoz tartozó fizikai dolgozók és közvetlen termelésirányítók száma „1975 óta lényegében nem változott, így 1980 elején csaknem hárommillió lakos, az aktív keresők 59%-a tartozott a munkásosztályhoz.

A szövetkezeti parasztság száma és aránya a kiöregedés, kisebb mértékben a nem mezőgazdasági ágazatok felé irányuló elvándorlás következtében az utóbbi öt évben is csökkent. Az aktív keresőknek 1980-ban 13%-a tartozott a szövetkezeti parasztsághoz.

A szellemi foglalkozásúak között az értelmiségiek és a szakalkalmazottak száma és aránya nőtt, az ügyviteli dolgozóké valamelyest csökkent. 1980-ban az aktív keresők 25%-a tartozott a szellemi réteghez, arányuk kismértékben emelkedett.

A kisárutermelők, kiskereskedők aránya lényegében változatlan, az aktív keresők 3%-a.

Növekedett a vegyes, főként a munkás-szellemi foglalkozású, valamint a munkás-szövetkezeti paraszt összetételű családok aránya.”*

A hivatalos statisztikai csoportosítás egységesebb alkalmazása a társadalomkutatás hatékonyságát és egy nyelven beszélését is nagymértékben elősegítette. Amíg a hatvanas évtizedre az elméleti viták és a társadalomszerkezet feltárására irányuló kísérletek kötötték le inkább a tudomány erőit, addig a hetvenes években – elsősorban a Társadalomtudományi Intézetben – nagy fontosságú kutatási eredmények születtek társadalmi struktúráinkról, történeti változásáról, a fő fejlődési tendenciákról.**

Huszár István megállapította: „eljutottunk a társadalmi csoportok differenciáltságának felismeréséhez. Az érdekerővonalak osztályok közti mozgásait felfedezve megkezdődött az érdekmozgások *finomszerkezeti* (Az én kiemelésem – *B. J.*) elemzése is. Az individuum, a személyiség fejlesztését kifejező érdekek mozgásainak figyelembevételénél a szocializmus jelenlegi fejlődési szakaszában szükségszerűen csak a kezdeti lépéseket tehetjük meg. Tovább kell haladnunk a kisebb társadalmi csoportok érdekvizonyai differenciáltságának és mozgásának feltárásában, mert

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980. 22. old.

** Társadalmi struktúráink fejlődése I—III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Budapest 1979.

az itt keletkezett feszültségek feloldása vezethet a homogénebb társadalmi-termelési viszonyok kialakulásához.”*

A finomszerkezeti elemzések nyomatékos követelményéből adódik, hogy megnő a társadalmi rétegződés részletesebb vizsgálatának szerepe, a nagyobb aggregátumok kisebb csoportokra bontásának jelentősége. Erre a statisztikai rendszer mai formájában is gazdag lehetőségeket kínál.

Célszerű például a munkásosztályon belül külön kimutatni az állami mezőgazdaság fizikai munkásait, hasonlóképpen a szövetkezeti parasztságon belül a szövetkezeti tagokat és alkalmazottakat, valamint a szövetkezetek mezőgazdasági és nem mezőgazdasági foglalkozású fizikai dolgozóit. Így az összefoglaló társadalmi fő csoportosítások nem halványítják el az őket alkotó kisebb csoportok közötti figyelemre méltó különbségeket. Ez elemzésnek – a társadalmi különbségek megítélése céljából – a részletesebb tagozódás szintjéig kell lehatolnia. A munkásosztály összetételét jelző felsorolásból látható, hogy a munkásosztály belső rétegződését elmélyülten szükséges vizsgálni, ez ugyanis a munkásosztály magján, a politikailag legfontosabb nagyipari munkásságon kívül még további rétegeket foglal magában.

Kisebb – esetleg újabb – csoportok képzéséhez célszerű segédeszköz a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere (továbbiakban FEOR). Ez 1975-ben, ugyancsak egy hivatalos statisztikai rendelkezéssel összefüggően jelent meg. Célja egy egységes statisztikai foglalkozási besorolás megteremtése, összehangolva az érvényes bérbesorolással. Ez lehetővé teszi a munkaügyi statisztikai adatoknak a korábbinál elmélyültebb elemzését is. A FEOR a foglalkozások, illetve a munkakörök mindegyikét egy számjelrendszer segítségével jelöli meg. Az egyes foglalkozások és munkakörök számjeléből könnyen megállapítható, hogy ki a fizikai és ki a nem fizikai dolgozó, milyen foglalkozási csoportban, munkakörben dolgozik, milyen az adott munkakör nehézségi, illetve bonyolultsági foka. Ez a módszer az alapja a foglalkoztatottak országosan egységes állománycsoportokba történő besorolásának. A jegyzék összesen 7500 fizikai és 4500 nem fizikai munkakört sorol fel. Így a vállalati és az intézményi munkaügyi statisztika alapján minden népgazdasági ágban egységes módon elkészíthető a keresők foglalkozás szerinti, illetve társa-

* *Huszár István*: A párt szövetségi politikájáról. Kossuth Könyvkiadó 1981. 28—29 old.

dalmi osztályok és rétegek szerinti csoportosítása, amit egyébként csak a népszámlálásból vagy más összeírásokból lehetne megállapítani.

A Központi Statisztikai Hivatal által kiadott módszertani utasítás a FEOR-ra támaszkodva meghatározta azoknak a szellemi munkaköröknek a jegyzékét, amelyekben a dolgozókat termelésirányítóknak kell tekinteni, és így a munkásosztályhoz sorolandók. A termelésirányítók közé az iparban elsősorban a művezetőket sorolták, a többi népgazdasági ágból pedig azokat, akik az üzemi munkafolyamatban a művezetőkkel azonosnak tekinthető helyet foglalnak el. Ily módon jelenleg kb. 90 ezer termelésirányító statisztikailag a munkásosztályhoz sorolható. A közvetlen termelésirányítók jegyzékének meghatározása során igen sok a vitatható határeset. Számolni kell azzal, hogy – mivel a közvetlen termelésirányítókat statisztikailag első ízben határozták meg – az élet gyakorlata módosításokat is igényelhet.

A bevezetőben már utaltunk arra, hogy a társadalmi osztályok és rétegek helyzetére vonatkozó statisztikai elemzések társadalomtudományi fogalmakra épülnek. A társadalmi rétegződés statisztikai leírása lehetőséget ad továbbá társadalomtudományi elemzésekre és tudományos következtetések levonására.

2. A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ÁTALAKULÁSA

Hazánk gazdasági és társadalmi fejlődése – a többi kelet-európai országhoz hasonlóan – más utat járt be, mint Nyugat-Európáé, ahol már a XVIII–XIX. században uralkodóvá váltak a tőkés viszonyok a társadalomban és a gazdaságban, és ezért ott aránylag rövid idő alatt végbe ment a tőkés iparosodás folyamata. Magyarországon a fejlődés ettől eltérő volt: a feudális eredetű nagybirtok egészen 1945-ig fennmaradt, s vele együtt konzerválódott a földtelen, valamint a kis földű mezőgazdasági munkásság. Az iparosodás – a XIX. század végi lendülete ellenére – igen korlátozott maradt.

A két világháború között, az ellenforradalmi politikai és gazdasági rendszerben az ország nemzeti jövedelme csak igen lassan növekedett (évi átlagban egy főre számítva csupán 0,8%-kal). A társadalom egésze megmerevedett. A foglalkoztatottság ágazati szerkezete 20 év alatt alig módosult, az aktív keresők több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott,

az iparban dolgozók aránya a kereső népességben belül 1920-ban 19%, 1930-ban 23%, 1941-ben pedig 25% volt. Vagyis ebben az időszakban már a tulajdonnal nem rendelkező – lényegében a munkásosztályhoz tartozó – népesség alkotta a társadalom többségét (1941-ben 55%-át). A munkásosztályon belül azonban 40%-ot képviseltek a döntő mértékben bér munkából élő mezőgazdasági dolgozók (agrárproletárok), az ipar és az építőipar fizikai dolgozói pedig mindössze a 30%-ot érték el. A mezőgazdaságban pedig általánosak voltak a tőkés-bér munkás viszonyt megelőző feudális jellegű munkavállalási formák (uradalmi cselédek, részesek, summások stb.). Az ipari munkások jelentős része dolgozott a kisiparban. Az aktív keresők és az egész népesség egyharmadát az önálló kisiparosok, a kiskereskedők és a mezőgazdasági önállók tették ki.

A társadalmi szerkezet jellegét a feudális rendi maradványok és a tőkés viszonyok együttélése, egymásmellettsége határozta meg. A kettős uralkodó osztály, a nagybirtokos arisztokrácia és a nagytőkések társadalmilag élesen elkülönültek, a parasztság és a társadalmi törekvéseiben hozzá közelálló mezőgazdasági munkásság pedig szinte társadalom-alatti helyzetben élt. A szellemi dolgozók egy része az „úri középosztály” rendi jellegű alakulatát képezte. A nagyipari, öntudatos munkásság a munkásosztályhoz tartozó dolgozóknak csupán kisebbik részét alkotta.

A felszabadulás után a népi demokratikus hatalom kivívása közvetlen kiindulópontul szolgált a társadalmi struktúra megváltozásához is. A népi demokratikus forradalom első szakaszában azonban ezek a változások – éppen a hatalom jellege miatt – csak korlátozottak voltak és főleg a félf feudális maradványok felszámolására, valamint a nagytőke korlátozására irányultak. A proletárdiktatúra kivívása teremtette meg annak lehetőségét, hogy a népi demokratikus forradalom második szakaszában már közvetlenül a kapitalista társadalmi rendszer felszámolása is napirendre kerüljön.

A tulajdonviszonyok átalakításának három szakasza

Az átalakulást közvetlenül meghatározó legfontosabb tényező a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása volt, aminek első lépését a föld-reform jelentette: csaknem 5,6 millió kat. hold földet, az ország területének 35%-át sajátították ki. Ennek eredményeként eltűnt a régi földbirtokos osztály, földhöz jutott a szegényparasztság többsége. A parasztságon belül megnőtt a középparasztság aránya, megmaradt és átmeneti-

leg gazdaságilag megerősödött a falusi nagygazdák rétege. A földreform tehát nem volt szocialista jellegű átalakulás, de közvetve előkészítette azt, és a munkás-paraszt szövetség megalapozásával – más tényezőkkel együtt – kedvező feltételeket teremtett a mezőgazdaság későbbi szocialista átszervezéséhez.

A tulajdonviszonyok átalakításában a második lépés az államosítás volt. Így 1946-ban elsőként a bányák kerültek állami tulajdonba, ezt követték a nehézipari vállalatok, a bankok; 1948-ban állami tulajdonba kerültek a 100 főnél több munkást foglalkoztató ipari üzemek, majd 1949-ben a nagykereskedelem és végül a 10 munkásnál többet foglalkoztató és a külföldi tulajdonban levő üzemek. A nagytőkés rétegek kapitalista tulajdonának kisajátításával egyidőben 1946 és 1950 között a gazdaság minden területén kiépült az állami szektor, amely 1950-ben az iparban már az aktív keresők 75%-át, az egész népgazdaságban pedig 35%-át foglalkoztatta. Az államosítás jellegét és jelentőségét az a tény határozta meg, hogy az államosított termelési eszközök egy szocialista állam tulajdonába kerültek. A szocialista államosítás megváltoztatta a munkásosztály tulajdonviszonyait is. A munkásosztály mint a politikai hatalom birtokosa egyben a termelési eszközök kollektív tulajdonosa is lett.

A kisiparosok és a kiskereskedők száma is gyorsan csökkent a gazdasági és adminisztratív intézkedések hatására, s egyben az iparban, az építőiparban és a kereskedelemben is megjelent a szövetkezeti szektor.

A harmadik nagy lépés a tulajdonviszonyok átalakításában a mezőgazdaság szocialista átszervezése volt, amely a parasztság helyzetében hozott alapvető változást, mivel új gazdasági alapokra helyezte a parasztság létét. Tulajdonviszonyai és osztályhelyzete szempontjából a parasztság ezáltal szövetkezeti parasztsággá alakult át.

A mezőgazdaságban a földreformot követően a kis- és középparaszti tulajdon vált uralkodóvá, a 25 kat. holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó parasztok csupán 4%-át tették ki a parasztságnak. Ezután 1948-tól megindult a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése. Később, a politikai vezetés által elkövetett hibák a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagságának nagyfokú hullámzását eredményezték az 1950-es években. Végül 1958 és 1962 között befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az egész népgazdaságban uralkodóvá vált a szocialista tulajdonforma.

1. táblázat: Az aktív keresők megoszlása a foglalkozási viszony és társadalmi szektorok szerint 1949–1980 között (százalék)

Szektor	1949	1950	1960	1965	1970	1980
Alkalmazásban állók összesen	41,0	45,6	61,0	70,3	75,3	83,6
Szövetkezeti tag és segítő családtag	0,5	1,1	18,7	26,8	21,1	13,5
Önállóak és segítő családtag	58,5	53,3	20,3	2,9	3,5	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből: szocialista szektor	29,4	36,8	77,8	96,0	95,4	97,1

A tulajdonviszonyok átalakításának folyamatát és annak a foglalkoztatásra gyakorolt társadalmi hatását mutatja a fenti táblázat.

A társadalmi átalakulás eredményeképpen a népgazdaságban tehát három társadalmi szektor él egymás mellett: az állami, a szövetkezeti és a magánszektor. A statisztika ezeken belül a foglalkoztatási viszonyoknak megfelelően megkülönbözteti az alkalmazásban állókat (korábban munkások és alkalmazottak), a szövetkezeti tagokat és segítő családtagjaikat, valamint az önállókat és segítő családtagjaikat. 1949-ben még az aktív keresők közel 60%-a önálló vagy annak segítő családtagja volt. Ebben az időben az állami és szövetkezeti szektorban – amelyek együtt alkotják a szocialista szektort – az aktív keresőknek kevesebb, mint 30%-a dolgozott. Ezzel szemben 1950 után – az iparosodás előrehaladásával – nagymértékben megnőtt az állami szektorban alkalmazásban állók súlya az aktív keresőkön belül, így 1955-ben már 65%, 1960-ban 78%, 1965-ben pedig már 96% dolgozott a szocialista szektorban. Ezt az abszolút túlsúlyt az 1960-as évek elején a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése hozta létre. A legutóbbi adatok szerint pedig az állami szektor alkalmazottjai teszik ki az aktív keresők 70,9%-át, a szövetkezeti tagok és segítő családtagjaik aránya 16,5%, az önállóké 3,5%, a szövetkezeti szektorban alkalmazásban állóké 8,3%, a magánszektorban alkalmazásban állók aránya pedig 0,8% alatt marad. Ezek az arányok természetesen népgazdasági áganként különböznek egymástól és időben is eltérően fejlődtek a jelenlegi szintre.

A népgazdasági ágak strukturális eltolódása és az aktív keresők megoszlása

A tulajdonviszonyok szocialista átalakítása mellett a magyar társadalom struktúráját közvetlenül befolyásoló dinamikus tényező a termelőerők fejlődése volt, melynek fő irányát a szocialista iparosítás képezte. A szocialista iparosítás megkövetelte a munkásosztály létszámának és népességen belüli arányának gyors növekedését, a társadalom egész struktúrájának átalakulását. Legelsőként az iparban épült ki a szocialista nagyvállalatok rendszere, majd ezt követte a kereskedelmi és a szolgáltatói hálózat átszervezése, végül a mezőgazdaságban az 1960-as évek közepétől alakultak ki a modern nagyüzemek. Ennek hatására a régi paraszti munkamódszerek és elavult munkaeszközök nagyrészt eltűntek. A családok jövedelmét kiegészíteni hivatott háztáji és kisegítő gazdaságok viszont még nagy perspektívával rendelkeznek.

A felszabadulás után először a nemzetgazdaság háborús kárait kellett eltüntetni, ezt szolgálta az újjáépítés hároméves terve. 1950-től indult meg a szocialista iparosítás, amelynek eredményeképpen a népgazdaság szerkezete gyorsan és alapvetően átalakult. Az ipari termelés gyors növekedése sok új munkaerő bevonásával indult meg, és csak az 1970-es évektől kezdett átmenni az extenzív iparfejlődés az intenzív szakaszba.

Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem 1950 és 1980 között négyszerezésére nőtt. Ezen belül az egy lakosra jutó ipari termelés 7,3-szeresére nőtt. Ez a gyors átalakulás és fejlődés a foglalkoztatottsági szerkezetet is radikálisan átalakította. Változás állt be a keresők számában és arányában, valamint a keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlásában.

A népesség mérsékelt számú növekedése mellett gyorsan nőtt az aktív keresők száma (1949: 4,1 millió; 1973: 5,064 ezer). Ezzel egyidejűleg

2. táblázat: *Az aktív keresők száma népgazdasági ágak szerint (ezer fő)*

Ágazat	1949	1960	1973	1980
Ipar, érnítőipar	900	1 637	2 259	2 140
Mezőgazdaság	2 200	1 843	1 186	938
Szállítás	165	290	380	418
Kereskedelem	215	298	435	483
Egyéb	605	692	826	1085
Összesen	4085	4760	5086	5064

3. táblázat: *Az aktív keresők aránya népgazdasági ágak szerint (százalék)*

Ágazat	1949	1960	1973	1980
Ipar, építőipar	22,0	34,4	44,4	42,3
Mezőgazdaság	53,9	38,7	23,3	18,5
Szállítás	4,0	6,1	7,5	8,3
Kereskedelem	5,3	6,3	8,6	9,5
Egyéb	14,8	14,5	16,2	21,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

csökkent a 100 aktív keresőre jutó eltartottak száma. Az aktív keresők számának növekedése elsősorban a nőknek a társadalmi munkamegosztásba való bevonásával ment végbe. A statisztikai értelemben munkaképes korú (15–54 éves) nőknek 1949-ben 35%-a vett részt a társadalmi termelésben, 1980-ban viszont már 71%-a. Ezzel kapcsolatban lássuk a 2. és 3. táblázatot.

A népgazdasági ágak szerinti összetétel változásában a legjellemzőbb a mezőgazdasági aktív keresők számában és arányában 1949 óta bekövetkezett nagymértékű csökkenés. Ezzel párhuzamosan a népgazdaságon belül csaknem megkétszereződött az iparban foglalkoztatottak aránya, amely 1973-ban volt a legmagasabb, azóta némileg csökkent.

Az aktív keresők osztály- és rétegtagozódásának átalakulása

A tulajdonviszonyok megváltozása és a népgazdasági ágak strukturális eltolódása átalakította társadalmunk osztály- és rétegszerkezetét. A változások nagyságrendje, mértéke a korszerűsített fogalmi és osztályozási adatokkal nyomon követhető. Ehhez elsődlegesen a korábbi népszámlálások adatainak a mai fogalmak szerinti átdolgozása nyújt lehetőséget. Az itt érintett korábbi (1941., 1949., 1960., 1970. évi) népszámlálások adatait ugyanis az új csoportosítás szerint – helyenként közelítő számításokat, becsléseket alkalmazva – átdolgozták, a megfelelő években feltüntetve a kizsákmányoló osztály részarányát is. Így 1941-ig visszamenőleg egységes csoportosítási rendszer alapján vizsgálható a társadalom osztály- és réteggösszetétele.

A következő két táblázat összefoglalóan szemlélteti az aktív keresők osztály- és rétegtagozódásának alakulását (lásd 4., 5. táblázat).

Az eddigiekből kitűnt, hogy társadalmunk osztály- és rétegösszetétele a felszabadulás óta gyökeresen megváltozott. A munkásosztály létszáma gyorsan növekedett, a társadalom legnagyobb osztályává vált, összetétele pedig az ország általános gazdasági-műszaki fejlődésével párhuzamosan lényegesen megváltozott. Politikai értelemben a társadalom vezető osztálya lett. Kialakult a szövetkezeti parasztság, amely – a munkásosztályhoz hasonlóan – a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján nagyüzemi termelést folytat. A szövetkezeti parasztság – az értelmiségi és egyéb szellemi rétegekkel együtt – a munkásosztály szövetségese. Emellett a kisárutermelők – számszerűen és arányát tekintve sem jelentős – rétege is beilleszkedett a szocializmust építő társadalom kereteibe.

A társadalmi rétegződésben lezajlott változások nyomán teljes egészében eltűnt a tőkések és földbirtokosok osztálya. Az elmúlt rendszer uralkodó osztályának tagjai fokozatosan beolvadtak az új gazdasági és foglalkozási struktúrába. Mivel erre a rétegre a könyv további fejezeteiben nem térünk ki, itt célszerű megemlíteni, hogy ennek az osztálynak felszámolása, majd az egyes személyek beilleszkedése nem mehetett konfliktusmentesen, hisz többségük tőkéjét kisajátította az állam. Másrészt az 1950-es évek elején – az osztályharc állandó éleződésének hibás felfogásán alapuló politika következtében – túlzott megszorítások történtek velük, illetve azokkal szemben, akiket a politikai gyakorlat az osztályidegen gyűjtőfogalomba besorolt. A szocializmus ellen intézett 1956-os ellenforradalmi támadás leverését követően az osztályidegenekkel szemben bizonyos korlátozások szükségessé váltak. Ez leginkább az egyetemi és főiskolai felvételeknél mutatkozott meg, mivel rendelkezés született az osztályidegenek és gyermekeik felvételének átmeneti tilal-mára.*

Jelentős társadalmi változás a kisárutermelő rétegek nagyarányú csökkenése is. Nagymértékben megnövekedett az értelmiség és egyéb szellemi

* Osztályidegeneknek minősítették a következőket: volt földbirtokosokat, arisztokratákat, gyár- és üzemtulajdonosokat, a vagyonukból élőket, bérháztulajdonosokat, a háborús bűnökért, ellenforradalmi tevékenységért, a népi demokratikus államrend elleni izgatásért jogerősen elítélteket és a kuláknak minősült személyeket; a csendőrtiszteket, a felszabadulás előtt fontosabb politikai vezető állást betöltő személyeket, a volt rendőrség, katonaság, néphadseregbe át nem igazolt tiszti állomány tagjait és a csendőröket; azokat az üzlet- és műhelytulajdonosokat, kereskedőket stb., akik a felszabadulás előtt, vagy után huzamosabb ideig 2 (illetve 1 egyetemi, főiskolai végzettségű) vagy annál több alkalmazottat foglalkoztattak és a felsoroltak gyermekeit.

vagy összefoglalóan nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak rétege. Természetesen az osztályok belső rétegződésében is nagy változások mennek végbe nemek, életkor, képzettség, foglalkozási szerkezet és a végzett munka jellege (fizikai és szellemi munka) szerint. Az MSZMP XII. kongresszusa megállapította: „A társadalom osztályainak és rétegeinek számaránya az utóbbi években nem módosult lényegesen, az egymáshoz való közeledés irányába ható minőségi változások voltak a meghatározók. Ez megmutatkozik a munka jellegében és szerveztségében, a munkakörülményekben, az életmód fejlődésében. A jövőben is arra kell törekedni, hogy az osztályjellegű különbségek csökkenjenek. Ugyanakkor az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani az egyes rétegeknek a munkamegosztás, az iskolázottság, a lakóhely és más tényezők szerint eltérő helyzetére.”*

A nagy társadalmi-politikai átalakulás, amely főleg a tulajdonviszonyok megváltozásában, a népgazdasági ágak strukturális eltolódásában, az osztály- és rétegszerkezet átformálódásában jelentkezett, kisebb vagy nagyobb mértékben szinte a társadalom egészét, vagyis az akkori keresőkkel együtt az eltartottakat, a családtagokat is érintette. Ennek nyomán átalakult az élet minősége, mert a társadalmi fejlődés sok tekintetben nagy haladást eredményezett, de számos konfliktust is okozott. Ez elsősorban azoknál jelentkezett élesen, akiknél különösen nagy mértékű volt a társadalmi helyzetváltozás, vagyis akik a korábbi életmódjuk változtatására kényszerültek vagy azt tudatosan vállalták. Ennek során milliók adták fel a korábbi magántulajdonosi egzisztenciájukat, alkalmazkodtak az ipari nagyüzemhez vagy a nagyüzemi mezőgazdaságban létrejött munkaszervezéshez és technológiához, munka- és életmódhoz. Emellett az említett rétegeknek alkalmazkodniuk kellett a városi életfeltételekhez (esetleg az ingázáshoz), és az új életkörülményeknek megfelelő új társadalmi érintkezési módokat is el kellett sajátítaniuk. Ez a viharos átalakulás a hatvanas évek végére lényegében végbement, és a hetvenes években a társadalomstruktúrában és a tulajdonviszonyokban nagyságrendi eltolódás nem történt. A fejlett szocialista társadalom építése ezt nem is igényelte.

A társadalom osztály- és rétegszerkezetében végbement nagy átalakulás után a teljes foglalkoztatás szintjén egy viszonylagos stabilitás jött

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 466—467. old.

létre az alapvető osztályok és rétegek arányaiban. Ugyanakkor a gazdasági növekedés extenzív típusáról a hatvanas évek végén megkezdődött az intenzív típusú fejlődésre való átmenet, amelynek erőteljes kibontakozása a hetvenes évek közepén – az ismert világgazdasági hatások kényszere miatt – elodázhatatlan és kiélezett központi társadalmi feladattá érlelődött. Még inkább áll ez a nyolcvanas évekre. Miként a szocialista építés korábbi időszakában kezdetben a szocialista iparosítás, majd a mezőgazdaság szocialista átalakítása volt a társadalmi mozgások gyűjtőpontja, most az intenzív fejlődés minőségi-hatékonysági követelményeinek a kielégítése az alapvető társadalmi feladat. Ennek a mozgásnak egyik jellegzetessége, hogy nem lévén extenzív tartalék, a létesülő új munkahelyek betöltéséhez más munkahelyekről – részben magából az iparból – kell biztosítani az utánpótlást. A munkába lépő fiatalok számát a közeli években egyre inkább korlátozzák a hatvanas években kialakult alacsony születési arányok. Szó sem lehet tehát a rétegződés, a foglalkozási struktúra megmerevedéséről. Ellenkezőleg, most egy más korszakban a vállalati mikrostruktúrában és az ágazatokon belül a termékstruktúra korszerűsítéséhez kapcsolódva erőteljesebb mobilitásra van szükség. Ezzel a létrehozott termelőapparátuson belüli hatékonysági, műszaki, minőségi követelmények diktálta társadalmi mozgás került az első helyre. Miként a nagy átrétegződés is áldozattal, beilleszkedési gondokkal járt, úgy ez a folyamat is hasonló problémákkal jár, amelyeknek minimálisra csökkentése természetesen a jó társadalmi közérzet szempontjából roppant fontos.

A mai magyar társadalom alapvető osztályai és rétegei

1. A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS BELSŐ RÉTEGZÖDÉSÉNEK ALAKULÁSA

Ebben a fejezetben – a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a munkásosztály társadalmi szerepével és helyzetével foglalkozó 1974. évi márciusi határozatában kialakított munkásosztály-fogalom statisztikai alkalmazásával – áttekintést adunk a munkásosztály összetételének, népgazdaságon belüli súlyának az alakulásáról népgazdasági ágak, iskolai végzettség, szakképzettség, munkajelleg, foglalkozási csoportok és lakóhely szerint.

A Központi Bizottság határozata alapján született kormányhatározat végrehajtása érdekében – amint erről a bevezető fejezetben szoltunk – hivatalos statisztikai rendelkezés született a munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről és a társadalom osztály-szerkezetét vizsgáló statisztikáról.

A munkásosztály összetételét jelző felsorolásból kitűnik, hogy a munkásosztály belső rétegződését sokoldalúan szükséges vizsgálni, mivel az a munkásosztály magján, a politikailag legfontosabb nagyipari munkásságon kívül még további rétegeket foglal magában.

A munkásosztály társadalmi szerepe

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett társadalmi, gazdasági, technikai átalakulás világszerte megnövelte a munkásosztály társadalmi és politikai szerepét. Ez a folyamat hazánkban is lezajlott.

A szocialista forradalom és a tulajdonviszonyok szocialista átalakítása a munkásosztályt elnyomott és kizsákmányolt osztályból a társadalom vezető osztályává emelte. A munkásosztály vezető szerepét államunk alaptörvénye rögzíti. Az alkotmány kimondja: „A Magyar Népköztársaságban a társadalom vezető osztálya a munkásosztály, amely a

hatalmat a szövetkezetekbe tömörült parasztsággal szövetségben, az értelmiséggel és a társadalom többi dolgozó rétegével együtt gyakorolja.”*

Az alkotmány azt is leszögezi, hogy „A munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje.”**

A szocialista állam vezetését, a kormányzás feladatait a munkásosztály legmagasabb szintű osztályszervezete, a párt útján valósítja meg. Az MSZMP tevékenységében a munkásosztály politikája testesül meg, ami egyszersmind megfelel az egész nép érdekeinek. A két munkáspárt egyesülésekor (1948) a munkások 31,8%-a volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának. Azóta a párt taglétszáma kisebb lett, emellett az eredetileg munkásfoglalkozású párttagok nagy számban kerültek vezetői, értelmiségi és alkalmazotti kategóriába, mások nyugdíjba mentek. Ily módon 1980 elején az aktív munkások 8,2%-a, a közvetlen termelésirányítóknak pedig 71,2%-a, a munkásosztályhoz tartozó aktív dolgozóknak összesen 10,2%-a volt párttag. Meg kell jegyezni, hogy ez nem tükrözi pontosan a munkásosztály jelenlétét a pártban, azt jobban kifejezi, hogy a párttagok 62,4%-a eredeti foglalkozás szerint munkás. A munkásosztály tehát a pártban politikai értelemben többséget képez. Az MSZMP XII. kongresszusának határozata kimondja, hogy a párttagok felvételében „az utánpótlásnak változatlanul legfőbb bázisa a nagyüzemi munkásság”***.

Téves a munkásosztály vezető szerepének olyan felfogása – nemegyszer mutattak rá erre a párt vezető szervei – hogy az csak ott érvényesül, ahol a munkások szám szerint többségben vannak; ezzel szemben a vezető szerep elsősorban a megvalósított politikában fejeződik ki. „Ugyanakkor a munkásosztály közvetlen politikai képviselőtének meg kell lennie társadalmunk vezető testületeiben, a párt Központi Bizottságában, az országgyűlésben, valamint a területi és üzemi képviselői szervezetekben” – mutatott rá a Központi Bizottság az 1974. március 19–20-i ülésén hozott határozatában.^o Ez kifejezésre, jut például az országgyűlésben, ahol az országgyűlési képviselők közül a munkások aránya a következőképpen alakult: 1971/1975-i ciklusban 39,0%, 1975/1980-as ciklusban 44,6%.

* A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Kossuth Könyvkiadó 1979. 13. old.

** Ugyanott, 14. old.

*** A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 492. old.

^o A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. 666. old.

A munkásosztály vezető szerepének fontossága jut kifejezésre abban is, hogy az MSZMP gyakorlatában a vezető szervek időről időre napi-rendre tűzik, és komplexen megtárgyalják a munkásosztály helyzetét, arról határozatokat hoznak. (Természetesen a munkásosztály érdeke és szerepe a többi témák kidolgozása és megvitatása során is számon tartott kérdés). A Központi Bizottság 1958-ban és 1974-ben hozott átfogó határozatokat a munkásosztály helyzetéről.* A KB végrehajtó szervei pedig folyamatosan foglalkoznak a határozatok végrehajtásával.

Gyökeresen megváltozott a munkásosztály helyzete a termelési folyamatban, a munkahelyen is, ami abból következik, hogy mint osztály a termelési eszközök tulajdonosa lett. Megváltozott termelési helyzetét egyrészt a munkajogi szabályok rögzítik, amelyek a vállalati kollektív szerződésekben a munkáltatók és a munkavállalók jogait és kötelességeit szabályozzák. A munkajogi szabályok összhangban vannak azokkal a felsőbb szintű rendeletekkel, amelyek a munkavállalóknak a munkaviszony megkötésével, a munkaidővel, a bérezéssel, a pihenéssel kapcsolatos jogait és kötelességeit határozzák meg. Ugyanakkor a vállalati kollektív szerződések kötelesek különös gondot fordítani a dolgozók munkavédelmére (védőétel, védőital, munkaruha juttatása, biztonsági rendszabályok betartása, védőberendezések biztosítása stb.). A munkavédelmi előírások betartásának ellenőrzésében nagy szerepe van a munkásosztály érdekvédelmi szervezetének, a szakszervezetnek.

A tulajdonviszonyoknak és a munkásosztály munkajogi helyzetének megváltozása azt a folyamatot tükrözi, amelynek eredményeként a kapitalista társadalom bér munkásaiból a szocialista társadalom munkásaivá lettek. Az új típusú termelési folyamatban kialakult helyzetének lényeges mutatója az üzemi demokrácia. Az üzemi demokrácia intézményrendszere, a vállalati gazdasági és politikai szervezetek minden szintjén lehetővé teszi a munkásosztály részvételét a vállalat termelési, társadalmi és politikai folyamatainak irányításában.

Az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia, a munkahelyi, vállalati gondok megoldása mellett színtere és kerete a dolgozók aktivizálásának, beleszólásának a társadalom ügyeibe. Az üzemi demokrácia fejlesztésének letéteményesei a párt-, a szakszervezeti és az ifjúsági szer-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó 1973. 272—277. old.; A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 663—676. old.

vezetek. A hatvanas évek közepén került sor a szakszervezetek társadalmi szerepének átfogó megvizsgálására, amelynek nyomán nagy horderejű határozatok születtek a szakszervezetek jogainak kiterjesztésére,* amelyek számításba vették az akkor előkészítés alatt álló új gazdasági mechanizmust is. Jogszabályok rögzítik, hogy milyen kérdésekben van a szakszervezeteknek véleményezési, egyetértési és vétójoguk, továbbá mely kérdésekben rendelkeznek önálló szabályozási és ellenőrzési joggal. Már ezek az alaphatározatok leszögezték, hogy az üzemi demokráciát, a dolgozóknak a vállalaton belüli vezetésbe való bevonását ameddig lehetséges *közvetlen* módon, ezen felül *közvetve* elsősorban a szakszervezeti képviselet útján kell megvalósítani. A közvetlen demokrácia fejlesztésének sürgetése a hetvenes években erősödött fel. A hivatalos állásfoglalások mindig rögzítették azt az alapelvet, hogy a termelési-technológiai folyamatban nem képzelhetők el demokratikus fórumok, ott az egy személyi vezetés érvényesítendő. Ugyanakkor mind a közvetett demokratikus keretek fejlesztése és érdemibb funkcionálása, mind a közvetlen demokrácia lehetőségeinek jobb kihasználása előtérbe került.

Ennek nyomán létrehozták a szakszervezeti bizalmiak, főbizalmiak testületeit, rendezték jogkörüket. Az összevont bizalmiértekezlet véleményezi a gazdasági vezetőknek a termeléssel és a gazdálkodással kapcsolatos tevékenységét, dönt a hatáskörébe tartozó szociális, kulturális célokat szolgáló anyagi eszközök felhasználásáról. Gyakorlattá vált az is, hogy a dolgozó közösségek szakszervezeti képviseleti szerveik útján véleményt nyilvánítanak vezetők megítéléséről, megerősítésük vagy leváltásuk tekintetében. Az MSZMP XII. kongresszusának határozata további tennivalókat jelöl meg. Kimondja: „A vezetők fordítsanak nagyobb gondot a tájékoztatásra, támaszkodjanak a dolgozók, a közösségek véleményére, javaslataira. Pontosabban kell meghatározni a vezetők beszámolási kötelezettségét. Az iparban és a népgazdaság más területein az érvényes rendelkezések alapján, illetve ezek továbbfejlesztésével biztosítani kell a dolgozók érdemibb beleszólását a vezetők kinevezésébe, munkájának véleményezésébe és ellenőrzésébe.”** E társadalmi változások eredménye egy társadalmasultabb, közösségi szellemű munkásmagatartás kialakulása, amely leginkább a szocialista brigádmozgalom elter-

* Az MSZMP XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 471—472. old.

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó 1968. 286—291. old. 442—447. old.

jedésében fejeződik ki. A szocialista brigádok fontos szerepet játszanak az új típusú munkás nevelésében, hiszen a fegyelmezett, pontos munkavégzés mellett nagy súlyt helyeznek a munkások termelési és politikai részvételére a vezetésben, azok oktatására és továbbképzésére, a művelődésre, a szabad idő kulturált eltöltésére, az egészséges életmód és nem utolsósorban a szocialista emberi kapcsolatok kialakítására.

Hazánk szocialista fejlődésének történelmi eredményei elválaszthatatlanok a munkásosztály helytállásától, erőfeszítéseitől. A szocialista iparosítás időszakában, az ellenforradalom leverésében és az azt követő konszolidációban egyaránt a munkásosztály cselekvése jelentette a döntő társadalmi erőt. A munkásosztály anyagi és politikai támogatása a termelőszövetkezeti mozgalom sikerében és azt követően fejlett mezőgazdaságunk megteremtésében kimagasló jelentőségű. Ezzel is gyarapodtak a munkásosztály nagy élményei és hagyományai. Az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés, a gazdaságirányítás reformja, a hatékonysági és minőségi követelmények előtérbe állítása jelentették a következő új feladatokat. Ez kiegészült a világ gazdasági helyzet konzekvenciáival a termelés ütemére, a termékszerkezetre, a személyi jövedelmekre. A munkásosztályban megvan a készség és képesség arra, hogy a megnövekedett gazdaságpolitikai követelmények szerint végezze alkotó munkáját. Ezt a készséget és képességet a vezetés megfelelő művészetével lehet kibontakoztatni. Ezért szükséges jobban közvetíteni a megnövekedett hatékonysági feladatokat, jobban egyengetni a jó kezdeményezés útját, a gazdasági feladat megjelölését összekapcsolni meggyőzéssel, demokratikus légkörű dialógussal.

Változások a munkásosztály ágazatok közötti megoszlásában

A szocialista építés során hazánk társadalmának legnagyobb osztályává a politikai hatalmat gyakorló munkásosztály vált. A munkásosztályhoz tartozó aktív keresők létszáma 1949–1980 között 1 344 000-rel nőtt, összes aktív keresőkön belüli aránya csaknem 58%-ra emelkedett. A munkásosztály létszáma az utóbbi hét év folyamán – az ipari és építőipari létszámcsökkenés miatti – valamelyest csökkent, a népgazdaság többi ágában nőtt, összességében súlya nem változott.

Összetételének a változására jellemző, hogy a felszabadulás előtti munkásosztály kétötödét a mezőgazdasági munkásság, az ún. agrár-

proletariátus alkotta, az ipari, építőipari munkásság aránya mindössze 30% volt. A felszabadulás után a földreform, valamint az ipart sújtó háborús károk következtében a munkásosztály létszáma átmenetileg csökkent, és belső szerkezete is megváltozott. A földreform révén az agrárproletariátus jelentős része kisárutermelő lett, s ezzel a mezőgazdasági munkások száma 1941-hez képest több mint félmillióval csökkent. A közel 1 600 000 főt számláló munkásosztály kétötöde 1949-ben az iparban és az építőiparban dolgozott, a mezőgazdasági munkások aránya pedig 24%-ra csökkent.

Az 1950-es évektől a szocialista iparosítás üteme meghatározta a munkásosztály létszámának és a népességen belüli arányának gyors növekedését. A nők fokozott munkába állítása mellett, elsősorban a mezőgazdaságból átáramlott munkaerő biztosította az ipari munkásság gyors ütemű növekedését, azonban a munkásosztály szakmai színvonala nem mindig tartott lépést a számszerű fejlődéssel. Az iparosítás kezdeti szakaszában a szakképzetlen új munkaerők tömeges beáramlása az iparba, átmenetileg csökkentette az ipari munkások között a szakmunkások, és növelte a betanított és segédmunkások arányát. A hatvanas években lassult az új munkaerő áramlása az iparba, és előtérbe került az ipar intenzív fejlesztése. Ez lehetővé tette és megkövetelte az ipari munkások szakmai és általános képzettségi színvonalának az emelését is.

A számszerű fejlődés eredményeként 1980-ban az ipari és az építőipari munkásság száma meghaladta az 1 600 000-et, arányuk a munkásosztályon belül körülbelül 55%. Az ipari munkások létszáma az utóbbi hét évben kb. 80 000, az építőipariaké pedig 28 000 fővel csökkent. A nem ipari és nem mezőgazdasági ágazatokban dolgozó munkások létszámemelkedése – a tercier ágazatok fejlesztésével összhangban – az utóbbi években felgyorsult. A tercier ágazatok foglalkoztatták 1970-ben a munkásosztály aktív keresőinek 28%-át, 1980-ban közel 35%-át. Viszonylag kis számú réteget alkottak a közvetlen termelésirányítók, bár számuk 1949 óta megkétszereződött, az utóbbi tíz évben számuk csökkent, a munkásosztályon belüli arányuk csupán 3,1% (6. és 7. táblázat). A nők foglalkoztatásának széles körű kiterjesztése következtében módosult a munkásosztály aktív keresőinek nemek szerinti összetétele. Amíg 1949-ben a munkásoknak mintegy 74%-a férfi volt, addig 1980-ban arányuk 64%-ra esett vissza, ugyanezen idő alatt tehát 26%-ról 36% fölé emelkedett a munkások között a nők hányada.

6. táblázat: *A munkásosztály aktív keresőinek száma (ezer fő)*

Megnevezés	1949	1960	1970	1980
Fizikai dolgozó				
Ipar	567,3	1 075,7	1 396,7	1 309,5
Építőipar	66,9	229,6	278,4	291,3
Együtt	634,2	1 305,3	1 675,1	1 600,8
Egyéb nem mezőgazdasági ágazatok				
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás	371,8	331,2	238,5	221,8
Fizikai dolgozó összesen	1 534,9	2 344,0	2 711,5	2 835,7
A termelés közvetlen irányítója	47,9	72,6	135,7	90,6
Munkásosztály összesen	1 582,8	2 416,6	2 847,2	2 924,4

7. táblázat: *A munkásosztály aktív keresőinek aránya (százalék)*

Megnevezés	1949	1960	1970	1980
Fizikai dolgozó				
Ipar	35,9	44,5	49,0	44,7
Építőipar	4,2	9,5	9,8	10,0
Együtt	40,1	54,0	58,8	54,7
Egyéb nem mezőgazdasági ágazatok				
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás	23,5	13,7	8,4	7,6
Fizikai dolgozó összesen	97,0	97,0	95,2	96,9
A termelés közvetlen irányítója	3,0	3,0	4,8	3,1
Munkásosztály összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az aktív keresők összetétele életkor szerint

A vizsgált 30 éves időszak alatt az aktív kereső munkásság korösszetételében kétirányú változás tapasztalható, mégpedig:

- csökkent a 30 éven aluliak (ifjúság), valamint a nyugdíjkorhatáron felüliek aránya;
- növekedett az idősebb munkaképes korúak hányada.

A korösszetétel eltolódásából következik, hogy a munkásosztályhoz tartozókból kb. 16%-ra becsülhető azok hányada, akik munkásként megélték a szocialista átalakulás kiemelkedő eseményét, a 100-nál több dolgozót foglalkoztató üzemek államosítását (1948). Azok aránya pedig, akik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének élményével rendelkeznek, kb. 40%-ra tehető. A munkásosztálynak ily módon többségét teszi ki azok, akik pályájukat már a szocializmus alapjainak lerakása után kezdték. Ezek a fiatalabb nemzedékek lényegében pályájuk első éveitől a gazdaság intenzív fejlesztésére való átmenet követelményének légkörében élnek és tevékenykednek.

A munkások korösszetételében tapasztalt változások összefüggésben vannak – többek között – a népesség életkorának hosszabbodásával, a szellemi pályákon elhelyezkedők – különösen a fiatalok – körének bővülésével, valamint azzal, hogy a nyugdíjas kort elérők jelentős hányada él a nyugdíjba menés jogával, s inkább – a törvényesen biztosított kerek között – nyugdíjasként dolgozik.

A munkásosztály aktív keresői között a 30 éven aluliak aránya az 1949–1980 közötti időszakban jelentősebben (42%-ról 36%-ra) csökkent, az idős (60 éves és idősebb) dolgozók hányada is folyamatosan csökkent. Figyelemre méltó a 40–50 évesek arányának jelentős emelkedése; 1949-ben a munkásosztály aktív keresőinek egynegyede, 1980-ban pedig már 35%-a tartozott ebbe a korcsoportba.

A munkásosztály aktív keresőinek korösszetétele – bizonyos sajátosságokból adódóan – nemenként eltér. A fiatal munkásnők jelentős száma igénybe veszi a gyermekgondozási szabadságot, ez idő alatt átmenetileg inaktív keresővé válnak, így a munkásnők között ennek következtében alacsonyabb a 30 éven aluli aktív keresők aránya, mint a munkásférfiak között. Az eltérő nyugdíjkorhatár miatt az 55–59 éves korcsoportba tartozók aránya szintén alacsonyabb a nőknél, mint a férfiaknál.

Az is figyelmet érdemel, hogy az ipari – de különösen az építőipari – munkásság között lényegesen magasabb a 30 éven aluliak aránya, mint a többi népgazdasági ágban foglalkoztatott munkások között, ugyanakkor ezekben a népgazdasági ágakban legalacsonyabb az 55 éves és idősebb aktív keresők hányada. Ez arra enged következtetni, hogy a munkásfiatalok elsősorban ezek felé a népgazdasági ágak felé orientálódnak. Így 1973-ban az iparban dolgozó munkások közel 38%-a, az építőiparban foglalkoztatottnak pedig közel 40%-a 30 éven aluli

fiatal volt. Az egészségügy és a kultúra területén dolgozó 161 000 munkásnak a többsége (53%-a) 40 éves és idősebb, ugyanakkor csak egyötöde 30 éven aluli. Ebben a népgazdasági ágban viszonylag a legkedvezőtlenebb a munkások korösszetétele.

Az aktív keresők összetétele képzettség szerint

A felszabadulás után megszűnt a volt uralkodó osztály műveltségi monopóliuma. Az általános iskolai tankötelezettség, majd az iskolarendszerű szakmunkásképzés bevezetésével rohamosan emelkedett az egész társadalom, ezen belül a munkásosztály iskolázottsági, kulturális és szakmai színvonala. Ezt a termelőerők rohamos fejlődése is megkövetelte.

A változásra jellemző, hogy 1980-ban a dolgozó munkásoknak közel kétharmada már nyolc vagy több évig tanult. Közöttük több mint 64%-os arányt képviseltek a befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezők, de az érettségi bizonyítványt vagy magasabb képesítést szerettek aránya is meghaladta a 11%-ot. Így 1980-ban már mintegy 283 000 munkás érettségizett, míg 1949-ben az általános iskolánál magasabb képesítést szerettek száma alig haladta meg a 30 000-et. 1980-ban a termelés közvetlen irányítását ellátó munkakörökben dolgozóknak 62%-a rendelkezett érettségivel, 6,8%-a felsőfokú tanintézetet végzett.

A munkásnők iskolai végzettségi szintje – mind a befejezett általános iskolát, mind a magasabb képzettség megszerzését tekintve – alacsonyabb, mint a munkásférfiaké. Az aktív kereső munkásnők között az érettségivel vagy annál magasabb végzettséggel rendelkezők aránya 8,2%, míg a munkásférfiak 14%-a az általános iskolánál magasabb végzettséget szerzett. A munkásnők alacsonyabb képzettségi szintje össze-

8. táblázat: *A munkásosztály aktív keresőinek aránya a legmagasabb iskolai végzettség szerint (százalék)*

Legmagasabb iskolai végzettség	1949	1960	1970	1973	1980
0-7 osztály	80,1	65,9	40,5	35,3	20,7
8 oszt., szakmunkásképző iskola	19,7	30,3	51,9	56,3	67,3
Érettségi	1,9	3,5	7,1	8,0	11,6
Felsőfokú tanintézeti végzettség	0,1	0,3	0,5	0,4	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

függésben van azzal, hogy a munka melletti továbbtanulási lehetőségeik az életkorral növekvő családi, háztartási, gyermeknevelési problémák miatt korlátozottabbak. Így a fiatalabb korosztályokban még nagyobb a munka mellett továbbtanuló nők, mint a férfiak aránya, viszont általában a férjhez menés után csökken a nők száma az iskolákban.

Az ipar, az építőipar és a többi nem mezőgazdasági ágazatban dolgozó fizikai munkások iskolázottsági színvonala lényegesen magasabb, mint a mezőgazdasági munkásoké. Az utóbbiak között a 46%-ot még a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségük alkotják, míg a nem mezőgazdasági ágazatokban dolgozó munkások között ez az arány kb. 20%.

A munkások szakképzettségének alakulása

A hazánkban végbement gyors iparosítás és technikai fejlődés egyik legfontosabb társadalmi hatása, hogy a képzettség oldaláról megváltoztatta a munkásosztály arculatát. A munka technikai felszereltségének, a munkahelyek technikai struktúrájának magasabb szintre emelkedése (az egy dolgozóra jutó termelési eszközmennyiség növekedése, a fejlett ipari rendszerek, az automata gépsorok alkalmazása) szükségszerűvé teszi a munkaerő kvalifikációs szintjének szüntelen emelését. Ez egyrészt megkívánja a szakmunkások mind magasabb színvonalon való kiképzését és továbbképzését, másrészt a tömegtermelés elterjedése azt eredményezi, hogy a korábban egy egységet képező munkafolyamat rész-műveletekre bomlik, ami a betanított munkások létszámának növekedéséhez vezet.

A technikai haladás az iparban társadalmi igényeket támasztott az iránt, hogy a munkások képzésének, utánépítelésének új rendszere alakuljon ki. Ismeretes, hogy a magyar ipari fejlődésben – főleg a múlt század végén – milyen nagy szerepet játszottak a külföldön kiképzett kvalifikált munkások. A művezetői posztoknak némely szakmákban kb. felét nem magyar nemzetiségű mesterek töltötték be az 1930-as években. A szocialista iparosítás idején a munkásosztály utánépítése – nagyrészt a társadalmi átrétegződésen keresztül – szakképzetlen dolgozók betanított munkássá vagy szakmunkássá képzésén keresztül valósult meg. Ennek hatására fokozatosan kiteljesedett a munkássá válás új intézményrendszere, a szakmunkásképzés. Ezt két tényező is indokolta: egyrészt az, hogy a felnőtt dolgozók átrétegződésének a folyamata (a mezőgazdaságból az iparba áramlás) az 1960-as években lényegében befejeződött,

másrészt az intenzív gazdasági fejlődés közepette megvalósuló gyorsuló technikai haladás azt követelte meg, hogy a munkásosztály stabil utánpótlását a tanulóifjúság köréből biztosítsuk. A munkásosztály utánpótlásának ma már az utóbbi lett a fő forrása.

A technikai fejlődés fontos társadalmi hatása a munkaidő csökkenése, a termelésen kívüli tevékenységekre fordítható idő növekedése. Ez fontos változás a munkaerő újratermelődése, a dolgozók kulturális szintjének emelése szempontjából. A kötelező munkaidő csökkenését a statisztikai adatok a következőképpen mutatják: A népgazdaság szocialista szektorában 1970-ben összes foglalkoztatottak 55%-a dolgozott heti 48 óránál rövidebb, 41%-a 48 órás és 4%-a 48 óránál hosszabb munkaidőben. Ugyanakkor 1975 végén már a foglalkoztatottak 90%-a 48 óránál kevesebbet, 8%-a 48 órát és csak 2%-a dolgozott 48 óránál többet hetente. 1980-ban heti 44 óra teljesítésére a létszám 89,9%-a volt kötelezve, 42–43 órára 6,1%, 42-nél kevesebb órára 2,5%, 44-nél több órára csupán 1,5%. 1981-ben megkezdődött az áttérés az ötnapos munkahétre.

A megnövekedett hét végi szabad idő természetesen nem vezet minden esetben a művelődésre fordított idő automatikus emelkedéséhez, hiszen ezzel együtt fokozódhat az egyéb munkatevékenység mennyisége is (ház-építés, háztáji és kisegítő gazdaság, szerelő és javító munka stb.). Azonban végső soron mégis csak a kötelező munkaidő csökkentése teremti meg az egyik lényeges előfeltételét a felnőttoktatásban és a továbbképzésben való részvételnek, valamint a szabad időben folytatható művelődés kiteljesedésének.

Az ipari, a tudományos-műszaki fejlődés, azzal, hogy megváltoztatja a különböző foglalkozások gyakorlásának feltételeit (változnak a munkaeszközök, új technológiák jönnek létre, módosul maga a munka tárgya is), új igényeket támaszt a fizikai dolgozók képzettségével és szak-képzettségével szemben. A személyi állomány képzettségi vagy szak-képzettségi fokozatok szerinti struktúrája azonban nem változik egyik napról a másikra.

A kvalifikációs lépcsőket – a rendelkezésünkre álló adatok alapján – szak-, betanított és segédmunkás-minősítéssel határolhatjuk el. Bár ez csak közelítően felel meg a fizikai dolgozók szakképzettségi szerkezetének, azonban annak összefoglaló jellemzésére feltétlenül alkalmas. Ilyen módon az elemzés középpontjába a szakmunkások létszámarányának változása kerül.

A szakmunkások arányának változásával kapcsolatban két álláspont

9. táblázat: *A munkásosztály aktív keresőinek aránya foglalkozási minőség szerint (százalék)*

Foglalkozási minőség	1949	1960	1970	1980
Fizikai dolgozó				
Szakmunkás	29,5	31,8	37,0	44,6
Betanított munkás	13,7	27,1	30,7	37,7
Segédmunkás	53,8	38,1	27,5	14,6
Együtt	97,0	97,1	95,2	96,9
A termelés közvetlen irányítója	3,7	3,0	4,8	3,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

ismeretes. Az egyik vélemény korunk nagyobb számban kiképzendő munkástípusának a szakmunkást tartja. A másik álláspont szerint a szakmunkás a kézműipar, illetve a kis sorozatú termékeket előállító gyári nagyipar jellemző munkása, míg a tömegtermelést megvalósító nagyiparé a betanított munkás. A szakmunkás – később – az automatizált termelés tipikus dolgozója lesz. Egységes a vélemény abban, hogy a tömegtermelés szakaszában számolnunk kell a teljesen szakképzetlen munkások arányának a csökkenésével. Az utóbbi irányzat egy időben érvényesült is hazánkban: a segédmunkások a munkásosztályon belül 1949-ben még a többséget képviselték, 1980-ban viszont az aktív kereső munkásságnak már csak 15%-a látott el semmiféle képzettséget nem igénylő segédmunkási munkakört. Ugyanezen idő alatt a szakmunkások aránya 30%-ról 48%-ra, a betanított munkásoké – sokkal erőteljesebben – 14%-ról 38%-ra nőtt.

A szakmunkások növekvő aránya több tényező együttes hatását tükrözi. Belejátszott a változásba a szakképzettségi színvonal tényleges növekedése, de – más okok között – a foglalkozási struktúra módosulása is. Az átlagosnál gyorsabban nőtt ugyanis a létszám azokban a foglalkozási csoportokban, amelyekben a szakmunkásarány nagyobb az átlagosnál. Ez a struktúráváltozás magyarázza a szakképzettségi színvonal szakmunkásarányjal jelzett emelkedésének kb. 85%-át.

A szakmunkások arányának tényleges növekedésére utal az, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen gyarapodott az évente szakmunkásképző iskolát végzettek száma. Például 1960-ban 60 000, 1970-ben 81 000, 1975-ben 80 000, 1980-ban 67 000 fő kapott ezekben az iskolákban szakmunkás-bizonyítványt. Ebből a felnőttek száma évi 15 000–20 000 fő között ingadozik. Ezzel egyidőben nőtt a szakmunkások száma azért is,

mert különböző – elsősorban bérpolitikai – meggondolásokból a vállalatok növekvő számban sorolták be a gyakorlott, a szakmában valóban jártas betanított munkásaikat a szakmunkások közé. Úgyszintén megnőtt a kizárólag egy-egy nagyvállalatnál vagy az egy-egy ágazatban elismert szakmunkás-besorolású dolgozók létszáma. Mindezek eredményeképpen a szakmunkás-besorolású dolgozók létszáma gyorsabban bővült, mint az összlétszám.

10. táblázat: *A munkáosztályhoz tartozó fizikai foglalkozású aktív keresők megoszlása népgazdasági ág és állománycsoport szerint (százalék)*

Megnevezés	Össze- sen	1970			1980			
		szak- mun- kás	beta- nitott mun- kás	segéd- mun- kás	Össze- sen	szak- mun- kás	beta- nitott mun- kás	segéd- mun- kás
Ipar	100	40,2	38,2	21,6	100	44,8	44,8	10,4
Építőipar	100	47,1	25,6	27,3	100	57,8	28,7	13,5
Szállítás és hírközlés	100	46,3	36,5	17,2	100	56,1	33,1	10,8
Kereskedelem	100	46,7	28,3	25,0	100	50,9	34,9	14,2
Vízgazdálkodás	100	30,6	43,3	26,1	100	43,0	45,9	11,1
Személyi és gazdasági szolgáltatás	100	39,0	13,2	47,8	100	48,3	30,5	21,2
Egészségügyi, szociális és kult. szolg.	100	19,6	27,6	52,8	100	24,5	40,7	34,8
Közösségi, közigazga- tási és egyéb szolg.	100	19,9	17,0	63,1	100	28,0	21,2	50,8
Nem mezőgazdasági ágazatok együtt	100	40,2	33,6	26,2	100	46,6	38,7	14,7
Mezőgazdaság és erdő- gazdálkodás	100	23,0	37,8	39,2	100	37,7	41,8	20,5
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>39,0</i>	<i>33,9</i>	<i>27,1</i>	<i>100</i>	<i>46,1</i>	<i>38,9</i>	<i>15,0</i>

A munkásférfiak szakképzettségi szintje jóval magasabb, mint a nőké. A munkáosztályhoz tartozó aktív kereső munkásférfiak között a többséget (57%) a szakmunkások alkotják, míg a nők 22%-a dolgozik szakmunkásként, közöttük a betanított munkások szerepelnek döntő súlyban (50,5%).

Az előbbieken vázoltuk a munkáosztály összetételét, belső rétegződését népgazdasági ágak és foglalkozási csoportok, nemek és életkorok, iskolai végzettség és szakképzettség szerint. Mindezekon kívül – ha teljes

képet kívánunk kapni a magyar munkásosztály rétegződéséről –, nem szabad megfeledkeznünk a települési típusok (nagyváros, város, község) és a lakásviszonyok rétegződésre gyakorolt hatásáról, hiszen a munkásosztály fele ma községekben él. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy a mai munkásosztály fele a parasztságból került a társadalom vezető osztályának soraiba, vagyis a mai rétegződés megértése szempontjából nagyon lényeges az átrétegződés történeti folyamatának áttekintése. Végül a munkásosztály rétegződésének megértése szempontjából be kell mutatni a jövedelmi viszonyok és a fogyasztás struktúrájának alakulását, az életmódra gyakorolt hatását a munkásosztály különböző kategóriáiban (különös tekintettel a munkások jövedelmi szintjének alakulására más osztályok és rétegek helyzetéhez viszonyítva, illetve a jövedelmi, életmódbeli különbségekre). A rétegződés ilyen irányú teljesebb bemutatására a következő fejezetben kerül sor.

A magyar munkásosztály fejlődésének fő tendenciáit, társadalmi helyzetét a következő évtizedekben jól jellemzi a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának programnyilatkozata: „Vezető szerepe a szocializmus építésének időszakában mindvégig megmarad, társadalmi befolyása tovább erősödik. Növekszik politikai felkészültsége, általános és szakmai műveltsége. Soraiban emelkedik a magasabb képzettségű munkások száma, új igények és képességek is kifejlődnek, amelyek elősegítik mind több munkás aktív részvételét a termelési folyamatok irányításában, a közéletben, a közügyek intézésében. A munkásosztály szerepe növekszik a szocialista életmód térhódításában és általánossá válásában is. A munkásosztály általános műveltségének, szakmai képzettségének emelése, új és növekvő szükségleteinek kielégítése nem csupán gazdasági, hanem lényeges társadalompolitikai feladat.”*

2. A SZÖVETKEZETI PARASZTSÁG EGYSÉGESÜLÉSE ÉS RÉTEGZÖDÉSE

A mezőgazdasági munka és ezzel együtt a falusi életkörülmények a társadalom korai fejlődése óta osztályképző szerepet játszanak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a parasztság mint társadalmi osztály örök

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 960—961. old.

és változatlan, hiszen a falusi földművelő osztályok a történelem során számos társadalomba épültek be. A társadalmi munkamegosztásban a falu és a város, a mezőgazdaság és a kézművesség szétválása igen korán bekövetkezett. Az európai országokban a feudalizmus alakította ki a földművelő társadalom képét, teremtette meg a parasztságot. A magyar parasztság feudalizmusból eredő struktúrája, birtokszerkezete a polgári fejlődés időszakában is meglehetősen stabilan tovább élt, amin az 1945-ös földreform módosított lényegesen. A parasztság magántulajdonhoz való kötöttsége a földreform után megerősödött, de rétegződésén a korábbi fejlődés jegyei is megtalálhatók. A parasztság kategóriatartalma minőségileg átalakult a mezőgazdaság szocialista átszervezésével.

A parasztság fogalma

A parasztság mint társadalmi réteg jellemzőinek körülhatárolásához *Leninnek* az agrárkérdés történeti alakulásáról írott gondolatait hasznos felidéznünk. *Lenin* abból indult ki, hogy a feudalizmusban egységes jobbágyparasztság a mezőgazdaság kapitalista fejlődése során rétegekre bomlott. Ezek a következők:

a) az agrárproletariátus, amely a munkásosztály falusi, mezőgazdasághoz kapcsolódó része;

b) a félproletariátus, vagy más szóval a parcellás parasztok rétege, amely saját vagy bérelt földön dolgozik. Ez a réteg ennek alapján csak részben tudja biztosítani megélhetését, ezért bér munkát is vállal mezőgazdasági nagyüzemekben (idénymunkások);

c) a kisparasztok rétege, amely saját tulajdon vagy bérlet alapján a család ellátását biztosítani tudja. A földet a család műveli meg, bér munkást nem foglalkoztatnak, emellett a családtagok néha bér munkát is vállalnak. E három réteg együtt a szegényparasztság, amely a munkásosztály szilárd támasza a falun;

d) a középparasztság, amely részben a család ellátására, részben eladásra, piacra termel. (Az árutermelés különösen a jobb mezőgazdasági években jelentős a középparaszti gazdaságban.) A munkát a gazdaságban a család maga látja el, azonban időnként (idénymunkára) idegen munkaerőt is alkalmaznak. A középparaszt egy személyben tulajdonos és dolgozó, politikai szempontból nincs szilárd véleménye, de a munkásosztály szövetségesévé tehető;

e) a nagyparasztok („Grossbauern”) rétege a mezőgazdasági tőké-

seket jelenti, akik bér munkást alkalmaznak és piacra termelnek. Az osztályharcban az ipari és a kereskedelmi burzsoáziát támogatják.*

Lenin azt is kimutatta, hogy a rétegekre bomlott parasztság közös jellemzője a földműves foglalkozás és a vidéki életmód. A kiváló magyar tudós, *Erdei Ferenc* főleg a paraszti foglalkozás, életmód és kultúra oldaláról közelíti meg a parasztság fogalmát, hangsúlyozva a paraszti (földművelő) réteg társadalmi különállását. Az 1945 előtti magyar paraszttársadalomról írva úgy határozza meg ezt a társadalmi osztályt, hogy „a parasztság általában földművelő és falusi, s bizonyos értelemben munkás társadalmi csoport, amely sajátos népi-paraszti kultúrát éltet, s egészében véve, mint alsó rend illeszkedik a társadalom szerkezetébe.”**

A parasztság a tőkés árutertermelés viszonyai között szükségszerűen felbomlik: kiválik belőle egy polgárosodó, árutertermelő felső réteg, és megszaporodik a földtelen agrárproletárok száma. Magyarországon a tőkés fejlődés idején ez a folyamat nem teljesedett ki, de már *Erdei Ferenc* is külön ismerteti a parasztgazdákat, a kisparasztozást és a parasztmunkásokat társadalmi típusait (még is, a társadalmon belül külön egységnek látja a parasztokat).

A parasztság a történelmi átalakulás útján

A felszabadulás után – a nagybirtokok eltűnésével és a földosztással – a parasztság súlya megnőtt a társadalom osztályszerkezetében. Földhöz jutott 110 000 gazdasági cseléd, 261 000 mezőgazdasági munkás, 214 000 törpebirtokos, 33 000 kisbirtokos és 24 000 kisiparos, illetve egyéb foglalkozású. A nagybirtokosok felszerelése is azok kezébe került, akik a földet megművelik. A parasztságon belül a struktúra a kisgazdaságok irányába tolódott el.

11. táblázat: *A földtulajdon megoszlása a földreform előtt és után a teljes terület százalékában*

Év	0–5 kh	5–10 kh	10–20 kh	20–50 kh	50–100 kh	100–200 kh	200–1000 kh	1000 felett
1935	10,1	9,2	12,6	13,5	6,5	5,0	13,2	29,9
1946	17,9	21,1	17,3	14,7	8,1	4,4	8,4*	8,1*

* Főként községi és állami tulajdonba vett erdők,

* Lásd *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 165–169. old.

** *Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Franklin, kb. 1941. 13. old.

A magántulajdon kiszélesedett bázisán kiéleződtek a parasztságon belüli érdekellentétek. Ugyanakkor a parasztság történelmi zártságának oldódására utaló jegyei hamarosan megmutatkoztak, megnyílt a társadalmi mobilitás lehetősége, ami messzemenő, a parasztság kereteit átlépő társadalmi következményekkel járt.

A paraszti élet alapvető – a földreform jelentőségét túllépő – átalakulása hazánkban az 1950-es évek elején kezdődött el. Ezt a folyamatot a szövetkezeti mozgalom terjedése és a munkaerőnek a mezőgazdaságból való tömeges elvándorlása indította el.

A parasztság megindult a szocialista átalakulás, az anyagi-kulturális felemelkedés útján. Az eredmények hatását 1949–1956 között nagymértékben csökkentették az MDP vezetése által az agrárpolitikában elkövetett hibák, például a szocialista átszervezés erőszakolása, a begyűjtési rendszer, a kulákság gazdasági felszámolása stb. Az 1956. évi októberi ellenforradalom támadást indított a szántóterület 33%-án gazdálkodó szocialista szektor ellen is, ami további kedvezőtlen hatásokkal járt. A termelőszövetkezetek felét az ellenforradalom szétverte.

Az MSZMP átértékelte az agrárpolitikát is; az ellenforradalom fegyveres leverését követően gyorsan (1957 júliusában) megfogalmazta az új célokat és tennivalókat agrárpolitikai téziseiben.* A tézisekben nagy figyelmet szenteltek – többek között – a parasztság rétegződésének, az egyes rétegekhez való helyes politikai viszony formálásának. A tézisek a parasztság rétegződését a következőképpen állapította meg.

1. Termelőszövetkezeti parasztság, amely a jövő egységes szocialista parasztosztálya magjának minősül.

2. Mezőgazdasági munkások, félproletárok. Számbelileg a falu legnagyobb rétege, kb. 1 millió. (Állami gazdaságok, erdőgazdaságok, gép-állomások munkásai és földdel alig rendelkező, túlnyomórészt bér munkából élők.)

3. Kisparasztok, általában 4–8 kat. holdas parasztok. Számuk több mint negyedmillió. Túlnyomóan önellátásra termelők.

4. Középparasztok. A dolgozó parasztság legtehetősebb rétege. Zömében árutermelő jellegű gazdaságok. (A családi munkán alapuló paraszti birtok felső határát 20–25 kat. holdban állapították meg.)

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 102–119. old.

5. A falusi kizsákmányolók, kulákok*, akik rendszerint több bér munkással dolgoztak, és a parasztsággal csak a falusi kultúrszínvonal, falusi életmód és a saját gazdaságban végzett személyes fizikai munka kötötte össze. (A tézisekben leszögezték: a kulákok személy szerinti megítélésében legyen döntő szerepe a körülményeket jól ismerő helyi szegényparaszti közvéleménynek. Később ez úgy konkrétizálódott, hogy a termelőszövetkezet tagsága a kulákokat is felvehette tagjai sorába.)

Az ellenforradalom által széttzilált termelőszövetkezetek viszonylag gyorsan rendezték soraikat és a szövetkezeti mozgalom az MSZMP új agrárpolitikája szellemében évről évre sikeresen tért hódított. Az 1960-as évek elejére a tulajdonviszonyokat tekintve befejeződött az alapvető változás: a mezőgazdaság dolgozóinak többsége önálló parasztból szövetkezeti taggá lett.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1961. február 17-én közzétett határozatában kimondta: „Mérőföldkőhöz érkezünk a magyar mezőgazdaság átalakításában; az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok... A dolgozó parasztok szövetkezetbe tömörítése biztosítja az új, egységes szocialista parasztosztály kialakulását.”**

A tulajdonviszonyok, a társadalmi munkamegosztás létrehozta az új osztály kereteit, majd fokozatosan átformálta életkörülményeit és gondolkodásmódját.

* Az MDP Központi Vezetőségének egy 1951-ből származó értékelése szerint 1949-ben 63000 kulák volt. Ez a szám azokat foglalta magában, akiknek több mint 25 hold földjük volt, vagy több mint 350 kataszteri aranykorona után fizettek adót. Majdnem 2 millió hold földterülettel rendelkeztek, s ebből 1949—1951 között 22 000 kulák felajánlott az államnak 662 500 hold földet. A felajánlásból 1951-ig 17 000 kuláktól át is vettek 340 000 hold szántót. Ezek után a kulákok kezén maradt 1951 elején a szántóterületek kb. 13%-a, ezekből származott a begyűjtött gabona 15%-a. Az értékelés hangsúlyozza, hogy a kulákok ereje ennél jóval nagyobb, mivel a kulákstatisztikában nem szerepeltették azokat a kulákokat, akiknek 15—20 hold földjük és ugyanakkor kocsmájuk, kereskedésük, cséplőgépük, traktoruk vagy egyéb vállalatuk van, kupeckednek, spekulálnak stb. Ezek számát az értékelés tízezrekre teszi és kiemeli, hogy a kulákokkal együtt biztosan több mint százezer családról van szó. Ebből az következik, hogy az MDP vezetése 1951-ben kb. félmillió emberre kiterjedő konfrontációt deklarált a kulákkérdés címén. (A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, 1951. 46. old.)

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1956—1962. 497—498. old.

A parasztságnak és szerkezetének a megítélése ma is tudományos viták tárgya. A hatvanas években az új jelenségeket figyelő társadalomkutatók elsősorban a mezőgazdasági munka közös jellemzőit, illetve annak egyént formáló hatásait emelték ki. Az ennek alapján kialakított (és a KSH által is használt) „mezőgazdasági fizikai dolgozók” összefoglaló csoportján belül a foglalkoztatás minősége szerint négy csoportot különböztettek meg:

- a) állami gazdasági munkások, mezőgazdasági munkakörben;
- b) termelőszövetkezeti tagok, mezőgazdasági fizikai munkát végzők;
- c) egyéni parasztok;
- d) mezőgazdasági napszámosok, alkalmi munkások.

Ez a csoportosítás lényegében követte a párt agrárpolitikai téziseiben kialakított rétegekategorizálást.

Az átalakulást nyomon követve a társadalmi rétegződésre irányuló kutatás – és ennek alapján a KSH – 1975-ben módosította fogalomrendszerét. Ennek alapján a határt nem a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munka között húzta meg, hanem a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiakat a tulajdonviszonyok alapján szétbontotta mezőgazdasági munkásokra, akik a munkásosztályhoz tartoznak; termelőszövetkezeti tagokra és segítő családtagokra, akik a szövetkezeti parasztságot alkotják; valamint egyéni parasztokra, akik a kisárutermelő réteghez tartoznak. Emellett a termelőszövetkezetben tagként vagy alkalmazottként tevékenykedő nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású dolgozókat is a szövetkezeti parasztsághoz sorolta, továbbá a mezőgazdasági szövetkezetekben a közvetlen termelésirányítók is a szövetkezeti parasztság társadalmi osztályának a tagjai.

A mezőgazdasági foglalkozások változását a következőkkel jellemezhetjük.

1. Átalakultak a munkafeltételek, amelyeknek egyik tényezőjét a mezőgazdasági nagyüzemek műszaki, technikai apparátusa, a másik tényezőjét pedig a szervezeti adottságokból eredő új munkamegosztás, a csoportmunka jelenti.

2. A korábban sokrétű paraszti munka egyre inkább specializálódik és szakosodik. Ezenkívül változott a paraszti munkakör önállóságának a mértéke is. A mezőgazdasági munka – a korábbi, szinte teljes önállósággal szemben – ma már nagyüzemileg szervezett keretekben, irányítás mellett történik.

3. Az egyének szempontjából bizonyos fokig változott a végzett munka célja is. Míg korábban munkája eredményességében közvetlenül volt

érdekelt a paraszt, addig a nagyüzemi közösségi keretek között érdekelt-sége némileg közvetetté vált.

4. A munkaidő tartama is módosult, mert míg korábban a munkaidő hosszú és meghatározatlan volt egy-egy munkanapon, addig a mezőgazdasági nagyüzemekben már lényegesen rövidebb és szabályozott a munkaidő.

5. Végül a termelőmunkának a családi szervezetben történő folytatása egyre inkább vesztett a jelentőségéből, és fokozatosan csak a háztáji gazdaságban folytatott tevékenységekre korlátozódik.

A szövetkezeti parasztság mai arculata és rétegződése

A szövetkezeti parasztság arculatának és rétegződésének értékeléséhez hozzátartozik alaptevékenységének, a mezőgazdasági munkának, a mezőgazdaságnak – és szélesebben az élelmiszer-gazdaságnak – társadalmi rangja. Ezt úgy minősíthetjük, hogy a parasztság történelmi sérelme nyer orvoslást azzal, hogy a mezőgazdasági, a paraszti munka mindinkább elnyeri a társadalom méltó megbecsülését, sőt az aktuális világ gazdasági folyamatok az 1970-es évtized második felében tovább erősítették a mezőgazdasági munka presztízsének emelkedését. Igaz, a közfelfogásban még megtalálható a mezőgazdasági munka aláértékelése is. Az MSZMP gazdaságpolitikája a gazdaságfejlesztést az ipar és a mezőgazdaság együttes fejlesztésére alapozta. Ezen az úton sikerült egy korszerű szocialista, nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése. Ebben a keretben és az ily módon megtett úton végbement folyamatok tükrében értékelhető a mai parasztság arculatának változása.

Talán helyénvaló feltenni a kérdést: olyan nagyüzemekben és társadalmi-gazdasági környezetben él-e a parasztság, amelyet a kollektivizálás idején a tudatformáló propaganda és agitáció festett? Nem, a gyakorlat sok mindenben eltért az akkori feltételezésektől. Valójában a hatvanas évek közepéig rosszabbul, a hatvanas évek végére már jobban alakultak a dolgok a vártnál. Hiba lenne azonban a kezdeti 8–10 év nehézségeit kicsinyíteni. Ellenkezőleg, a gazdaságpolitika, a szövetkezetpolitika erénye éppen abban volt, hogy a kollektivizálás után rugalmas, értelmes válaszokat keresett – és szerencsére talált – a nagyüzemi gazdálkodás kialakulásának folyamatában felmerülő problémákra és ellentmondásokra. Szembe kellett például nézni azzal, hogy a kollektív gazdálkodás kezdetén nem kevesen idegenkedtek a kollektív munkától,

amit áthidalni a részes művelés módszere, mint kompromisszum. Szembe kellett nézni azzal, hogy a kollektív gazdálkodás éveken át nem vonzotta a szakembereket, még a parasztok egy része (főként a fiatalok) is tömegesen más foglalkozást választott. Ezt részben a szociális kedvezmények bővítése (a munkásokéhoz való közelítése, illetve a kiegyenlítődés) és a dolgozók egy részének (főleg a szakképesítést igénylő munkakörökben) alkalmazottként való foglalkoztatási lehetősége volt hivatva áthidalni. Szembe kellett nézni azzal, hogy a kollektivizálást követő agrárfejlődés vállalati ökonómiai vonatkozásai nem voltak kidolgozva, és később derült ki, hogy a szövetkezetek megszilárdítása nemcsak több hitel nyújtását, hanem sok milliárd hitel elengedését és rendszeres dotációt igényel, és a kezdeti befektetések tetemes része a kieső állóeszközök pótlását és nem bővítését szolgálta. Választ kellett adni a szövetkezetek gazdálkodásának távlati modelljére, amit a gazdasági mechanizmus reformja úgy válaszolt meg, hogy a szövetkezetek garantált személyi jövedelmet biztosító vállaltszerű gazdálkodó szervek legyenek.

Az agrárpolitika alakításában messzemenő kijózanító hatása volt annak a körülménynek, hogy a második (1961–1966-ra szóló) ötéves terv mezőgazdasági és néhány más fontos előirányzata nem valósult meg, ami mögött többek között a terv közgazdaságilag nem kellő megalapozottsága, a kollektív gazdálkodás megszilárdulásának elhúzódása és a kedvezőtlen időjárás húzódott meg. Egyre több hátránya került feltárássra a tervutasításos gazdasági mechanizmusnak. Ezek a felismerések siettettkék a gazdasági mechanizmus reformja szükségességének elismerését, a reform előkészítését és bevezetését. Ebben a szellemi áramlatban végezték el a szövetkezetpolitika hosszú távú irányelveinek komplex kidolgozását, amely megerősítette az önkormányzat elvét, felvázolta a termelőszövetkezetek alulról felépülő érdekképviselési fórumait (beleértve a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa létrehozását), célul tűzte a termelőszövetkezetek által használt, többnyire magántulajdonban levő föld szövetkezeti tulajdonná alakítását a tulajdonjog megváltása útján. Felszámolták azokat a merev korlátozásokat, amelyek útját állták a termelőszövetkezetekben ipari és más jellegű kiegészítő tevékenység végzésének. A hatvanas évek második felében (főként 1968-tól) a termelőszövetkezeti gazdaságok és dolgozók egy, alkotásra, munkára ösztönző gazdasági és társadalmi környezetbe kerültek. Mindez gyors ütemben meghozta gyümölcsét a termelésben, a paraszti jövedelmek biztonságában és átlagos színvonalában, továbbá a parasztság közérzetében.

Mindezek jelentősen elősegítették a parasztság arculatában fellelhető történelmi örökség elhalványulását, a politikai összeforrottságot kovácsolódását.

A termelőszövetkezeti gazdálkodás és a termelőszövetkezeti élet fejlettebb szintjén markánsan végbemegy egy kettős folyamat. Az egyik irányzat a régi társadalmi különbségek lebomlása, a visszahúzó történelmi örökség elhalványulása, s ebben az értelemben jogos arról beszélni, hogy a szövetkezeti parasztság a fontos politikai célként megjelölt egységesülés útját tette meg, és ez a folyamat még nem tekinthető teljesen befejezettnek.

A szövetkezeti parasztok egy része valamikor egyénileg gazdálkodott, és továbbra is abban a faluban, esetleg tanyán él, ahol szülei, nagyszülei laktak. A hagyományok, az örökség tehát még hat életükre.

A hagyományos paraszti termelés és élet vidékenként igen változó társadalmi típusokat hozott létre. Ezért sok tekintetben különbözött egymástól a tiszántúli tanyán élő református birtokos paraszt a dunántúli aprófalvakban élő katolikus kisáru-termelő paraszttól. A Duna-Tisza közén a modern kertkultúrát kifejlesztő mezővárosi paraszti közösségek nem azonosíthatók a hagyományos gazdálkodásba merevedett parasztfalvak társadalmával. Sok helyen a birtokos és a birtok nélküli paraszti rétegek közti választóvonal is markáns volt. Ezek a táji különbségek még ma is éreztetik hatásukat.

Létrejöttük idején a szövetkezetek is híven tükrözték a parasztság különböző csoportjainak különállását. Egy-egy falun belül gyakran a volt birtokos gazdák és a földnélküli munkások, a felvégiek és az alvégiek, a reformátusok és a katolikusok külön termelőszövetkezetekbe tömörültek. A végbement összevonási folyamat ezeket az elkülönüléseket leépítette.

A történelmi különbségek teljes eltűnését nem állíthatjuk, de azt igen, hogy azok kifejezett réteggé képző erejüket elvesztették.

Ennek az egységesítési folyamatnak fontos szerepe volt a munkahelyi közösségek stabilizálódásában, a munkamegosztás jó funkcionálásában, és abban is, hogy a szövetkezeti demokrácia izmosodó intézményeit a szocialista elvek szerint egyre jobban kihasználják, egyszóval a munkafolyamatokban és az emberi relációkban egyaránt erősödtek a szocialista vonások. A termelőszövetkezetekben is kibontakozott a szocialista brigádmozgalom, amely a szocialista életforma, a kollektivisták tulajdonosi és gazdálkodási felfogás hordozója.

A mezőgazdasági termelőerők fejlődése a 15–20 évvel korábban elképzeltnél nagyobb méretű és radikálisabb technológiai fordulatra képes nagyüzemek kialakítását tette szükségessé. Ez és az ezzel járó üzemösszevonások a szövetkezeti parasztságra lényeges hatást gyakoroltak.

1960-ban 4 507, 1970-ben 2 441, 1979-ben 1 350 a termelőszövetkezetek száma, átlagos területük 1960-ban 857 hektár, 1970-ben 1 985 hektár, 1979-ben 3 903 hektár volt. (Az állami gazdaságok és kombinátok átlagos területe 1979-ben 7 598 hektár.) Ezenkívül működött 1979-ben 43 mezőgazdasági szövetkezeti társulás és 70 mezőgazdasági szakszövetkezet.

A mezőgazdasági technika az utolsó két évtizedben igen nagy mértékben fejlődött. Szinte egyidőben ment végbe a mezőgazdaság gépesítése, illetve iparosítása és kemizálása. A megelőző fejlődés során a hagyományos termelési módszerek csak néhány vonatkozásban tűntek el, hiszen a cséplés és a vetés gépesítése mellett jóformán minden más munkafolyamat csak tökéletesített hagyományos eszközökkel folyt. Jelenleg a mezőgazdasági tevékenységek nagy része gépesítve van, azaz terjednek a nagy technológiai fegyelmet és szervezettséget kívánó termelési rendszerek. Mindez indokoltta teszi, hogy a termelőszövetkezetekben tagként vagy alkalmazottként tevékenykedő szellemi dolgozókat ne a szövetkezeti parasztsághoz, hanem az értelmiségi és egyéb szellemiek rétegéhez soroljuk. Változik a munkadíjazás és a részesedés módja, a termelőszövetkezeti munkaszervezet, a díjazás közeledik az állami szektor viszonyaihoz. A modern mezőgazdaság és annak nagyüzemi szervezete az új szövetkezeti parasztságot egyre inkább a munkásosztályhoz közelíti.

A szövetkezeti parasztságban végbemenő másik irányzat az új rétegződés kialakulása és elmélyülése. Az utóbbi években a kutatások ezek feltárását és értékelését szorgalmazták, és meg is állapították, hogy a parasztság minősítése szempontjából a hangsúly ezekre az új rétegződési ismérvekre tevődik át. Ezen a nyomon követhető ugyanis a legjobban a parasztság közeledése a munkásosztályhoz. Tekintsük át a szövetkezeti parasztság összetételét, rétegződését néhány keresztmetszetben.

A szövetkezeti parasztság aktív keresőinek száma 1970. évi 867 000-ről 1980-ban 606 700-ra csökkent. Ezzel együtt a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak (tehát a hagyományos mezőgazdasági munkához leginkább hasonlíthatók) aránya a szövetkezeti parasztságon belül csökkenő irányzatú, arányuk 1980-ban 57%, a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya pedig 41,5%-ra emelkedett. Ez jelzi a mezőgazdasági mun-

ka iparosodását és a termelőszövetkezetek tevékenységi körének bővülését a nem mezőgazdasági tevékenységek irányába. A termelésirányítók részaránya 1,5%.

Növekszik a szövetkezeti parasztság szakmai felkészültsége és tevékenységének szakmai színvonala, ami a termelés modernizálására utal. A fizikai állományúak 31,3%-a volt szakmunkás az 1975. évi 26%-kal szemben, a betanított munkások részaránya pedig 44,8% az öt évvel korábbi 42%-kal szemben.

Szakképzettségben a szövetkezeti férfiak jelentős előnyben vannak a nőkkel szemben. A férfiak közel fele – 45%-a – szakmunkás, 38%-a betanított munkás. A nők 4,5%-a szakmunkás, 54%-a betanított munkás, a segédmunkások aránya tehát itt a legnagyobb. Jelenleg a szövetkezeti parasztság aktív dolgozóinak 34,7%-a nő, 1963-ban arányuk 52% volt, 1973-ban pedig 38%. A férfiak arányának növekedése a paraszti munka megnövekedett vonzerejét jelzi. A termelésirányítók 9000-es létszámában mindössze 450 nő található, vagyis kereken 5%, míg a munkásosztály körében a termelésirányítók 16%-a nő.

A szövetkezeti parasztság rétegződésének egyik megnyilvánulása, hogy fizikai foglalkozású szövetkezeti tagokra és fizikai foglalkozású szövetkezeti alkalmazottakra valamint termelésirányítókra oszlik. Az 1960-as évek elején még csekély volt a fizikai foglalkozású alkalmazottak száma a szövetkezeti parasztságban. (Más kérdés a termelőszövetkezeti összes alkalmazottak száma, mivel ebben a szellemi kategóriák is benne vannak, és a termelőszövetkezeti szellemi dolgozók között már a hatvanas években is számottevő volt az alkalmazotti arány.) 1963-ban a termelőszövetkezeti fizikai állományban viszont csupán 500 fő volt alkalmazotti viszonyban. Aztán ez a szám immár két évtizede gyors ütemben emelkedett, folytatódott a tendencia a hetvenes években is. Ezt bizonyítják az alábbi adatok:

12. táblázat: *A fizikai foglalkozású alkalmazottak aránya szövetkezeti parasztságban*

Év	Szövetkezeti parasztság száma (fő)	Alkalmazotti viszonyban levő szövetkezeti parasztok száma (fő)	Alkalmazotti viszonyban levő szövetkezeti parasztok aránya százalékban
1973	744 000	90 000	12,0
1980	606 700	145 250	23,9

Természetesen az alkalmazásban állók növekedése nem meglepő a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak körében, hiszen a termelőszövetkezetek szélesedő termelő és szolgáltató profilja ezt megmagyarázza. 1973-ban 86 000 nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású szövetkezeti paraszt volt alkalmazotti viszonyban a termelőszövetkezetekkel, 1980-ra számuk elérte a 103 450 főt. Ebben a kategóriában tehát a létszám növekedése az 1960-as évekhez képest az utóbbi évtizedben lassult. Arányuk azonban igen jelentős, a 251 350 nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású parasztok 41%-át érte el.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy míg a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak körében az alkalmazotti viszonyban levők száma 1973-ban még csak 4000 fő volt, vagyis szinte kivételes jelenségnek számított, addig 1980-ban számuk 39 350 főt tett ki, s így a 346 350 fős mezőgazdasági fizikai foglalkozású gárda 11,3%-a alkalmazotti viszonyban tevékenykedik a termelőszövetkezetekben. Az egész szövetkezeti parasztsághoz tartozóknak pedig 23,9%-a fizikai foglalkozású alkalmazott. A kép teljességéhez megemlítendő, hogy a termelésirányítók 27,2%-a szintén alkalmazotti viszonyban van.

Az a tendencia, hogy az alkalmazotti viszonyban levők abszolút számában és főként részarányukban az 1970-es években is tovább növekedtek, arra utal, hogy az alkalmazotti viszony a termelőszövetkezeti formáció stabilabb tényezője, mint azt korábban gondoltuk, vagyis nem csupán a „nehéz idők” átmeneti kísérőjelensége. Lehetséges, hogy a közgazdálkodásban csak fáziseltolódással tudatosodik az, hogy a szövetkezeti tagok szociális jogosultságbeli hátrányai a hetvenes években rendszeresen csökkentek, és 1980-ban a szociális jogok már kiegyenlítődtek az alkalmazotti munkaviszonyban levőkkel. Az élet fogja megmutatni, hogy a nyolcvanas években ennek hatása miként jelentkezik. Talán nem alaptalan azonban egy olyan feltevés, hogy az alkalmazotti viszony választása a tagsági viszonnyal szemben sokak részéről a tulajdonosi élmény hiányával (főleg fiatalok esetében) magyarázható, illetve más megfontolásokkal együtt szabadabb köteléknek tekintik az alkalmazotti viszonyt. Annál is inkább, mivel érdekvédelmük intézménye biztosított, s bár a szövetkezeti önkormányzatban döntési jogot nem gyakorolhatnak, de képviseleti szerveiken keresztül a gazdálkodásra befolyást gyakorolhatnak. Ezt akceptálva sem téveszthető szem elől azonban az az érdek, hogy a csoporttulajdon személyi letéteményesei – a szövetkezeti tagok – meg-

felelő módon jelen legyenek a gazdaság munkamegosztásában. A jelenlegi termelőszövetkezeti modell mindenesetre ezt feltételezi.

Hogyan ítéltjük meg a szövetkezeti tagok és alkalmazottak közötti különbséget, tekinthető-e két külön rétegnek? A munkamegosztásban elfoglalt helyüket tekintve gyakorlatilag inkább az alkalmazottak töltik be a presztízsből magasabbra értékelt és nagyobb szakképesítést igénylő munkaköröket, kulcsszerepük van a nem mezőgazdasági tevékenységekben. Ez különösen jellegzetes volt a hatvanas években, de érvényes a hetvenes évekre is. Az elosztási rendszerben (a társadalmi juttatásban, garantált munkadíjazásban) az alkalmazottak kezdetben privilegizált helyzetben voltak a szövetkezeti tagokkal szemben, de a szövetkezeti tagok jogosultságai az elosztásban közeledtek az alkalmazottakéhoz, ami 1980-ban lényegében elvezetett a jogosultság kiegyenlítődéséhez (például nyugdíjkorhatár). E tekintetben tehát az irányzat a két réteg közeledése. A termelőszövetkezetek irányításában a szövetkezeti tagok vannak előnyben, a tulajdonosi döntések meghozatala az ő joguk. Az alkalmazottak helyzete e tekintetben munkavállalói. A kezdeti időben a belső irányításra direkt módon csekély befolyásuk volt, ráhatásuk a munkamegosztásban elfoglalt helyükön keresztül azonban mégis érvényesül. Amióta viszont az alkalmazottak érdekvédelmi és érdekképviselői szervezettel rendelkeznek, azóta megnőtt demokratikus, intézményes befolyási lehetőségük a szövetkezeti önkormányzati szervekre. Tehát ebben is csökkenő a két réteg közötti különbség. Fő következtetésként is levonhatjuk, hogy az alkalmazotti és szövetkezeti tagok rétege között a hetvenes években felerősödött a közeledés.

A hetvenes években kedvező irányt vett a szövetkezeti parasztság aktív keresőinek korösszetétele. A korábbi két évtizedben az aktív parasztság előregedése és részben az ifjúsági korú munkaerőhiány volt a tendencia. 1973-ban a 14–29 évesek a szövetkezeti parasztság aktív keresőinek 23%-át tették, ugyanez a kategória a munkásosztályban 38%-ot képviselt. 1980-ban a fiatalok aránya a szövetkezeti parasztságban 26,8% volt, (abszolút számuk 1973-ban 171 000 volt, 1980-ban pedig csak valamelyest kevesebb, 162 000 fő). A munkásosztályban a fiatalok aránya a hetvenes évek végén is jóval magasabb volt, 35,9%. Megállapítható, hogy a fiatal munkaerő utánpótlásának folyamata egészében konszolidált, bár minden egyes gazdaságra ez nem érvényes. A gyakorlati szövetkezetpolitikában annak a ténynek is nagy jelentősége van, hogy a szövetkezeti parasztság 48,5%-a a tömeges kollektivizálás idején

20 éves életkor alatt volt, tehát nincs önálló gazdálkodási és tulajdonosi élménye. Ha figyelembe vesszük, hogy nem is minden szövetkezeti paraszt volt a szövetkezetbe lépése előtt önálló gazdálkodó, és hogy nem paraszti foglalkozásúak is szép számmal kerültek a szövetkezeti alkalmazottak körébe, akkor nyilvánvaló, hogy az önálló gazdálkodási és volt magántulajdonosi élményt hordozók ma már a szövetkezeti parasztság kisebbségét alkotják.

A hetvenes években csökkent a szövetkezeti parasztság aktív keresői körében az 55 éves és idősebb dolgozók aránya, az 1973. évi 23%-ról 1980-ra 13%-ra. A munkásosztályban ezeknek a korosztályoknak az aránya 1973-ban 7%, 1980-ban 6,2% volt. Az aktív szövetkezeti dolgozók körében tehát – a javulás ellenére is – az idősebb korosztályok hányada, következésképpen átlagéletkora is magasabb a munkásosztályénál. Ha a korösszetételt nemcsak az aktív, hanem az egész paraszti népességben vizsgáljuk, akkor meg kell állapítani a szövetkezeti parasztság kirívó előregedését. 1973-ban a szövetkezeti parasztság egészében a 60 éven felüliek 33, 1980-ban 32%-ot képviseltek. Másképpen illusztrálva: 100 aktív parasztra 87 inaktív (nyugdíjas és gyes-en levő) jut és még 92 eltartott. A munkásosztály esetében 100 aktív keresőre 40 inaktív és 73 eltartott jut. A parasztság családi szociális helyzete jóval nehezebb, és nyilvánvaló, hogy a termelőszövetkezetek szociálpolitikai funkciója fejlesztést igényel.

Szólni kell a szövetkezeti parasztságnak egy speciális rétegéről, a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek dolgozóiról. Mezőgazdasági fejlődésünknek ez egy átmeneti kategóriája, de sokéves erőfeszítés ellenére sem látható még, hogy ezeknek a gazdaságoknak a különleges kezelése a gazdaságpolitikában, a gazdasági szabályozásban mikor vesztí el jelentőségét. A kedvezőtlen adottságú szövetkezeteket korábban „gyenge szövetkezeteknek” nevezték, amelyek a termelőszövetkezeti mozgalommal együtt keletkeztek. 1976-ban 412 kedvezőtlen adottságúnak minősített termelőszövetkezetet tartottak számon, a termőterület 30%-án gazdálkodtak, és a termelőszövetkezeti szektor termelési értékének 20%-át állították elő. Az itt dolgozók a termelőszövetkezeti szektor létszámának kb. 30%-át teszik ki. E gazdaságok jobbára az ország északi hegyvidéken, a tiszántúli és a Duna–Tisza közti szikeseken, a szabolcsi és az alföldi homokon, Somogy, Zala, Vas és Veszprém rossz talajú hegyes-dombos vidékein helyezkednek el. Vannak jobb földön gazdálkodó, de mégis gyengébb eredményeket felmutató gazdaságok, ahol az ok a termelési

szerkezetben gyökerezik. Más gazdaságok szubjektív tényezők miatt veszteségesek. Helyzetük jobbra fordítására kormányhatározat alapján központi programot készítettek, melynek megvalósításával az illetékes kormányzervek rendszeresen foglalkoznak. Itt most annak kiemelése szükséges, hogy a társadalom a kedvezőtlen adottságú szövetkezetek ügyét nemcsak fontos gazdasági kérdésnek tartja, hanem a gazdálkodás fellendítésének segítésén túl hátrányos jövedelmű dolgozóik állami támogatását is biztosítja, jövedelmüket állami forrásokból kiegészíti.

A paraszti aktív keresők iskolai végzettségének alakulása is kedvező irányú, de – egymagában korösszetételéből következően is – hátrányosabb képet mutat a munkásosztályhoz képest. 1973-ban a paraszt keresőknek még a 63%-a tartozott a 8 általános iskolát el nem végzettek közé. Azóta ezek nagy része nyugdíjba vonult, így arányuk 1980-ra 39,8%-ra csökkent. (A munkásosztályban sem jelentéktelen ez a kategória, 20,8%). Ezek az adatok a régi iskoláztatási viszonyokat tükrözik, amikor még nem is volt 8 osztályos az általános iskola, másrészt a mezőgazdasági munka elmaradott jellegéből is adódott, hogy „nem is volt olyan nagy szükség iskolai képzésre”, hiszen a paraszti munka hagyományozódása nagyrészt a családon belül ment végbe. A mai mezőgazdasági munka viszont differenciálttá, technikával, vegyszerekkel, tápanyagokkal stb. folyó munkává vált, amely szakismeretet igényel, ami egyre inkább megfelelő iskolázottságra építve sajátítható el. Szabó István, a TOT elnöke a mezőgazdasági szövetkezetek III. kongresszusán megállapította: „Tudomásul kell vennünk, hogy társadalmunk dinamikus fejlődése következtében mezőgazdaságunk fejlődésének az ún. »hagyományos«, »kézműves« paraszti szakasza *rövidebb* ideig tartott, mint azt korábban feltételeztük.”*

Ezért öröndetes a középfokú szakmunkásképző iskolát vagy középiskolát végzettek térhódítása a parasztság soraiban, arányuk 1980-ban 20,3%-ot tesz ki az aktív keresők körében. (A munkásosztályban ez az arány 35,3%.)

A paraszti élet fontos vonása a háztáji gazdaság léte, az azonban a parasztságon belül nem réteggépző ismérv, de differenciáló tényező.

A háztáji gazdaságok termelése igen nagy jelentőségű ma még és a jövőben is a népesség ellátásában, és mintegy meghatározza a parasztság

* A mezőgazdasági szövetkezetek III. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1977. 53. old.

bizonyos tradicionális jellemzőinek a továbbélését. Fennmarad a család, mint alapvető termelési egység, valamint a kiegészítő munkára épülő termelés, amelyben az eleven munka játssza a főszerepet. Természetesen a változás itt is elkezdődött, hiszen a fiatalok egy része már nem akarja vállalni a háztáji gazdasággal járó kötöttségeket.

A szövetkezeti parasztság jellemzésének összefoglalásánál térjünk vissza *Erdei Ferenc* meghatározásához: „...a parasztság általában földművelő és falusi” – írta. Ez még ma is igaz. A parasztság háromnegyed része ma is mezőgazdasági fizikai munkát végez, és túlnyomó részük (86%) falun él. A meghatározás folytatása: „...bizonyos értelemben munkás társadalmi csoport”. Ez a jellemvonás azóta megerősödött, és egyre inkább meghatározza a szövetkezeti parasztság arculatát. *Erdei Ferenc* befejezésül azt teszi hozzá meghatározásához, hogy a parasztság „...mint alsó rend illeszkedik a társadalom szervezetébe”.* Ezen a téren döntő változás állt be, hiszen az elmúlt 30 évben egyértelműen megváltozott a parasztság társadalmi helyzete, és ma már egyenrangú dolgozó osztályként épül be a magyar társadalom szerkezetébe.

3. AZ ÉRTELMISÉG ÉS EGYÉB SZELLEMI FOGLALKOZÁSÚAK RÉTEGE

A közéleti nyelvben a szellemi foglalkozású és értelmiségi dolgozókat (intelligencia) általában nem különböztetik meg, értelmiséginek minősítenek minden szellemi dolgozót. A hivatalos statisztikai osztályozás sem különíti el rendszeresen a szellemi foglalkozásúakat értelmiségi és egyéb szellemi dolgozókra. Sőt a statisztikában a szellemi foglalkozású megjelölés helyett alkalmazott kifejezés is használatos volt, bizonyos csoportosításokban még most is használják. A hivatalos statisztikai gyakorlatban speciális kutatást célzó vizsgálatokban azonban alkalmazzák a vezető és értelmiségi csoport kiemelését az összes szellemi foglalkozásúból. A szellemi foglalkozásúakról a népszámlálási és más statisztikai források adnak gazdag részletezést beosztás, ágazati hovatartozás és más ismérvek szerint, de az értelmiségi réteg önálló csoportban való bemutatása nincs rendszeresítve.

* *Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. 13. old.

A társadalomszerkezettel és az értelmiséggel kapcsolatos kutatások kimutatták, hogy a szellemi foglalkozásúak rétege heterogén, és azon belül mindenekelőtt elkülönül a magas kvalifikációt – egyetemi, főiskolai képzettséget – igénylő munkakörben dolgozók köre, az értelmiség. A meglevő statisztikai adatok pótlólagos feldolgozásával az értelmiségi réteg adatai különválaszthatók és ezt számos kutató így használja. Kialakult egy olyan igény, hogy a hivatalos statisztika a szellemi foglalkozásúakról a rendszeres kiadványokban eleve bontsa két rétegre a szellemi foglalkozásúakat: értelmiségre és alkalmazottakra. Az alkalmazottak körébe tartoznának az általában középkiskolát végzett, többnyire irodai, vagy más hasonló kevésbé szellemi munkát végzők. A jelenlegi irodalom inkább az értelmiség és egyéb szellemi foglalkozású megjelölést használja. Az alkalmazott kifejezés mögött olyan sokféle jelentés értelmezhető, hogy bevezetése a nem magasan kvalifikált szellemi dolgozók megjelölésére nem látszik szerencsésnek.

Amikor értelmiségi politikáról olvasunk, akkor általában a szellemi réteg egészét érintő tartalommal találkozunk.

A szocialista értelmiség kialakulása

A magyar társadalom feudális maradványokkal terhelt vonásai tükröződtek a felszabadulást megért magyar értelmiség arculatán, amelynek egy részét középosztályként tartották számon. Erdei Ferenc a következő tömör jellemzést adta a magyar értelmiségről: „A mi viszonyaink között a középosztályúság inkább jelent értelmiségi pályát, mintsem anyagi függetlenséget, vagy szabadon ápolt magas műveltséget. Tehát, amit mi középosztálynak nevezünk, az csak töredékében középvagyonú egzisztencia, túlnyomó többségében értelmiségi alkalmazott tisztviselő. De még itt is különbséget kell tennünk. Egészen pontosan csak az állam, az egyház és az uradalom értelmiségi alkalmazottai számítanak a középosztályba, szóval a történelmi értelmiség, illetve a tisztviselőréteg. A magánpályák, az ipari és kereskedelmi vállalatok értelmiségi tisztviselői statisztikailag és osztályhelyzetük szerint ugyan hasonlóan a középosztályba tartoznak, azonban egészen másfajta képződmény ez, hogysen egybe lehetne fogni a történelmi középosztállyal. A tudatokban és a közvéleményben is éles a különbségtétel: az állam, az egyház és az uradalom értelmisége történelmi osztály, úri középosztály, viszont az ipar, a forgalom értelmisége magántisztviselő, polgári középosztály vagy kö-

zönségesen zsidó értelmiség.”* A polgári értelmiség a polgársághoz, az úri (nemesi) értelmiség az államhoz, az egyházhoz, a feudális erőkhöz és hagyományokhoz kötődött. Ebből természetszerűleg következett az értelmiség kiváltságos anyagi és társadalmi helyzete.

Jellegzetessége volt továbbá a két világháború között a magyar értelmiségnek a zártság, ami egyenes következménye volt annak, hogy az ellenforradalmi rezsim konzerválta a Tanácsköztársaság leverése révén átmentett társadalmi és gazdasági struktúrát. Nem lehet elhallgatni, hogy ennek az ellenforradalmi rezsimnek a hatalmi, igazgatási, nevelésügyi, gazdasági és elnyomó szervezeteiben a kulcspozíciókat az elnyomó osztályok tagjaival együtt alapvetően az értelmiség töltötte be. Ezt még tetőzte, hogy a második világháborúban és a szélsőséges nyilas terroruralomban is számosan kompromittálódtak.

Mindez azt jelentette, hogy ennek az értelmiségnek a felszabadulást követő demokratikus, majd a szocialista átalakulásba történő beilleszkedése igen bonyolult folyamat volt. Át kellett esniök a demokratikus átalakulás védelmét szolgáló olyan aktuson, mint az igazolási eljárás, később gazdasági okokból – de politikai megfontolásoktól nem mentesen – a B-listázás tartotta nyugtalanságban az érintett köröket. Sor került a címek, kiváltságok eltörlésére, az értelmiségi fizetések jelentős csökkentésére. Ilyen bonyolult helyzetben ment végbe az értelmiség meggyőzése, átvezetése a demokratikus útra, majd bekapcsolódása a kulturális forradalomba, a szocialista építésbe. A Magyar Kommunista Párt 1945. májusi pártértekezlete megállapította: „A magyar értelmiség jelentékeny része még mindig idegenkedve, vagy zavarodottan áll a fiatal népi demokráciával szemben, és távolról sem kapcsolódott be úgy az újjáépítésbe, ahogy ezt saját érdeke és a nemzet jövője megköveteli. A Magyar Kommunista Párt ragadjon meg minden eszközt arra, hogy e rendkívül értékes rétegnek megkönnyítse a demokrácia felé vezető utat. Mutassa meg, hogy a demokratikus népi Magyarországon foglalhatja csak el az értelmiség azt a helyet, amely műveltségénél és szaktudásánál fogva megilleti.”**

Nem fér bele a jelenlegi fejtegetésbe annak bemutatása, hogy

* *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két háború között. Valóság, 1976. 4. sz. 46. old.

** A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó 1967. 85—86. old.

az idegenkedésből és zavarodottságból hogyan történt a kilábalás. *Jakab Miklós* elsőként dolgozta fel átfogóan ezt a folyamatot.*

A gyors, pozitív átalakulást jellemzi, hogy a felszabadulás után három évvel a Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata már megállapíthatta: „Az értelmiség zöme egyre inkább rátér a munkássággal és a parasztsággal való együttműködés útjára, segíteni akar a műszaki és gazdasági vezetésben, a közigazgatásban, a művészi, tudományos és nevelő munkában, részt akar venni az új népi Magyarország felépítésében, szolgálni akarja a nemzetet. Sorai kezdenek felfrissülni a munkásságból és parasztságból származó új elemekkel.”**

A két munkáspárt egyesülésekor a MDP soraiban 35 500 értelmiségi foglalkozású tag volt. 1980-ban az értelmiség és egyéb szellemi foglalkozásúak 20%-a volt tagja az MSZMP-nek. A politikai aktivizálódás az értelmiség egyes rétegeiben eltérő volt. A felszabadulást követően kiemelkedően gyors volt az orvosok aktivizálódása, őket követték a mérnökök. Igen lassú volt a kibontakozás a pedagógustársadalomban és a köztisztviselők körében.

A szocialista építés lendülete az egész értelmiséget magával ragadta, a szocialista iparosítás, a kulturális forradalom távlatai megnyitották előttük az utat. A személyi kultusz okozta politikai torzulások, főleg a bizalmatlanság, a gyanakvás a régi értelmiség egy részével szemben, a kitelepítések stb. az értelmiségben is sérelmeket okoztak. Majd az ellenforradalmi megmozdulásban egyes értelmiségi körök kompromittálták magukat, némelyek súlyos bűnöket követtek el. Az MSZMP politikájában az értelmiségi politika is megújult, és ebben a szellemben a politikai konszolidáció részeként rendeződtek az értelmiség sorai, leküzdötték az ellenforradalom okozta eszmei zűrzavart. Az MSZMP világosan leszögezte, hogy a kulturális forradalom egyik célja: „Kialakítani a munkásosztály, a proletárdiktatúra új, szocialista értelmiségét. Ennek érdekében tovább kell folytatni a régi, polgári neveltetésű, de a népi hatalomhoz hű értelmiségiek ideológiai átformálását; képzett munkások és parasztok értelmiségi munkakörökbe helyezését és megfelelő szakmai képzésük biztosítását, hogy feladataikat magas színvonalon láthassák el.

* Lásd *Jakab Miklós*: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó 1979.

** A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 595. old.

Különös gonddal kell törődni a most felnövekvő, többségében munkás- és parasztszármazású fiatal értelmiség szocialista világnézetének meg- alapozásával, szilárd kommunista magatartásának kialakításával. A mun- kás-paraszt hatalom szolgálatában s a közös marxista-leninista világ- nézetben egységbe forrva, ez a három réteg kell hogy alkossa a szocialista értelmiséget.”*

Az értelmiség társadalmi szerepe

„Az értelmiség tevékeny részese a szocializmus építésének, szorosan kö- tödik a munkásosztályhoz, a szövetkezeti parasztsághoz. Szerepe és lét- száma a társadalmi fejlődéssel növekszik. Az értelmiség – iskolai vég- zettsége, munkahelye és választott pályája alapján – sok irányban réteg- ződött. A tudományos-technikai haladás, gazdaságunk korszerűsítése egyre nagyobb követelményeket támaszt a műszaki és a természettud-ományos értelmiséggel szemben. A társadalom szocialista tudatának erősítésében növekszik a kulturális területen dolgozó értelmiségiek mun- kájának jelentősége.”**

Az értelmiség növekvő szerepe összefügg korunkban a tudományok gyors fejlődésével és társadalmi szerepük megnövekedésével. A tudo-ományos-technikai forradalom hat a termelőerők színvonalára, szerkeze- tére, a potenciális termelőerőként keletkező tudományos ismeretek a tudatos cselekvés révén reális termelőerőként hatnak. A tudományos ismeretek megtermékenyítik a legfőbb termelőerő, az ember teljesítő- képességét. Mindinkább erősödik az igény, hogy a termelés irányítása és szervezése is tudományos alapokra helyeződjön. A tudomány kifejti hatá- sát a társadalom tudatára, hat az oktatásra, a közművelődésre, az egész- ségügyre, a munkakörülményekre, az életmódra. A szocializmusban a tudomány lehetőségei kitárulnak, a társadalom érdekelt a tudományos vívmányok gyakorlati hasznosításában. Politikai rendszerünk biztosítja a tudomány műveléséhez az alkotó szabadságot. A társadalmi élet min- den területe nyitott a társadalomkutatás számára. Az alkotói, kutatói szabadság összefonódik a kutatói felelősséggel, a haladás szolgálatával. A társadalomirányítás számára, a politika szüntelen formálásához nagy segítséget jelentenek a társadalomkutatások, amelyeknek eredményeire

* Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962. 244. old.

** Az MSZMP XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 468. old.

a politikai vezetés növekvő igényt tart, és azok egyre intenzívebben beépülnek a társadalomértékelésbe, valamint a politikai és gazdasági tervekbe.

A magyar tudományos tevékenység az elmúlt három évtizedben kiterjedélyesedett, a társadalmi tevékenység egyik szervezett ágazatává vált. A kutatási-fejlesztési ráfordítások a nemzeti jövedelemhez képest 1960-ban 1,54, 1970-ben 2,79, 1979-ben 3,69%-ot tettek ki. A kutatási-fejlesztési munkaterületen dolgozók száma 1960-ban 26 427, 1970-ben 64 419, 1979-ben 84 648 volt. 1979-ben ebből 45% volt a kutatói és fejlesztői munkakörben dolgozók aránya. A tudományos élet legmagasabb szervének, a Magyar Tudományos Akadémiának 1979-ben 211 rendes és levelező tagja volt. A tudományok doktorainak száma 993, a tudományok kandidátusainak száma 5 526 volt. Aspiránsként 603 fő folytatta tanulmányait.

Az értelmiség szerepe az oktatáspolitikai jelentőségével és megvalósításával kapcsolatban is növekvő. A szocialista köznevelés fejlesztésében kiemelkedő a pedagógusok szerepe. Az oktatás a társadalom minden tagját, a tanulóifjúságot közvetlenül érinti, szerepe döntő a jövő generáció megalapozásában. A társadalmi-gazdasági felemelkedésben elért sikerek elérhetetlenek lettek volna az oktatási rendszer fejlesztése, a pedagógusok erőfeszítése nélkül. A tizenöt éves és annál idősebb népességen belül 1941-ben a mai általános iskolának megfelelő végzettségűek aránya 15,1% volt, 1980-ban 66,2%, a 18 éven felüliek között a legalább befejezett középiskolával rendelkezők aránya 5,1%-ról 23,3%-ra nőtt, a 25 éves és idősebb népességen belül a felsőfokú intézményekben végzettek aránya az 1941. évi 1,8%-ról 1980-ban 6,6%-ra emelkedett. Az oktatási tevékenység növekvő intenzitására jellemző, hogy 1980-ban 2 248 644 személy vett részt iskolai és főiskolai oktatásban nappali, esti és levelező tagozaton. Az oktatás gyakorlatilag már nem az iskolában kezdődik, hanem az óvodában. 1980-ban a 3–5 éves korú gyermekek 76,4%-a részesült oktatásban, a 6–13 éves gyermekeknek 99%-a, a 14–17 évesek 76,6%-a, a 18–22 éves fiatalok 16,1%-a tanul, a 23–25 évesek 6,9%-a végez felsőfokú tanulmányokat. A 26–30 évesek ugyanilyen mértékben (6,9%) tanulnak, zömmel esti vagy levelező tagozatokon. A 31–40 évesek közül 2,9% tanul esti vagy levelező tagozaton. Az iskolarendszeren kívüli tanfolyami szakoktatásban évente további 336 000 fő vesz részt. Ezenkívül különböző tanfolyamokat, előadásokat szerveznek az egyes társa-

dalmi szervek, főként politikai, társadalmi és gazdasági ismeretek terjesztésére.

Az oktatáspolitikai követelmények természetesen nőnek. Ez egyenes következménye a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának. Az ország demográfiai helyzete is fokozottabban megköveteli a képzés minőségének emelését, ezt indokolja az ország gazdasági potenciáljának hatékonyabb kihasználásához fűződő halaszthatatlan gazdasági érdek is. Az oktatási ágazatban ezen munkálkodik 187 750 szellemi (ebből 151 500 pedagógus) és 73 450 fizikai dolgozó. Az egyetemi és főiskolai oktatók száma 14 950, a középiskolákban 16 550 tanár tanít, az általános iskolák felső tagozatában tanító tanárok száma 41 450, a szakmunkásképző iskolákban 4 350 tanár oktat, az egyéb közép- és alsófokú tanintézeti tanárok száma 7 650, az általános iskolai tanítók tábora 29 000 főt ér el. Az óvónők száma 24 300, és az egyéb pedagógus foglalkozású 29 600 fő.

A kulturális forradalom megvalósításában fontos helyet foglal el a közművelődés. A közművelődés feladata, hogy az oktatási rendszerben elsajátított ismeretekre alapozva juttassa el a tömegekhez a magyar nép és az emberiség múltjának és jelenének haladó szellemi értékeit, a szocialista eszmeiségű kulturális alkotásokat; a kultúra terjesztésén és közvetítésén túl feladata a közösségi szellem, munkahelyi és a közéleti aktivitás kialakításának segítése, a szocialista ember formálása, a szocialista magatartás, életmód kialakításának előmozdítása. A közművelődés magasabb szintre emelését a szocialista építés növekvő feladatai, a meglevő kulturális egyenlőtlenségek csökkentéséhez fűződő társadalmi érdek és a növekvő szabad idő diktálják. A közművelődést a hivatásszerűen ezzel foglalkozók és nem hivatásos aktivisták közös összefogással végzik. Kulcsszerepe és irányító szerepe van ebben az értelmiség hivatásszerűen közművelődéssel foglalkozó rétegének, rájuk hárul a munka dandárja a közművelődési intézményekben és a közművelődési funkciót betöltő társadalmi szervekben.

A közművelődés társadalmi szerepének növekedését reprezentálja, hogy a közművelődési költségek gyors ütemben nőnek, méretük 1960-ban a nemzeti jövedelem 0,65%-át, 1970-ben 1,02%-át, 1979-ben 1,17%-át érte el. 1980-ban a kulturális szolgáltatás ágazatában kb. 44 000 szellemi foglalkozású és 21 200 fizikai munkás tevékenykedett. Kimagasló szerepe van a közművelődésben a rádiónak és televíziónak, melynek fenntartási költségei az utóbbi húsz év alatt 123 millió Ft-ról 2 214 millió Ft-ra emelkedtek. Az egy lakosra jutó könyvvásárlás az 1960. évi 43,- Ft-ról

1979-ben 185,- Ft-ra emelkedett. A 100 000 lakosra jutó kiadott könyv 1960-ban 562 volt, 1979-ben 1 121 db. Az írók, művészek, újságírók, könyvtárosok a közművelődésben alapvető szerepet játszanak. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban 21 000-et meghaladó tag tömörül a közművelődés elősegítése céljából, rendezvényeiken évente az 5 milliót meghaladja a résztvevők száma.

Alapvetően az értelmiség egészségügyben foglalkoztatott rétegére hárul a lakosság egészségügyi szolgáltatásokkal való ellátása, a gyógyítás, a betegségek megelőzésére irányuló vizsgálatok elvégzése, illetve különféle megelőző rendszabályok foganatosítása. Az egészségügy különleges jelentőségét a társadalom számára több tényező felfokozza: a díjtalan egészségügyi ellátásra való állampolgári jog megnövelte az igényeket, amihez az ellátó szolgálat gyors ütemű fejlesztése szükséges; az ország egyes területei között az ellátottságban meglevő jelentős aránytalanságok mérséklése is időszerű; mind nagyobb jelentőségre tesz szert a munkahelyi feltételek egészségesebbé tétele a technika okozta ártalmak megelőzésére. A társadalmi haladással az egészség védelme, ápolása a csecsemőtől kezdve minden korosztályban növeli az egészségügyi ellátás szerepét. Az egészségügyi kiadások a nemzeti jövedelemhez viszonyítva 1955-ben 2,37%-ot, 1960-ban 2,56%-ot, 1970-ben 3,0%-ot, 1979-ben 3,3%-ot értek el. Az orvosok az értelmiségnek különleges felelősséggel felruházott, magasan szakképzett rétegét képezik. Számuk 1979-ben 29 931 volt.

Munkájukat 4 200 ugyancsak felsőfokú képesítésű gyógyszerész, 38 600 szellemi foglalkozású ápoló személyzet segíti. Egy lakosra évente átlagosan 6,5 gyógykezelési eset jut. A kórházakban 1979-ben 2 millió volt a kezelt, illetve elbocsátott betegek száma.

Magasan képzett értelmiségi foglalkozásúak végzik a szakszerű államigazgatási munkát, az igazságszolgáltatást és az államrendet biztosító apparátus irányítását. E területeken 102 000 szellemi foglalkozású teljesít közszolgálatot.

Az aktuális gazdaságpolitikai feladatok – a gazdasági hatékonyság és a nemzetközi versenyképesség fokozása – az értelmiség teljesítményének fokozását is igényli, mindenekelőtt a termelési szférában dolgozóktól, de a kapcsolódó területeken is. A technikai haladás általános következménye és egyben feltétele a szellemi munka hányadának növekedése a termelési ráfordításokban. Ez részben a kutatás- és fejlesztésigényességben jut kifejezésre, másrészt a nemzetközi munkamegosztásban megnő a

hemzetközi műszaki-kereskedelmi-pénzügyi információ mennyisége; a termelési és forgalmi folyamatok szervezettségi színvonalának emelése a termelés előkészítő folyamatának és irányításának korszerűsítését igényli, beleértve az elektronikus számítógépes szolgálat széles körű elterjesztését; a termékstruktúra rugalmasabb igazodása a piaci igényekhez és a gazdaságossághoz elmélyültebb gazdasági elemzést, műszaki mérlegelést és gyorsabb előkészítést, valamint igényesebb szervezést követel; nélkülözhetetlen összetevője mindezen feladatoknak a gazdaságirányítás, az ösztönzési rendszer színvonalának emelése.

A gazdaságpolitikai célok szakszerű konkretizálásában és gyakorlati megvalósításában kulcsszerepet játszanak a műszaki értelmiségiek, a közgazdászok, a gazdasági élet parancsnoki posztjai lényegében ezeknek a szakembereknek a kezében vannak. Az új gyártmányok, technológiai eljárások tervei és az új szervezési módszerek pedig a szellemi alkotóműhelyekben dolgozók termékei. Műszaki munkakörben 1980-ban több, mint 362 000 szakember tevékenykedett (ebből 120 000 diplomás), műszaki fejlesztő, tervező, szakértő 43 200 fő (ebből 20 000 fő diplomás), gyártáselőkészítő műszaki foglalkozású 18 700 fő (ebből 4 350 diplomás), mérnök 33 700 fő (ebből 30 700 diplomás), üzemmérnök 9 700 fő (ebből 9 450 diplomás), művezető, főművezető, műhelyfőnök 68 950 fő (ebből 5 550 diplomás, 41 150 középiskolai végzettségű, 4 150 középfokú szakmunkásképző iskolai végzettségű). A műszaki értelmiség 32 szakmai egyesülete működik 155 000 taggal a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségébe tömörülve.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a szellemi munka szerepe a társadalmi munkamegosztásban egészében véve nő, külön a szellemi munkakörökben, de mint az előző fejezetekben láttuk, a fizikai munkások szakmai felkészültségének fokozódása is ezt az általános tendenciát tükrözi.

Az értelmiség és egyéb szellemi réteg létszámnövekedése

A szocialista építés során a tudományos-műszaki haladás, a kulturális forradalom igényeiből eredően a szellemi dolgozók rétege nőtt leggyorsabban társadalmunkban. 1949-ben számuk 339 200 volt, 1980-ban 1 388 200 fő (termelésirányítókkal együtt 1 488 000).

A vázolt társadalmi folyamatok alapján persze nem lehet igazolni a szellemi dolgozók létszámának mindenféle számszerű növekedését, így

például azt sem, amely a felesleges, nem racionális adminisztráció elburjánzását idézi elő. A szellemi dolgozók létszámának növekedése összhangban kell hogy legyen az ország gazdasági teherbíró képességével, valamint a racionális, hatékony ügyvitel és irányítás kialakításával. Ezt az optimumot nem sikerült elérni.

Az értelmiségiek és az egyéb szellemiek rétege az új feladatoknak csak belső összetételében megújulva, jelentősen átalakulva felelhetett meg. A kapitalizmus idején ugyanis ez a réteg oly módon is kötődött az uralkodó osztályhoz, hogy – az akkori társadalom zárt jellege folytán – utánpótlását nagyrészt ebből a körből biztosította, és csak kisebb mértékben egészülhetett ki a dolgozó osztályok és rétegek soraiból. (Munkások és dolgozó parasztok gyermekei – mint ismeretes – 1945 előtt csak elenyésző arányban kerülhettek alkalmazotti vagy értelmiségi munkakörbe.)

Ez a helyzet a fordulat éve után gyökeresen megváltozott: munkások és parasztok tömegei váltak szellemi dolgozóvá, és a szellemi pályák utánpótlása összetételében a munkás- és parasztszármazásuk javára módosult. Emellett a régi értelmiségiek és alkalmazottak is beilleszkedtek a társadalmi fordulat nyomán kialakult új helyzetbe, és – elfogadva a munkásosztály politikai vezetését – aktív részt vállaltak a szocializmus felépítésének feladatából. Az értelmiségi és a szellemi dolgozók rétegét a többi dolgozó osztálytól és rétegtől korábban elválasztó szakadék lényegében megszűnt. Egyébként a „rég” értelmiség túlnyomó része nyugdíjkorban van. Akik 1945-ben 25 éven felül voltak, azok jelenleg a szellemi dolgozók 2%-át teszik ki, az akkor 25 évnél fiatalabbak részaránya 1980-ban 9,4%.

Az értelmiségi és egyéb szellemi réteg létszáma és aránya már 1949-ben is meghaladta a második világháború előtti szintet, azóta pedig folyamatosan emelkedik. Így 1960 elején több, mint 822 000 aktív kereső tartozott ehhez a réteghez, vagyis az 1949-es létszám jó kétszerese. 1970-ben számuk már egymillió fölé emelkedett, majd 1970–1973 között további kétszázazres nagyságrendű állománynövekedésre került sor. A számszerű fejlődés eredményeként megnövekedett az aktív keresők között e réteg súlya, és már 1970-ben 25%-os hányadot képviseltek az összes aktív keresők között, az 1949. évi 8%-os, illetve az 1960. évi 16%-os aránnyal szemben. 1980-ban arányuk 29,4%-ra nőtt.

Az értelmiségi és az egyéb szellemi rétegen belül 1960 óta a szakalkalmazottak száma nőtt a legjelentősebben (73%-kal), az irányítóké mérsé-

keltebben emelkedett, az irodai dolgozóknál pedig az 1960–1970 közötti jelentős létszámemelkedést 1970–1973-ban kisebb csökkenés váltotta fel. A számszerű változás eredményeként 1960–1973 között e rétegen belül nőtt a szakalkalmazottak súlya – 1973-ban már 50%-ot tett ki –, ugyanakkor az irányítóké és az irodai dolgozóké csökkent.

A hetvenes években összességében a szellemi foglalkozásúak számának emelkedési üteme mérséklődött, különösen az igazgatási, gazdasági, valamint a számviteli, ügyviteli munkakörben dolgozók körében. 1980-ban vezető, irányító beosztásban dolgozott a szellemi foglalkozásúak köréből 323 100 fő (21,7%), beosztott ügyintézőként 766 050 fő (51,6%), beosztott ügyviteli munkakörben pedig 396 750 fő (21,7%). Tehát egy vezető, irányító személyre átlag 2,4 beosztott ügyintéző jut és 1,2 fő beosztott ügyviteli dolgozó, összesen átlag négy főnél kevesebb beosztott jut egy vezetőre. (A fizikai dolgozók irányítását a közvetlen termelésirányítók látják el.)

Más irányú elemzések is arra engednek következtetni, hogy a vezetői, irányítói létszám növekedése nemcsak szervezési okokból ered, hanem ez egyfajta „juttatás”: jövedelem és presztízs termelődése, ami a kialakult méretekben nem tekinthető racionálisnak. A „vezető és irányító” fogalma a használt statisztikai értelemben mindazokat magába foglalja, akik a hierarchia bármely fokán vezetői megjelöléssel vannak besorolva, ezek egy része nem tisztán irányító, hanem egyben ügyintézői munkakört is jelent. A vezetői és irányítói létszám túlzott voltára utal a fentiekben túl az is, hogy a szocialista építés korábbi szakaszában robbanásszerűen nőtt a vezetők, irányítók száma. Ennek szervezeti, szervezési, ösztönzési háttere még nincs megfelelően feltárva.

A vezetők, irányítók létszáma 1949-ben 8 300 fő, 1960-ban 224 100 fő, (tíz év alatt 27-szeresére nőtt), 1970-ben 285 700 fő, 1980-ban 323 100 fő (az 1949. évinek 39-szerese).

A szellemi dolgozók összetételéről és az aktív keresők közötti arányáról, egyben társadalmi súlyáról sok helyen, különböző időpontokban és különböző nézőpontokból (így nemzetközi összehasonlításban is) vizsgálva számos vita keletkezett. Ismerkedjünk meg néhány külföldi adattal.

A Szovjetunió Statisztikai Hivatalának legújabb tájékoztatása szerint a főképpen szellemi munkával foglalkozó dolgozók száma a Szovjetunióban 1926-ban hárommilliónál kevesebb volt, 1979 elején pedig már kb. 40 milliót tett ki. Ez azt bizonyítja, hogy a szellemi dolgozók állo-

mányának növekedése ebben a hosszú periódusban lényegesen gyorsabb volt az aktív keresők számának átlagos gyarapodásánál. A Szovjetunió teljes népességének osztályösszetételére vonatkozó adatok szerint 1979-ben az alkalmazotti állomány az összes aktív kereső közel 30%-át alkotta.

A fejlett tőkésországok adatai szerint az ország gazdasági fejlettsége szoros kapcsolatban van a szellemi dolgozók arányával. Az erősen fejlett országokban mintegy 35%, a közepesen fejlett országokban pedig 25–30% körül ingadozik a szellemi dolgozók aránya. Számuk mindenütt jelentős – a foglalkoztatottak számának átlagos növekedését messze meghaladó – emelkedést mutat. Így 1960 és 1970 között Kanadában 54%-kal, Spanyolországban 50%-kal, az Egyesült Államokban 45%-kal, Finnországban 43%-kal, Svédországban 41%-kal és Ausztriában 17%-kal nőtt a szellemi dolgozók létszáma. Ugyanezen időszakban az irodai dolgozók arányának és számának emelkedése általában még gyorsabb volt: a növekedés mértéke az Egyesült Államokban 56%-os, Svédországban 47%-os, Ausztriában 26%-os.

Nincsenek frissebb adataink, de elég valószínű, hogy a szellemi dolgozók ilyen mértékű növekedése az 1970-es években beköszöntött gazdasági válsággal terhes időben nem folytatódhatott.

A magyar fejlődés adataival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a gazdasági fejlettségünkhöz képest a szellemiek összlétszáma túlzottnak tekinthető. A kutatás egyre inkább a szellemi dolgozók összetétele és a túlzott létszám közötti összefüggés vizsgálatára irányul. Kulcsár Kálmán rámutatott: „Minden jel arra mutat ugyanis, hogy az adminisztráció alsó szintjén dolgozók indokolatlan sokasága hat a szellemi dolgozók arányának növekedésében és nem az értelmiségi, valóban igazi »szellemi« munkát végzők sokasága.”* Ezzel magam is egyetértek azzal a kiegészítéssel, amit a vezetők, irányítók számának túlzott felduzzadásáról fentebb említettem.

Azt valóban nem lehet állítani, hogy a diplomás szakemberek, tehát a valódi értelmiség képzése nálunk túlzott volna. Ennek megítéléséhez alkalmas támpontot nyerhetünk annak összevetéséből, hogy a 20–24 éves népesség milyen hányada végez felsőfokú tanintézetben tanulmányokat az egyes országokban. (Lásd 13. táblázat.) A táblázat adatainak összehasonlítása mutatja, hogy a felsőfokú képzés intenzitásában a vizs-

* *Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1980. 194. old.

gált országok többsége mögött vagyunk, és csak Románia áll mögöttünk. Igaz, ezen módosíthat a felnőttek továbbképzése útján diplomát szerzők száma. Félreértés ne essen, a szellemi foglalkozásúak magas számának kritikus vizsgálata nem irányul a szakképzés intenzitása ellen. A vita arra irányul, hogy az ország teherbíró képességéhez igazodjon a szellemiek aránya, és csökkenjen az alacsony képzettségűek nagy száma, illetve a foglalkoztatáspolitikai nagyobb hányadában irányítsa őket fizikai foglalkozású pályákra. Az MSZMP XII. kongresszusa megállapította: – a termelésben és az igazgatásban foglalkoztatott alkalmazottak létszáma „a valóságos szükségletnél gyorsabban nőtt, az egyes szakterületek közti megoszlásuk is aránytalan”.*

Életkor és képzettség szerinti összetétel

Az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozó nők aránya ebben a körben növekvő. 1970-től kezdve e rétegen belül már a nők alkotják a többséget. Így 1980-ban 822 000 nő tartozott az értelmiségi és egyéb szellemi réteghez, ami az 1949. évi létszámnak több mint az öt és félszerese. Az értelmiségi és egyéb szellemi pályák tehát a nők foglalkoztatásában igen nagy és egyre fokozódó szerepet játszanak. Jellemző, hogy 1949-ben az aktív

13. táblázat: *A felsőfokú intézmények hallgatói a 20–24 éves népesség százalékában*

Ország	1970	1977
Ausztria	11,8	21,2
Bulgária	14,5	21,3
Csehszlovákia	10,4	14,8
Jugoszlávia	15,9	21,4
Lengyelország	14,1	17,8
Magyarország	10,1	11,6
Német Demokratikus Köztársaság	32,8	28,8
Német Szövetségi Köztársaság	13,4	25,1
Románia	10,1	9,9
Spanyolország	8,9	21,9
Szovjetunió	25,3	21,3
Algéria	15,0	20,7

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 468. old.

kereső nőknek kereken egytizede, 1960-ban több mint az egyötöde, 1973-ban pedig egyharmada, 1980-ban több mint 38%-a nyert alkalmazást e foglalkozásokban.

Az értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók több mint egyharmada 1973-ban – hasonlóan az 1949. évi arányhoz – 30 éven aluli fiatal volt. Ez az arány 1980-ban 30%-ra mérséklődött, tehát a régebbi nagyságrend megmaradt. A szellemi pálya vonzó hatása tehát a népesség átlagos életkorának növekedése ellenére biztosította e munkakörökben a fiatalság változatlan arányát. Az idősebb korú aktív értelmiségi és egyéb szellemi keresők hányada ezzel szemben növekedett, a nyugdíjas korúaké pedig csökkent. A munkásokhoz hasonlóan a nyugdíjas korhatárt elérő szellemi foglalkozásúak jelentős része él a nyugdíjazás lehetőségével és a továbbiakban – a törvényesen biztosított keretek között – nyugdíjasként dolgozik.

Az értelmiségi és egyéb szellemi réteg aktív keresőinek 1949-ben több mint a fele, 1973-ban már több mint a kétharmada legalább érettségi bizonyítványt szerzett. Ezen belül a felsőfokú végzettségűek aránya 1949–1973 között 18%-ról 23%-ra emelkedett. 1980-ban pedig 29%-ot ért el. A szellemi dolgozók bizonyos felhígulására utal az is, hogy 1980-ban 17,6%-uk csak 8 osztályt végzett. Az érettségizettek és a felsőfokú tanintézeti oklevelet szerettek számát – a megfelelő képzettségű fiatalok munkába lépése mellett – nagymértékben növelte a már munkaviszonyban állók továbbképzése is, az esti-levelező oktatás keretében.

A szellemi foglalkozásúak rétegén belül a képzettségi szint a foglalkozási minőség függvényében jelentős eltéréseket mutat. A felsőfokú végzettségű szellemi foglalkozású férfiak 35%-a vezető, irányító munkakörben dolgozik, a nőknél ez az arány 13%. A vezetők, irányítók 45, a beosztott ügyintézők 36,7, a beosztott ügyviteli dolgozók 4%-a diplomás.

1980-ban a szellemi foglalkozásúak rétegéhez tartozó nők között, a csak az általános iskola nyolc osztályát végzettek aránya több mint kétszerese a férfiakénak a csak érettségizett nők aránya a férfiakét szintén meghaladja. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségűek részesedése a férfiaknál a nőkének több mint kétszerese. 1980-ban az aktív szellemi foglalkozású nők 19%-a végzett felsőfokú tanintézetet, a férfiaknak pedig 44%-a. Ez a nők korábbi hátrányos helyzetéből adódó különbség azonban a felsőoktatásban való részvétel egyenlő feltételeinek a biztosításával fokozatosan csökken.

*A szellemi dolgozók népgazdasági ág
és foglalkozás szerinti összetétele*

A felszabadulás után, 1949–1973 között a szellemi réteghez tartozó aktív keresők számszerű gyarapodásának több mint kétharmada a termelő-ágazatokra esett. Ez a termelőerők fejlődésének természetes hatása volt. 1949-ben a döntően kisüzemi jellegű építőipar és a mezőgazdaság csak elenyésző számú szellemi réteget foglalkoztatott. A jelenlegi korszerű nagyüzemi gazdálkodás, az új technika, a modernebb gyártási eljárások, a gépesítés, az automatizálás, az egyre bonyolultabb termelési szervezet irányítása az egyes ágazatokban rendszerint együtt jár a megfelelő műszaki, gazdasági, igazgatási szakalkalmazottak, illetve az ő munkájukat segítő irodai dolgozók körének a bővülésével. A központi társadalom-irányítás és igazgatás feladatainak növekedése, a társadalombiztosítás kiszélesítése, a különböző szolgáltatások kiterjesztése, az oktatás és az egészségügyi ellátás fejlesztése, a társadalmi szervezetek működése szintén jelentős számú szellemi munkaerőt igényel. Ezzel kapcsolatban nézzük meg a 14. táblázatot.

14. táblázat: *Az értelmi-ségi és egyéb szellemi réteg aktív keresőinek száma népgazdasági áganként (ezer fő)*

Népgazdasági ág	Létszám		
	1949	1973	1981
Termelőágazatok			
Ipar	59,4	322,9	330,3
Építőipar	2,7	71,8	92,9
Mezőgazdaság	5,5	93,9	141,6
Szállítás	29,8	88,8	101,1
Kereskedelem	28,2	142,3	162,8
Együtt	125,6	719,7	827,7
Nem termelő ágazatok	213,6	499,5	571,5
<i>Népgazdasági ágak összesen</i>	339,2	1279,2	1400,2

A létszámnövekedés – mint az előző táblázatból is kitűnik – népgazdasági áganként igen különböző arányú volt a vizsgált időszakban, minthogy az függött az adott népgazdasági ág fejlődésének sajátos jellegétől, a termelés korszerűsödésétől és ezzel összefüggésben a vezetés és a szervezés terén támasztott követelmények változásától. Azokban az ágakban, ahol az említett időszakban a termelési folyamat jelentősen fejlődött, és az

alkalmazott technológia tekintetében átalakult a gyártási technológia, az értelmiségiek és egyéb szellemiek száma rendszerint megsokszorozódott.

Az építőiparban például 1949-ben – a gyakorlatilag kisipari rendszerű termelés és kezdetleges gépesítés miatt – viszonylag kevés felsőfokú képe-sítésű szakemberre volt szükség. A műszaki-gazdasági szervezés és az ezzel kapcsolatos adminisztráció tehát szűk keretek között mozgott. (Ebben az időszakban 1000 fizikai dolgozóra mindössze 40 szellemi foglalkozású jutott.) Az építőipar népgazdasági súlya azóta tetemesen megnövekedett, nagyvállalatok jöttek létre (mindinkább korszerűsödött gépparkkal), házgárak létesültek, és a termelési folyamat egy része nagy-ipari jellegűvé vált. Ily módon 1980-ban az építőiparban 1000 fizikai munkásra már 338 szellemi dolgozó jutott, több mint az iparban (295).

A mezőgazdaságban a szakemberigény szempontjából is alapvető változást okozott, hogy a kisparaszti gazdaságok helyett mezőgazdasági nagyüzemek, termelőszövetkezetek jöttek létre, amelyek fokozták a gépe-sítést, és ma már egyre korszerűbb agrotechnikai módszereket alkalmaz-nak. A nagyüzemi mezőgazdaság létrejöttével ebben az ágazatban is rohamosan – 1949 óta a huszonnégyszeresére – nőtt az értelmiségiek és az egyéb szellemi dolgozók száma. Számottevő növekedés figyelhető meg a szállítás és hírközlés, valamint a kereskedelem területén is.

Az értelmiségi és az egyéb szellemi réteg létszáma tehát döntően a termelőágazatokban gyarapodott, de az egészségügyi-kulturális ellátással szemben jelentkező fokozott igények, a szolgáltatások fejlesztése a nem termelő ágakban is jelentős növekedéssel járt együtt.

A változás irányát az értelmiségi és az egyéb szellemi réteg egyéni fog-lalkozási főcsoportok szerinti megoszlását tartalmazó 1970–1980. évi adatok is mutatják. Ezekből is kitűnik, hogy e réteg gyarapodása főleg a műszaki, a gazdasági és kulturális fejlődéssel függ össze (15. táblázat). Az említett összefüggéseket vizsgálva külön is kitérünk a műszaki értel-miség számának növekedésére. A különböző országok gazdasági fej-

15. táblázat: *Az értelmi-ségi és egyéb szellemi réteg aktív keresőinek egyéni foglalkozási főcso-port szerinti összetétele* (ezer fő)

Egyéni foglalkozási főcsoport	Létszám	
	1970	1980
Műszaki	177,2	283,8
Államigazgatási, gazdasági	90,5	349,5
Egészségügyi, kulturális	267,2	359,4
Számviteli, pénzügyi	577,9	395,8
Szellemiek együttesen	1112,8	1388,2

lettségével szoros kapcsolatban áll műszaki értelmiségük létszámaránya. Előfordul azonban az is – ezt mutatja a 16. táblázatunk –, hogy eltérő fejlettségi színvonalakhoz (például Svédország és Magyarország esetében) a felsőfokú végzettségű műszakiakkal való ellátottság hasonló mutatója tartozik. Ez elsősorban abból ered, hogy a legfejlettebb országokban jóval hatékonyabban foglalkoztatják a felső fokon képzett műszaki dolgozókat, mint a kevésbé fejlettekben. A szocialista országokban nem annyira a termelési színvonal és a kérdéses mutatók abszolút nagysága, hanem inkább azok növekedési üteme között tapasztalható szoros összefüggés.

16. táblázat: *A felsőfokú végzettségű műszaki szakemberek 10 000 foglalkoztatottra jutó száma néhány szocialista és kapitalista országban (1965-ös adatok)*

Ország	10 000 foglalkoztatottra jutó felsőfokú műszaki szakemberek száma
Egyesült Államok	204
Német Szövetségi Köztársaság	139
Kanada	112
Csehszlovákia	106
Svájc	93
Norvégia	91
Magyarország	78
Svédország	77
Lengyelország	77
Egyesült Királyság	70
Franciaország	67
Belgium (Luxemburggal)	57
Dánia	53
Német Demokratikus Köztársaság	49
Hollandia	36
Görögország	32
Finnország	25
Portugália	21

Szakképzettség és munkakör

A szellemi munka hatékonysága, tényleges termelőerővé válása szempontjából fontos kérdés az, hogy a megszerzett képzettségnek megfelelően, azzal összhangban alakul-e a ténylegesen betöltött munkakör. Ezt a problémát 1963-ban és 1971-ben a KSH megvizsgálta a középfokú, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek körében.

A vizsgálat során megállapították, hogy 1971-ben a középfokú és felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi foglalkozású szakemberek 84%-ának (470 000 főnek) a betöltött munkaköre – irány és fokozat szempontjából egyaránt – teljesen megegyezett a szakképzettségével. Ez az ún. kongruenciaarány (megfelelés) 1963-ban 83% volt. Egyidejűleg közel 10 000 szakember munkaköre és szakképzettsége teljesen eltér egymástól. Ha figyelembe vesszük a képzés dinamikus növekedését is, a kongruencia egyértelmű javulásáról beszélhetünk, vagyis a szakemberek foglalkoztatása és a képzés célja közelebb került egymáshoz. Öröndetes, hogy az utóbbi években elhelyezkedett fiatal szakemberek zöme a képzettségének megfelelő munkakört lát el. Az inkongruencia csökkentése a szellemi munka, a szakemberek tevékenységének hatékonyságát számottevően emelné. Ennek előfeltétele a képzés és a foglalkoztatáspolitikai jobb összehangolása, továbbá az anyagi ösztönzés fejlesztése.

A szakirodalomban lehet találkozni olyan véleményekkel, hogy a vezetők képzettsége – főiskolai végzettséggel mérve – a politikai követelmények egyoldalú preferálása miatt elmarad a mai követelményektől.* Sajnos a vezetőkről, képzettségükről szóló hivatalos statisztikai adatok gyakran túlzottan összevontak: egybefoglálnak lényegesen különböző vezetési fokozatokat, ami megnehezíti az elemzés elmélyítését. A pártstatisztika 1973-ból származó néhány adata segíti a kérdés differenciáltabb megközelítését. Eszerint „A Központi Bizottság és szerveinek hatáskörébe tartozó vezetők között a felsőfokú iskolai végzettségűek aránya 58%. Még erőteljesebb a fejlődés az államapparátus vezetőinél, bár területenként az eltérések is jelentősek. Az országos irányító szervek vezetői 89%-ának, a fővárosi és megyei tanácsai vezetők 88%-ának van felsőfokú iskolai végzettsége.

A gazdasági vezetők iskolai végzettsége kedvezőtlenebb. Az állami üzemekben 65%, a szövetkezetekben 28% a felsőfokú képesítésű vezetők aránya. A számviteli szakemberek képzettségében jelentős lemaradás tapasztalható. A gazdasági vezetők többségének a közgazdasági képzettség elmarad a követelményektől.”**

Ebből a közlésből az a következtetés vonható le, hogy az országos és megyei szintű vezetők körében – ahol a munka politikai töltése a leg-

* *Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. 195. old.

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 621. old.

erősebb – a diplomások aránya a vezetői kategóriában a legmagasabb. Így lehetne-e ez, ha a politikai alkalmasság követelményét a szakképzettség rovására érvényesítenék? Nem. Szerintem ezek az adatok azt demonstrálják, hogy a káderpolitikában a szakképzettséget degradáló deformáció általában nem ment végbe. Igaz viszont, hogy – amint a fentiekből is kitűnt és az 1980-as népszámlálás adatai is tanúsítják – bizonyos területeken a kép kedvezőtlen. 1980-ban például a vállalatok és intézmények vezetőinek 65%-a volt diplomás. Bizonyos, hogy ezen belül a vállalatvezetők aránya jobb, tehát 1973 óta kedvező irányú változás történt. A szövetkezeti vezetők 41%-a volt 1980-ban diplomás (1973-ban 28%), tehát a tendencia itt is kedvező, az idő függvényében tekintve pedig különlegesen szép eredmény ez. Az államigazgatás és a tanácsai igazgatás vezetőinek 59,2%-a diplomás, ezen belül a megyeinél alsóbb szintű tanácsoknál a diplomások aránya alacsonyabb, megyei szinten pedig már 1973-ban 88% volt a diplomások aránya. Ez a szóródás sem utal deformációra, hanem az ország differenciált településhálózatában keresendő az ok. A műszaki igazgatók, vállalati főmérnökök, műszaki vezetők 72,2%-a diplomás, ami e pozíció kulcsfontosságát tekintve kedvezőtlen, hisz nem lényegesen jobb az arány, mint az igazgatóknál (65%), ahol a politikai elem súlya a munkában nagyobb. Sokkal inkább elképzelhető, hogy mozgalmi, párttapasztalattal valaki jobb igazgató, mint főmérnök. Nincs azonban semmi okunk bizonyítottnak venni, hogy a főmérnökök, műszaki igazgatók, műszaki vezetők 27,8%-ának azért nincs diplomája, mert náluk egyoldalúan a politikai alkalmasságot vették számba. Ezt persze még elemezni kell. Valószínű, hogy nagy tapasztalattal rendelkező technikusok ezek, hisz ebben a kategóriában a 72,2%-nyi diplomáson (5 850 fő) kívül 22,2%-nak (1 800 fő) van középfokú végzettsége, 5% (400 fő) szakmunkás-bizonyítvánnyal, illetve 8 általános iskolával rendelkezik, és 0,6% (50 fő) 8 általánosnál alacsonyabb végzettségű. A statisztikában 1980-ban főkönyvelő, gazdasági vezető címszó alatt számba vett vezetők (10 150) 32,5%-a diplomás. Ez alacsony arány, de a valóságosnál kedvezőtlenebb képet nyújt, mert a további 63%-nak középfokú iskolai végzettsége van, s ebben a szakmában hosszú ideje tanfolyami rendszerű felnőttoktatás folyik, amellyel az iskolai ismereteket kiegészítik. Egyébként a számveteli munkakörökben még az ötvenes években sem volt jellemző a politikai alkalmasság előtérbe állítása a szakmai-val szemben, most pedig ezt kizártnak tekinthetjük. Nézzük tovább: az üzemmérnökök 97,4%-a diplomás, a mérnöki munkakörben dolgozók

91,1%-a diplomás, 8,3 középfokú végzettségű. A középiskolai tanárok 98,5, az általános iskola felső tagozatában tanító tanárok 95%-a, a szakmunkásképző iskolai tanárok 92%-a diplomás. Még sorolhatnánk a foglalkozásokat anélkül, hogy a képzettséget negligáló gyakorlatot tetten érnének. A kép a szakképzettség szempontjából vegyes, vannak kifogásolható jelenségek, de hogy ezek a politikai megfontolások egyoldalúsága miatt keletkeznek – ezt a részletesebb adatok nem igazolják.

A szellemi foglalkozásúak rétegével kapcsolatos statisztikai adatok áttekintése sokoldalúan szemlélteti, hogy az elmúlt évtizedekben a tudományos-technikai haladás, illetve a társadalmi munkamegosztás fejlődése milyen nagy mértékben hatott erre a rétegre, és a réteg belső struktúráját milyen széles körben befolyásolta, sőt szinte gyökeresen átalakította.

4. A KISÁRUTERMELŐK ÉS A KISKERESKEDŐK

A kisárutermelők, akik valamikor a magyar társadalom egyik legnagyobb csoportját – sőt 1949-ben a mezőgazdasági kisárutermelőkkel a többségét – alkották, a mai társadalmi-gazdasági szerkezetben csupán elenyésző társadalmi kisebbséget képviselnek. Így például 1980-ban a kisiparosok, a kiskereskedők és segítő családtagjaik száma mindössze 79 800 volt (aktív keresők), és a teljes népességből csak 193 000 embert soroltak közéjük. A mezőgazdasági önállók és segítő családtagjaik száma 63 650, az ide sorolt népesség eltartottakkal és inaktív keresőkkel együtt 86 200 volt a legutóbbi népszámláláskor. Arányuk a népességen belül együttesen 2,5%. A kisárutermelő rétegek az elmúlt évtizedekben nagyrészt más osztályokba és rétegekbe kerültek. Többen közülük a szövetkezeti szektorban helyezkedtek el. Az előbbi út elsősorban az ipar és a kereskedelem, az utóbbi pedig a mezőgazdaság területén volt jellemző.

A kisárutermelő, vagyis a kispolgári rétegek egységes tömböt sohasem alkottak a magyar társadalomban. A parasztság a felszabadulás előtt élesen elkülönült a városi iparosoktól és kiskereskedőktől.

A magánkisipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1949-ben 11,8%, 1950-ben pedig 7,3% volt. Ez 1950 után hirtelen lezuhant, majd 1955 és 1960 között megint jelentősebb lett, jelenleg 1% körül mozog. Ezt követi a magánkisiparban foglalkoztatottak számának csökkenése is: 1949-ben az összes foglalkoztatottak mintegy kétötöde, 1979-ben pedig már csak 2,6%-a tartozott ebbe a szektorba.

A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozatában kilátásba helyezte, hogy „a kisárutermelők, kisemberek munkáját hasznosítani kell az egész nemzetgazdaság érdekében: ezért a népi demokrácia nem érinti termelőeszközeiket, műhelyeiket, üzleteiket”.*

A politikai gyakorlatban azonban a szocialista iparosítás kezdetén, az ötvenes évek első felében a magánkisipar és magán-kiskereskedelem gyors ütemben zsugorodott, letűnő kategóriának minősült. Az ellenforradalom után a Politikai Bizottság megvizsgálta a magánkisiparosság helyzetét és leszögezte: „A magánkisiparosság zömét a magyar dolgozó társadalom egyik hasznos rétegének tekinti, amelynek munkájára a lakosság egyre növekvő igényeinek kielégítése szempontjából a szocializmusba való átmenet során hosszú időre szükség van. Tevékenységükre az elmúlt évek során is szükség volt a népgazdaság és a lakosság igényeinek kielégítése szempontjából. A magánkisipar az ellenforradalom után a gazdasági helyzet helyreállításában pozitív szerepet töltött be. A magánkisipar népgazdaságunkban a szocialista helyi ipar kiegészítője. . .”** Azóta a magánkisipar és -kiskereskedelem kezelése a gazdaságpolitikában ezen a platformon történik, ami magas szintű jogi szabályozásban is kifejezésre jut. Az ipartörvény 1964. évi módosítása során megtörtént a magánkisipar beilleszkedésének rendezése, a kedvezmények szabályozása, a kisipari szolgáltatással rosszul ellátott falvakban a kisipari tevékenység pénzügyi ösztönzése. Lehetővé tették, hogy a munkaviszonyban levő személyek is kaphassanak iparjogosítványt, ha munkáltatójuk ehhez hozzájárul. Ugyanezt megengedték nyugdíjasoknak is. Engedélyezték, hogy a kisiparosok munkakörükön és működési területükön kívül (más lakóterületen) is végezzenek munkát a lakosság körében. A gazdasági mechanizmus reformja kapcsán olyan állásfoglalás született, hogy a szocialista szektor döntő fölénye mellett kiegészítő szerepében megmarad a létjogosultsága a magánszektornak, beleértve a kisipart, a kiskereskedelmet, a termelők piaci kereskedelmét és a nem parasztok kiegészítő gazdaságát. Ezt a vonalat erősítette meg az MSZMP Programnyilatkozata is. Kétirányú véglet ellen kellett és kell küzdeni: egyrészt megóvni a magánkisipart és -kiskereskedelmet az általánosító gyanakvással és létjogosultságuk

* A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 594. old.

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. 170. old.

nyílt vagy burkolt megkérdőjelezésével szemben; másrészt visszaszorítani a spekulatív elősdi tendenciákat. Gondoskodni kellett azokról az adminisztratív és gazdasági szabályozásokról, amelyek e szektor rendeltetésszerű működését hivatottak elősegíteni.

Átfogó szabályozásra 1968-ban került sor a gazdasági mechanizmus reformja keretében. Érdemes felidézni annak irányelveiből, mert tartós rendezés kereteit jelölik meg:

- A magánkisiparral és -kiskereskedelemmel kapcsolatos gazdaságpolitika szerves része az általános társadalompolitikai és gazdaságpolitikai célkitűzéseknek. Egyrészt társadalmi-gazdasági érdekről van szó, másrészt e kispolgári rétegek irányában folytatott szövetségi politika helyes gyakorlatáról.

- A magánkisipar és -kiskereskedelem társadalmilag hasznos; kiegészítő, hézagpótló tevékenységére a változó szükségletekhez igazodva, hosszú ideig szükség van.

- Az állami szabályozás változatos eszközök alkalmazását igényli: a gazdasági verseny támogatását a szocialista szektor oldaláról, aktív társadalmi ellenőrzést, törvényes adminisztratív eszközöket.

- A gazdaságpolitikai intézkedések mozdítsák elő a magánkisiparosok, -kiskereskedők egymás közti versenyét is az ipari vagy működési engedélyek kiadásával, a mellékfoglalkozásként (szakmunkások, nyugdíjasok) végzett javító-szolgáltató tevékenység rugalmasabb szervezésével.

- A magánkereskedelem lehetőségeit megfelelő konstrukciók kialakításával (például bizományosi rendszer, bérleti rendszer) fel kell használni arra, hogy bizonyos területeken mentesítse a szocialista kiskereskedelmet a gazdaságtalan egységek fenntartásától.

- Abból kiindulva, hogy a magánkisipar fő feladata a lakosság kiszolgálása, adminisztratív intézkedéssel korlátozni szükséges a kisiparosok közületek részére végzett tevékenységét.

- A magánszektor számára is lehetővé kell tenni, hogy a tevékenységéhez szükséges termelési eszközöket külön kiutalás mellőzésével kereskedelmi úton beszerezhesse.

- Az adórendszert úgy kell fejleszteni, hogy differenciáltabb legyen, jobban ösztönözze az ellátatlan területeken, különösen falvakban, külterületeken a javító-szolgáltató tevékenység fejlesztését, üzletek telepítését.

Az ötvenes évtizedben – mint már említettük – a kisiparosok száma

jelentősen csökkent, az 1949. évi 331 000-ről 1960-ra 115 000-re, tíz év alatt kétharmaduk tehát más foglalkozást választott. A hatvanas évtizedben is 34 000 fős csökkenés történt, ami főként azzal függött össze, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakulása során a mezőgazdaságot kiszolgálók közül (kovácsok, kerékgyártók stb.) sokan beléptek a termelőszövetkezetekbe, vagy önálló működésüket megszüntették.

A magánkisiparosok, magán-kiskereskedők és magánfuvarozók száma 1980-ban 79 800 (alkalmazottaik és ipari tanulóik száma kb. 20 000), 1970-ben közel 81 000 volt, tehát az utóbbi tíz évben a nyugdíjba lépőket vagy működési engedélyüktől más okból visszalépőket újak helyettesítették.

A magánkisiparosok száma kismértékben csökkent, az építőipari magánkisiparosok száma a magánépítkezések fellendülésével kapcsolatban jelentősen, a kiskereskedők száma kismértékben nőtt a hetvenes évtizedben. A népesebb kisipari szakmák között találjuk a női szabókat (6242), géplakatosokat (3220), férfiszabókat (2875), asztalosokat (2519), cipészeket (2161), műszerészeket (1113), autószerelőket (898), órásokat (897). A kisiparosok, kiskereskedők, magánfuvarozók 70%-a férfi. A magánkisiparosok területi elhelyezkedése nem igazodik megfelelően a szükségletekhez, a falvak ellátottsága a kedvezmények ellenére nem kielégítő, a kisiparosok 33%-a Budapesten van. A kisipari tevékenységben a gazdaságpolitikai intencióknak megfelelően a szolgáltatás dominál, amelynek súlya a magánkisipar forgalmában kb. 80%-ot tesz ki, 14%-ot az árutermelés és kb. 6%-ot az export, illetve importpótlás. A javítószolgáltató teljesítőképesség azonban elmarad a lakosság szükségleteitől.

A kisipar által 1980-ban teljesített lakossági szolgáltatás értéke 3,781 milliárd Ft volt, a szocialista szektorénál (4,272 milliárd Ft) nem sokkal kisebb volumenű. A lakosság által igénybe vett hagyományos javító és méreletes szolgáltatásokból (3,939 milliárd Ft) 75%-ot teljesített a kisipar. A lakossági szolgáltatások 29%-át Budapesten, 71%-át vidéken végezték. A kisipari szolgáltatások volumene a hetvenes évtizedben kismértékben emelkedett, a szocialista iparban a teljesítmény volumene számottevően nőtt. Még jelentősebb a kisiparosok szerepe a magánépítő-iparban, ahol a 21 milliárd Ft értékű évi magánépítkezésből a kisiparosokra közel kétharmad, 13,2 milliárd Ft érték jut.

A kisiparosok adózási rendszerét többször módosították, melynek fő vonása az alacsonyabb jövedelmű kategóriáknál, az időseknél és rokkantaknál a mérséklés, a magasabb jövedelműeknél a progresszivitás. Ked-

vezményt kapnak a szakmunkástanulót oktatók is. Az adófizetők 47,8%-a az összes adó 8,7%-át, az adófizetők 11,9%-a pedig 57,6%-át fizeti.

A másik nagyobb csoport a kiskereskedőké. A felszabadulás előtt és a felszabadulás után még hosszú ideig a kereskedelemben az önálló kiskereskedők szerepe még az önálló iparosokénál is jelentősebb volt. Például 1950-ben a kiskereskedelmi forgalom 37%-át kiskereskedők bonyolították le, de szerepüket hamarosan átvette a szövetkezeti szektor. Így 1955-ben a forgalomnak már csak 1%-át bonyolították le, s jelenlegi részesedésük huzamosabb ideje 0,7%. A magánkereskedők száma 1960 és 1979 között kisebb ingadozásokkal 10 000–11 000 között mozgott, s ezzel közel azonos a magánkereskedelemben foglalkoztatottak száma is.

Végül a mezőgazdasági kisárutermelők, önállók alkotják a harmadik csoportot. A népszámlálás 1970-ben 81 000, 1980-ban pedig 63 000 mezőgazdasági önállót és segítő családtagot vett számba.

Ez a töredékcsoport nagyrészt a régi parasztság maradványa, öregedő rétege. Az ide sorolt aktív keresők 25%-a 1980-ban 60 éven felüli volt, s a 30 éven aluliak aránya ebben az időszakban mindössze 8,4%-ot tett ki.

17. táblázat: *A mezőgazdasági önállók megoszlása a gazdaság nagysága szerint 1973-ban*

Gazdasági kategóriák	Fő	Százalék
0,5 hektárral és kisebb területtel	20 056	32
0,6—3 hektár területtel	30 244	48
3 hektárnál nagyobb területtel	10 261	16
Egyéb	2 671	4
<i>Összesen</i>	<i>63 232</i>	<i>100</i>

E réteg termelésének súlya a mezőgazdaság termelésében az 1970. évi 1,6%-ról 1979-re 0,7%-ra csökkent, és az utóbbi évben 1,8 milliárd Ft-ot képviselt.

A kisárutermelő rétegek együttes létszámát és arányát az elmúlt időszakban nagyméretű csökkenés és előregedés jellemezte. A számbeli változás mögött valójában társadalmi helyzetük alapvető megváltozása áll. A kisárutermelők jelenleg a szocialista társadalom kisszámú rétegét alkotják, akik mind gazdaságilag, mind társadalmilag beilleszkednek a megváltozott társadalmi helyzetbe. Az egyik részük a régi paraszti kultúrát

őrzi, a másik részük viszont eltűnő mesterségek utolsó tudói közé tartozik. Közülük egyre többen találják meg helyüket a szolgáltatások, valamint a specializált termelés területén. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepük elsősorban éppen ebben határozható meg.

5. A TELEPÜLÉSI SZERKEZET ÉS A RÉTEGZÖDÉS

A felszabadulás előtti Magyarországon a parasztság és a mezőgazdasági munkásság a falvakban, a nem mezőgazdasági munkásság és a szellemi foglalkozásúak rétege pedig szinte kizárólag a városokban lakott. Természetesen már akkor is éltek nem mezőgazdasági munkások (például bányászok, vasúti munkások) a falvakban, de a községi aktív keresőknek több mint háromnegyede még 1949-ben is a mezőgazdaságban dolgozott. Ugyanakkor az alföldi mezővárosokban is jelentős számú mezőgazdasági kereső élt.

Az 1949-es népszámlálás által felmért helyzet azonban korántsem állandósult, mert már eleve magában hordta az átalakulás csírait, mozgatóerőit. Csak az iparban és más nem mezőgazdasági ágakban a foglalkoztatás növekedése vonhatta el a mezőgazdaságból azt a munkaerőt, amelyet ott már nem lehetett hatékonyan felhasználni.

A városiasodás és a falvak arculata

A felszabadulást követő nagy társadalmi átalakulások során jelentős mértékben megváltozott a városokban és a községekben élők társadalmi összetétele. A települési szerkezet fejlődését, abban a lakosság elhelyezkedésének átrétegződését azok a tényezők formálták, amelyek a termelőerők fejlődését és területi elhelyezését, valamint a társadalmi, gazdasági átalakulást is meghatározták. A településszerkezet és abban a lakosság elhelyezkedése ezeknek a fejlődési folyamatoknak fontos keresztmetszetét mutatja be.

Kettős folyamat játszódott le: az intenzív városiasodás és a falvak arculatának haladó irányú átalakulása. A városiasodást 1949–1980 között a következők jelzik:

18. táblázat: *A népesség település szerinti százalékos megoszlása*

Település	1949	1980
Budapest	17,3	19,2
Többi város	24,0	34,1
Községek	58,7	46,7
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A városiasodás fő iránya a vidéki városok népességének gyors növekedése volt, népességük 1949–1980 között kb. 2,2 millióról mintegy 3,6 millióra, tehát 1,4 millióval nőtt. Budapest népessége pedig 1,6 millióról 2,06 millióra, 470 000-rel nőtt. A községek népessége 400 000 fővel csökkent. 1980-ban tehát a népesség több mint fele az ország 96 városában él. Az elmúlt 30 évben 42 települést nyilvánítottak várossá.

A szocialista építés tervei kezdettől fogva tartalmazták azokat az elemeket, amelyek az ország egyes területei között fejlettségbeli kiegyenlítődést, a város és a falu közötti lényeges különbség csökkentését célozták. Ilyen elemek voltak: az ipar területi elhelyezésének javítása, a vidéki ipartelepítés preferálása, a fővárosi túlzott ipari koncentráció fékezése. A fővárosi gazdasági, kulturális és infrastrukturális bázis túlsúlyát, a népesség nagyfokú beáramlását nem lehetett megakadályozni, bár ez gazdaságilag és társadalmilag egyaránt a racionális határt túllépte. Az ötvenes évekre és a hatvanas évek elejére még az volt a jellemző, hogy az ipar és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások a régi ipari bázisokon, valamint a természeti adottságok (lelőhelyek, víz) determinálta területeken fejlődtek. Ez megszabta a munkaerő vándorlásának irányát és gócait. A hatvanas években, amikor a hagyományos ipari centrumok munkaerő-feltevő képessége a kommunális háttér elégtelensége miatt beszűkült, a gazdaságpolitikai intenciókkal egyezően megjelent a vállalatok érdekeltsége a vidéki ipartelepek, gyáregységek létrehozásában, és a feldolgozó ipart kezdték a területileg adott munkaerőre telepíteni. Ezáltal a munkaerő vándorlása kiegyenlítettebbé vált, sokak számára lehetővé tette, hogy lakhelyükön vagy a lakóhely közelében válasszanak foglalkozást. Az ipar decentralizáltabb fejlesztése természetesen a szállítási, raktározási-tárolási, kereskedelmi szolgáltatások fejlesztését is vonzotta, csakúgy, mint a kommunális szolgáltatásokét. Ez ugyancsak egy decentralizáltabb munkaerőlekötő tényezőként hatott.

A lakosság anyagi szolgáltatásainak fejlesztése (a kereskedelmi és ja-

vítószolgáltatás, a távolsági közúti közlekedés fejlődése, a vízgazdálkodás stb.), a kulturális és egészségügyi szolgáltató hálózat fejlesztése egyaránt munkahelyek létesítését követelte a legkülönbözőbb településeken, nem kis mértékben a falvakban is.

Végül a nem mezőgazdasági foglalkozású munkahelyek decentralizált létrehozását felgyorsította a falvakban a mezőgazdaság technikai felendülése a hatvanas évek második felétől, az új technika új szakembereket, újszerű szolgáltatásokat vonzott. Ezt tovább fokozta a mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységi körének bővülése. Mindezeket túl kialakult a mezőgazdaság új értelmiségi és egyéb szellemi rétege, amely nagyjából a munkahely közelében telepedett le, tehát beépült a falusi népességbe.

A társadalmi munkamegosztás területi keresztmetszetben úgy alakult át, hogy a jelentős vándorlás – sőt egyes vidékek népességének fogyása – ellenére a falvak népességének vegyes jellege markánsná vált. A falu és mezőgazdaság, a falu és a parasztság – mondhatjuk leegyszerűsítve – megszűntek szinonim fogalmak lenni.

Mint fentebb láttuk, az iparosodás – és tágabb értelemben véve a gazdasági fejlődés – hatására az ország összes aktív keresőinek a mezőgazdaságban dolgozó részaránya kevesebb, mint a felére csökkent. Első pillanatra könnyen azt gondolhatnánk, hogy ez elsősorban úgy ment végbe, hogy a falusi parasztságból városi munkásság lett. Valójában azonban ennek az átalakulásnak jelentős része úgy zajlott le, hogy a községek népességének egyre nagyobb része kezdett – lakóhelyének elhagyása nélkül – dolgozni más népgazdasági ágakban. Míg 1949-ben a községi aktív keresőknek még csaknem háromnegyede (73%-a) dolgozott mezőgazdasági ágba tartozó munkahelyen, addig 1980-ban 32,8%-a. A falusi munkaerőből ennél többet, 37%-ot foglalkoztatott már az ipar és az építőipar. Ha hozzájuk számítjuk a szállítást (7,6%) és a kereskedelem területén dolgozókat (7,5%), akkor a falun élő munkások már viszonylagos többségben vannak a mezőgazdasági dolgozókkal szemben. Tehát míg a harmincas évekre vonatkozóan Erdei Ferenc joggal állapíthatta meg, hogy a falunak különös (ha nem is minden egyes községre érvényes) jellemzője az őstermelés, addig ma a községi aktív népesség többsége nem a mezőgazdaságban dolgozik.

A községi összes aktív keresőknek 1980-ban 22,2%-a tartozott a szövetkezeti parasztsághoz. Ez a társadalmi kategória maga is differenciálódott, hiszen az állami gazdaság munkásaihoz rendkívül közel áll a termelőszövetkezeti parasztságnak az a része, amely nem tagja, hanem alkalmazottja a szövetkezeteknek. Ezeknek elég nagy része jellegzetesen ipari, építőipari, illetve szállítási munkát végez, tehát a munka jellege tekintetében is igen hasonló helyzetben vannak a nem mezőgazdasági ágak munkásságához. Számuk növekedő tendenciát mutat, így egyre inkább befolyásolni fogják a termelőszövetkezeti parasztságról kialakítandó képünket. A nem mezőgazdasági munkásságtól legtávolabb álló két csoport a termelőszövetkezeti parasztságon belül a szakszövetkezeti tagok csoportja és a termelőszövetkezeti segítő családtagok csoportja. A közel 70 000 szakszövetkezeti tag nagyrészt Bács-Kiskun és Csongrád megyében él.

A termelőszövetkezeti parasztság 83,5%-a községekben, 12,3%-a vidéki városokban, 4,2%-a Budapesten él. A termelőszövetkezeti parasztok száma a községekben csökken, munkájuk jellege is fokozatosan átalakul, hiszen közülük egyre többen már nem hagyományos értelemben vett paraszti munkát végeznek. Egy 1971. évi felmérés szerint a fizikai foglalkozású termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak fele egy év alatt átlagosan 1 600 órát dolgozott a vizsgált időszakban a növénytermelés területén. Évi munkaidő-kapacitásuknak tehát kb. kétharmadát használták ki. Jelenleg ők képezik a termelőszövetkezeti parasztságnak a hagyományos paraszti életformához legközelebb álló részét. Ebben az időben kb. ugyanennyien dolgoztak az állattenyésztés, a melléktevékenységek, az ipari és az építőipari tevékenységek területén, és pedig az évi 2400–2500 órát kitevő átlagos munkaerő-kihasználtságot lényegesen meghaladó mértékben, rendszeresen kötött munkaidőben. Ők viszont a gyári munkához hasonló – de annál nehezebb – körülmények között dolgoztak.

Az állami gazdaságok munkásain és a termelőszövetkezeti parasztságon kívül a mezőgazdaságban dolgozók között még néhány igen kis létszámú társadalmi kategóriát különböztethetünk meg a községekben. Ilyenek a mezőgazdaságban alkalmi munkát végző napszámosok (12 000 fő), a munkások segítő családtagjai (vagyis azok, akik a munkáscsalád-

főjű családok háztáji és kisegítő gazdaságaiban évi legalább 90 napnak megfelelő munkát végeznek, összesen 33 650 fő), végül az egyénileg dolgozó parasztok és a segítő családtagjaik (39 000 gazda és mintegy 6000 családtag). Az utóbbiak, akik valamikor az ország társadalmának legnagyobb csoportját alkották, ma jelentéktelen számú maradványt képeznek. Legfőképpen olyanok tartoznak közéjük, akik olyan területeken élnek, ahol – a kedvezőtlen adottságok miatt – célszerűtlen lett volna kollektív gazdaságot szervezni, illetve akik idős életkoruk miatt nem léptek be a termelőszövetkezetekbe.

Ezek után nézzük meg a községek népességének azt a növekvő részét, amely a nem mezőgazdasági ágakban tevékenykedik. Legnagyobb részük az iparban dolgozik (678 850 fő), de nagy létszámú kategóriát alkotnak az építőiparban (166 650 fő) és a szállítás területén dolgozók (174 000 fő). Az ipari, az építőipari és a szállítási munkások többen vannak a községekben, mint a mezőgazdaságban fizikai munkát végzők együtvéve. Ugyanakkor az ipari, az építőipari, illetőleg a szállítási munkásságnak közel fele községekben lakik. Ennek a ténynek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, ugyanis azt jelenti, hogy a falusi társadalom arculatára lényeges hatást gyakorol a munkásság, amely a felszabadulás előtt a falvak társadalmának csak kis töredékét alkotta. Ha a mai magyar munkásságról beszélünk, akkor hiba lenne azt a városi munkássággal azonosítani. Ezért minden társadalmi tervezési elhatározásnak, társadalompolitikai intézkedésnek, amely a munkásosztály helyzetét érinti, számolnia kell ezzel a sajátossággal.

A népgazdaság többi ágában dolgozó fizikai munkások között – a városiakhoz képest – már lényeges kisebbségben vannak a községi lakosok. Ilyenek a kereskedelemben és a szolgáltatásokban dolgozók (106 000 községi lakos), valamint az egészségügy, az oktatás és a kultúra továbbá a közigazgatás és az egyéb területeken dolgozó fizikai munkások (94 000 fő). Ezek jellegzetesen városokba koncentrált népgazdasági ágak, és fizikai dolgozóik is a munkásosztálynak ahhoz a rétegéhez tartoznak, amely a szellemi foglalkozásúakhoz viszonylag a legközelebb áll.

A nem mezőgazdasági munkások népgazdasági ágak szerinti megoszlásához hasonlóan érdekes a nem mezőgazdasági munkások szakképzettség szerinti megoszlása is. E községi munkásoknak ugyanis kb. egyharmada szakmunkás, valamivel több mint az egyharmada betanított munkás, a fennmaradó része pedig segédmunkás. Az ország összes segédmun-

kásának és betanított munkásának közel fele községekben él, ennek ellenére nem beszélhetünk arról, hogy a falvakban elsősorban betanított és segédmunkások laknak, mert ez csak az egy-két évtizeddel korábbi helyzetre volt érvényes.

19. táblázat: *Az aktív keresők társadalmi összetétele települési formák szerint 1980-ban* (százalék)

Osztály, réteg	Összesen	Lakóhely		
		Buda- pest	váro- sok	közsé- gek
Munkásosztály	57,0	49,6	59,9	58,0
Termelőszövetkezeti parasztság	12,0	2,5	4,3	22,2
Szellemi dolgozó	28,3	46,2	33,7	16,2
Kisárutermelő	2,7	1,7	2,1	3,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A nem mezőgazdasági munkásság mellett említhetjük meg a falusi kisiparosok és kiskereskedők kis létszámú, 36 000 aktív keresőből álló csoportját. Köztudomású, hogy a magyar társadalom kisiparos-kiskereskedő csoportja igen erősen differenciált, ezért az önálló foglalkozási viszony közös voltán kívül, alig lehet más közös vonásukat megemlíteni.

20. táblázat: *A főbb társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó aktív keresők megoszlása települési formák szerint 1980-ban* (százalék)

Osztály, réteg	Összesen	Lakóhely		
		Buda- pest	városok	közsé- gek
Munkásosztály	100	17,7	36,3	46,0
Termelőszövetkezeti parasztság	100	4,2	12,3	83,5
Szellemi dolgozó	100	33,1	41,1	25,8
Kisárutermelő	100	12,8	26,9	60,3
<i>Összes aktív kereső</i>	<i>100</i>	<i>20,3</i>	<i>34,5</i>	<i>45,2</i>

Végül szólunk a községi népességnek növekvő részét képező szellemi foglalkozásúakról. Egy részüket – az ún. közvetlen termelésirányítókat, mint a művezetőket, az üzemi technikusokat – a társadalomstatisztika a munkásosztályhoz, illetve a szövetkezeti parasztsághoz sorolja. Ezek számának növekedése ellenére a szellemi foglalkozású kategóriák, elsősorban az értelmiség (a felsőfokú iskolai végzettséget igénylő foglalkozá-

sokban dolgozók) ma is erősen a városokba koncentrálódnak, és ez a tendencia egyelőre nem is változik.

Összegezve a társadalmi átrétegződésnek a különböző településtípusokra gyakorolt hatását, elmondhatjuk, hogy az elmúlt két-három évtizedben a korábbi helyzet alapvetően megváltozott, és ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a városok és falvak társadalmának különválása csökkenjen. Ennek a folyamatnak a hatására ma már mind a városi, mind a községi dolgozók körében többségben vannak a munkásosztályhoz tartozók. A községekben ma már több nem mezőgazdasági munkás, mint termelőszövetkezeti paraszt él.

A munkásosztály a városokban és a községekben

Más oldalról nézve, a magyar munkásosztályhoz tartozó csaknem hárommillió aktív keresőnek alig kevesebb mint a fele községi lakos. A városok, valamint a községek társadalmi szerkezete közötti különbség elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a városokban – különösen Budapesten – sokkal több a szellemi foglalkozású, mint a községekben. Ezzel szemben Budapesten lényegében nincs, és a vidéki városokban is csupán a lakosság elenyésző kisebbségét alkotja a termelőszövetkezeti parasztság.

Bizonyos különbségek a munkásosztályon belüli rétegek területi elhelyezkedésében is vannak, és pedig nemcsak abban, hogy a mezőgazdasági munkások túlnyomó részben községi lakosok, hanem abban is, hogy a szakmunkások inkább a városokban, a betanított és a segédmunkások pedig közel felerészben a községekben találhatók.

A községi társadalmi szerkezet ilyen átalakulásának két lényeges velejárója van. Az egyik az, hogy a községi nem mezőgazdasági munkásoknak igen jelentős része bejáró dolgozó, illetve ingázik. Az ingázók száma 1960-ban az aktív keresők 13%-a, 636 000 fő volt. A hatvanas évtized alatt az ingázók száma – részben a vidéki ipartelepítéssel, részben a mezőgazdasági termelés koncentrálásával és szakosodásával kapcsolatban – gyorsan nőtt, és 1970-ben közel 1 milliót ért el, az összes keresőknek kb. egyötödét. (További több mint 300 000 személy a munkahelyén ideiglenes lakóhellyel rendelkezett, és onnan hetente vagy ritkábban tért haza más településen levő állandó lakhelyére). A hetvenes évtizedben az ingázók száma lényegében stabilizálódott, mindössze 53 000 fővel gyarapodott, és 1 047 000-re emelkedett. Ebből 876 000 fizikai foglalkozású,

171 000 szellemi foglalkozású. Két évtizeddel korábban az ingázók között a nők aránya 20% körül volt, a hetvenes évtized végén egyharmadot ért el. Legtöbb ingázót a közlekedés és az építőipar foglalkoztat.

Az ingázás – és egyáltalán a településhálózat – ökonómiai megítélésének módosítására van szükség a közlekedési költség növekvő méretei miatt. A közlekedési díjtételek részben a megnövekedett energiaköltségek, részben a rendkívül kiterjedt kedvezményes utazási jogcímek miatt erősen elszakadtak a valóságos társadalmi ráfordításoktól. Ezenkívül revízió alá kell venni azt a hiedelmet is, hogy az utazás ingyen van, csak ki kell valahogy harcolni, és az állami fenntartás már szerzett jog. Az ingázás tehát, mint a munkaerőszerzés „legtakarékosabb” formája felülvizsgálatra szorul. Nem kisebb súllyal esik latba a dolog emberi oldala. Az ingázást nem tekinthetjük egészében negatív társadalmi jelenségnek, hiszen a modern településfejlődés egyik jellemzője a munka- és lakóhelyek elkülönülése. Az ingázás hátrányos körülményei miatt a több mint egymillió ingázó és bejáró dolgozó életkörülményeinek javítása az egyik legfontosabb társadalompolitikai feladat.

Az ingázással kapcsolatban a Politikai Bizottság a területfejlesztési irányelvek meghatározásakor a következőképpen foglalt állást: „A gazdasági struktúraváltozás és a lakosság átrétegződési folyamatának eredményeként a munkahely és a lakóhely elkülönülése jelentős mértékben megnövekedett, jelenleg gazdaságilag és társadalompolitikai szempontból is túl van a racionális határon. Az ingázás méretei számos társadalmi hátránnyal járnak: kedvezőtlen a családi életre, a férfi és női népesség arányára; a dolgozóknak túlzott fizikai megterhelést jelent, és csökkenti a pihenésre és művelődésre fordítható időt.

A területfejlesztésnek a jövőben sem lehet abszolút törekvése a munkahely és a lakóhely azonosítása, azonban mérsékelni kell a családokat tartósan elválasztó távolsági ingázást. Számolni kell azzal, hogy a vonzáscentrumokon belül a naponta bejárók száma a jövőben is növekszik, itt a munkahely és a lakóhely szétválásának feszültségeit elsősorban a közlekedés fejlesztésével kell enyhíteni. A távoli ingázás kritikus körzetei problémájának megoldását az állam tervszerű intézkedéseivel, a termelőerők megfelelő telepítésével és a termelőerők területi elhelyezéséhez alkalmazkodó lakásépítéssel kell elősegíteni.”*

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970 Kossuth Könyvkiadó 1974. 560—561. old.

A községi társadalmi szerkezet átalakulásának másik következménye, hogy a munkásosztálynak közel fele – a községi munkásság nagy többsége – olyan háztartásban él, amely háztáji vagy kisegítő gazdasággal rendelkezik. Az 1972. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás szerint ilyen háztartásban élt az országban egymillió nem mezőgazdasági munkás és több mint 100 000 mezőgazdasági munkás. Ezek a munkások nemcsak részesülnek az említett háztáji és kisegítő gazdaságok jövedelmeiből, hanem maguk is részt vesznek azok előállításában. Egy teljes évre (munka- és pihenőnapokra egyaránt) kiterjedő adatfelvétel szerint (1972–1973-ban) a nem mezőgazdasági munkásférfiak naponta átlagosan közel két órát dolgoznak ezekben a gazdaságokban, a nem mezőgazdasági munkásnők pedig közel egy órát.

Ha összevont társadalmi kategóriákban vizsgáljuk az aktív kereső népesség társadalmi összetételét a fővárosban, a vidéki városokban és a községekben, akkor azt látjuk, hogy a budapestiek kétötöde a szellemi rétegbe, közel háromötöde pedig a munkásosztályhoz tartozik. A vidéki városokban valamivel kevesebb a szellemi foglalkozású és kevés a termelőszövetkezeti paraszt is. A községekben a dolgozók több mint fele a munkásosztályhoz tartozik, viszont kevés a szellemi foglalkozású. A leglényegesebb következtetés, amelyet ezekből a számokból levonhatunk, hogy a munkásosztályhoz tartozók aránya alig különbözik a három településtípusban. Ennek értelmében nagy tévedés lenne azt gondolni, hogy a városok inkább a munkásosztálynak, a falvak pedig inkább a termelőszövetkezeti parasztságnak a lakóhelyei. A jövőben várható átalakulás – a termelőszövetkezeti parasztság további csökkenése és a szellemi foglalkozásúak számának növekedése – tovább fogja növelni a munkásosztályhoz tartozók arányát a falvakban, és ugyanakkor csökkenteni fogja arányukat a városokban.

Ha a társadalmi összetétel és a településtípus összefüggését a másik szemszögből nézzük, vagyis azt vizsgáljuk, hogy a különböző osztályok és rétegek tagjai hogyan oszlanak meg a lakóhelyük szerint, akkor még nyomatékosabban kidomborodik az előbbi következtetés: a munkásosztályhoz tartozóknak fele ugyanis a községekben lakott. A termelőszövetkezeti parasztság – érthetően – a községekben összpontosul, a szellemi foglalkozásúak többsége viszont a városokban él.

Hazánk településszerkezetének és társadalmi szerkezetének összefüggésével kapcsolatban néhány szót kell szólni a tanyákról is. Korábban hajlamosak voltunk feltételezni, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének nyomában viszonylag gyorsan meg fog szűnni a tanyavilág, amelynek szétszórtságából, a központoktól való távolságából sok társadalmi probléma származott. Ma már világos, hogy a tanyán lakók számának csökkenése csak fokozatosan megy végbe, sőt bizonyos fajta, a tanyákhoz hasonló lakóhelyek ma is létrejönnek a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek keretében is.

A statisztika a népszámlálások alkalmával nem a tanyai népességet, hanem az ún. külterületi népességet, vagyis a települések (falvak, városok) belterületén kívül élő népességet mutatja ki. Ennek nagy részét a tanyai népesség alkotja, de ezenkívül ide számítják például a külterületen levő bakterházak, gátórházak, üdülők stb. lakóit is.

A külterületi népesség 1949-ben csaknem 1,6 millió, 1970-ben pedig valamivel több mint 700 000 volt, 1980-ban pedig kb. 500 000. Ezek zöme a tulajdonképpeni tanyai népesség. Ahol a tanyákat a külterjes gazdálkodás jellemzi, ott gyorsabb a tanyán élők létszámának a csökkenése, ahol viszont szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermeléssel foglalkoznak, tehát belterjes gazdálkodást folytatnak, ott a tanyák alig vagy egyáltalán nem hanyatlanak, sőt egyes területeken tovább is fejlődnek.

Vitathatatlan, hogy a tanyai népesség a gyermekek iskoláztatása, az egészségügyi ellátás, a közművesítés, a kereskedelmi ellátás stb. tekintetében a városokban, sőt a falvakban lakókhöz képest is hátrányos helyzetben van. Viszont a tanyákon jelentős mezőgazdasági termelés folyik (a tanyai háztáji gazdaságok termelése nagyobb méretű, mint a faluban élő családoké), ezért a tanyai népesség jelentős része a jövőben is tanyai lakos kíván maradni. Ezért erőfeszítéseket kell tennünk, hogy a tanyai lakóhellyel együtt járó hátrányokat mérsékeljük, és – a termelési feltételek korszerűsítésével – termelési lehetőségeiket minél jobban aknázzuk ki.

A települések megoszlása szerepkör szerint

A társadalomkutatás egyre nagyobb figyelmet szentel a településszerkezetnek és benne a népesség rétegződésének, mert differenciáló hatása az élet minőségére még nem eléggé feltárt. Amikor olyan fogalmakat

használunk, mint város – az nagyon sokféle körülmény skáláját rejtve hagyja. Még differenciáltabb kategóriákból tevődik össze a falu képe, mert beletartozik a városi rangért kopogtató nagyközség és a tanyavilág, az aprófalvak, a külterületek. Az ország vérkeringésébe minden település bekapcsolódik, de nem egyformán előnyösen. Minden településen van villany, de nem teljes a háztartások villamosítása. Igaz, már a tanyák 60%-ában is van villany.

Az infrastrukturális ellátottság nagyon különböző, ez szociális problémák, feszültségek forrása. Vannak fejletlen vagy elmaradott vidékek, amelyek társadalmi támogatásra szorulnak. Megnőtt tehát a területfejlesztés, a területi (települési) érdekösszehangolás társadalmi jelentősége. Egy irányított kiegyenlítődést – a gazdasági és társadalmi érdekegyeztetést – hivatott segíteni a településhálózat fejlesztésének koncepciója. A kommunális, szociális és kulturális létesítmények odaítélésében az ötvenes és hatvanas években az ipartelepítés, a települések közigazgatásban elfoglalt rangja és az egyedi mérlegelés volt a mérvadó, ami sok szubjektív vagy annak látszó döntésre vezetett a települések fejlesztéséért folyó versengésben. A tapasztalat megmutatta, hogy a közigazgatási hierarchiában betöltött szerep nem elég árnyalt támpont, hisz a területfejlesztés a közigazgatási határokon túllépő földrajzi egységekkel is dolgozik. Kialakult egy elv: minden települést a vonzáskörzetében elfoglalt gazdasági-kulturális szerepkörének megfelelően kell ellátni különféle létesítményekkel, ezeknek a településeknek a vonzáskörzetükbe tartozó területet ki kell szolgálniuk. A kormány által kiadott településfejlesztési irányelvekben a fejlesztés szempontjából kategorizálták a településeket és meghatározták azok ismérveit (ellátottsági „normáit”). A településhálózat fejlesztési koncepciója igényes célokat tűzött maga elé, olyan településhálózat kialakítását, amely: megfelelő keretet nyújt a termelőerők területi elhelyezésének: elősegíti a lakosság ellátási színvonalának emelését és kiegyenlítődését; egymáshoz közelíti az azonos szerepkörű települések ellátottságát különböző szolgáltatásokban; mérsékli a különböző szerepkörű központok és településkategóriák életkörülményeiben meglévő túlzott különbségeket, előmozdítja az országos műszaki hálózatok (út, villany, víz stb.) racionális fejlesztését, elősegíti a lakóhely és a munkahely szétválásának csökkenését. A hetvenes évtizedben ez a koncepció képezte a településfejlesztés keretét és eredményesen szolgálta a kitűzött célokat. Mérséklődött a főváros túlsúlya, felgyorsult a felsőfokú központok – mindenekelőtt a megyeszékhelyek – fejlődése,

21. táblázat: *A települések száma és lakónépességük együttes száma központi szerepkör szerint*

A települések szerepköre	A települések száma	A lakónépesség	
		száma	megoszlása százalékban
		1980	év végén
Országos központ (Budapest)	1	2 060 644	19,2
Kiemelt felsőfokú központ	5	870 964	8,1
Felsőfokú központ	7	611 449	5,7
Részleges felsőfokú központ	11	596 685	5,6
Középfokú központ	65	1 347 326	12,6
Részleges középfokú központ	41	519 489	4,8
Kiemelt alsófokú központ	152	874 662	8,2
Alsófokú központ	527	1 396 759	13,0
Részleges alsófokú központ	303	438 893	4,1
A budapesti agglomerációba tartozó települések	43	415 527	3,9
Egyéb települések	1967	1 580 383	14,8
Összesen	3122	10 712 781	100,0

tovább korszerűsödtek a középvárosok. Megfigyelhető a magasabb központi szerepkör betöltésére kijelölt nagyközségek városias irányú fejlődése.

A községek fejlődésében a differenciálódás erőteljesen nyilvánul meg, és ez viták forrása. Az alsófokú ellátás funkcióinak betöltésére kijelölt községek (1984) egy részét a fejlődés, míg a többi község helyzetét, főként a kisebb népességszámúakét a funkcionális elszegényedés, az életkörülmények lassú változása, perspektívtalanság és mindennek megnyilvánulásaként a lakosság számának állandó fogyása jellemzi. Az alsófokú központoknak vonzáskörzetükben gazdasági, igazgatási, kulturális és egészségügyi szolgáltatásokat kell nyújtani, amire még hiányosan vannak felkészülve. Az elmúlt évtizedben a tanácsok beruházásai 85–90%-át a városokban eszközölték, a fejlesztés kis hányada jutott a többi településre.

Legnagyobb probléma a központi szerepkör nélküli települések helyzetében, közülük is az apró- és törpefalvakéban mutatkozik. Intézményrendszerük hiányos, infrastrukturális fejlesztésük költséges, gyakran még a mindennapos ellátást biztosító intézmények működtetése is proble-

matikus. A közigazgatás, a mezőgazdasági üzemek irányítása, az oktatási és egészségügyi ellátási funkciók összevonása, körzetesítése során még évtizeddel korábban meglevő funkcióik is megszűntek, népességük ellátottsági színvonala egyre messzebb kerül a nagyobb településektől.

A differenciált helyzetet és annak következményeit megmutatja a lakosság vándorlásának iránya. A középfokú és annál magasabb kategóriákba tartozó 89 településnek vándorlási egyenlege 1971–1978-ban pozitív, az alsóbb települési kategóriáknál a népesség csökkenése figyelhető meg (kivéve a budapesti agglomerációt). A vándorlás fő tendenciája a községekből a városokba költözés. A vándorlás intenzitása a hetvenes években az előző évtizedhez képest csökkent, okai a viszonyok normalizálására utalnak (lakás és munkahely közelebb kerülése, családalapítás). Az átlagon belüli kép azonban differenciált. Az 500 főnél kisebb

22. táblázat: *A településcsoportok közötti szintkülönbségek néhány alapellátásban, 1978-ban (az országos átlag százalékában)*

Megnevezés	Lakásépítés 1000 lakosra	A vízvezeték-hálózatba	A csatornahálózatba	A tízezer lakosra jutó	
		bekapcsolt lakások aránya		bölcsődéi	óvodai
				férőhelyek száma	
Budapest	94	163	255	172	88
Kiemelt felsőfokú központok	143	139	100	133	98
Felsőfokú központok	148	130	158	148	106
Részleges felsőfokú központok	139	133	177	161	114
Középfokú központok	125	109	86	120	110
Részleges középfokú központok	99	99	60	102	107
Kiemelt alsófokú központok	90	81	18	85	106
Alsófokú központok	73	61	5	44	107
Részleges alsófokú központok	64	49	2	18	110
Egyéb települések	58	33	2	11	87
A budapesti agglomeráció	131	94	26	61	93

Az alacsonyabb népességszámú településcsoportokban

- 499	32	16	-	-	22
500- 999	47	27	1	4	84
1000-1999	65	46	3	15	113
2000-2999	82	57	6	35	109
3000-4999	81	67	6	56	102
5000-9900	90	79	19	85	107
<i>Országos átlag</i>	<i>8,3</i>	<i>59</i>	<i>30</i>	<i>54</i>	<i>323</i>

törpefalvakból 1978-ban minden tizedik lakos elköltözött. Ez a tendencia – a lélekszámcsökkenés következtében – a törpefalvak számának növekedését vonja maga után, 1960-ban az 500 lakosnál kisebb települések száma 601 volt, 1970-ben 711 és 1978-ban több mint 900.

A 22. táblázat adatai szemléltetően demonstrálják azt a közismert helyzetet, hogy minél kisebb a település, annál alacsonyabb szintű az infrastrukturális ellátottsága. Mindehhez még két kiegészítést szükséges fűzni. Ahogy haladunk a kisebb települések felé, annál nagyobb lakóik között a szövetkezeti paraszti népesség, ami válasz arra, hogy melyik társadalmi osztály rétegei viselik ezt a hátrányos helyzetet. Az időmérlegvizsgálatok kimutatták, hogy a fővárostól az alsóbb típusú településközpontok felé haladva és a községeken belül a nagyobb lakosságú községektől a kisebb községek felé haladva jelentősen nő a kereső tevékenységgel töltött idő, hétköznap is, de különösképpen a hétvégén. A kisebb települések dolgozóinak alvásideje és szabadideje, kulturálódásra fordított ideje megrövidül.

Végeredményben a településszerkezet prizmáján keresztül vizsgálva a rétegeket, az a kép, hogy a parasztságot még erős hátrányok terhelik, amelyeknek leépítése a településstruktúra átalakítását igényli. Ezen azt értem, hogy nem lehet a kialakult faluhálózatot totálisan urbanizálni, szükséges a szelektálás, elkerülhetetlen falvak elsorvadása, mások felvirágzása. Ebben a bonyolult folyamatban a településfejlesztési koncepciónak bizonyos fokig az iránytű szerepét kell betöltenie. Ám ennek a folyamatnak a megítélésében jelen van a településszerkezet differenciálódásának kritikája is. Vági Gábor például többek között javasolja: „Érvényteleníteni kell az Országos Településhálózat-fejlesztési koncepció szerepkör-besorolásait, amelyek hosszú távra szóló ítéletként minősítik és rangsorolják emberek millióinak szükségleteit.”*

Nem célja írásomnak, hogy a településfejlesztés koncepcióját megvédjem vagy annál jobbat javasoljak. Arra a folyamatra kívántam rámutatni, hogy a városiasodás, a kiegyenlítődés irányzata nem lehet lineáris, az szükségszerűen differenciálódást hord magában, akár van szerepkör szerinti koncepció és kategorizálás, akár nincs. A kérdés az, hogy a társadalomnak egy irányított vagy egy spontán folyamat előnyösebb-e. Ebben a kérdésben úgy tűnik, hogy még le kell folynia egy ahhoz hasonló szemléletformáló vitának, mint ami lezajlott például a termékszerkezetről és

* Vági Gábor: Érvék és ellenérvék. Valóság, 1981. 6. sz. 48. old.

a foglalkoztatásról. Ahogyan kb. két évtizedes folyamat volt a munkásparaszt jövedelmek átlagos kiegyenlítődése, ugyanúgy évtizedekben kell gondolkodnunk, ha a falvak ellátottsági színvonalát, urbanizációját ítéljük meg. E folyamat útját-módját egyengetnünk kell, megújítva a kialakított koncepciókat is, ha azok túlhaladottá válnak.

6. A TÁRSADALMI MOBILITÁS ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK IDEJÉN

A hatvanas évektől a szocialista országokban fokozódott az érdeklődés a társadalmi mobilitás konkrét kutatása iránt. Nemcsak demográfusok, statisztikusok, szociológusok, hanem a társadalmi-politikai kérdések iránt érdeklődő lakosság is nagy figyelemmel fordult a társadalmi mobilitás kérdései felé. Az első társadalmi mobilitás-vizsgálatot a szocialista országokban a KSH Népeességtudományi Kutató Intézete végezte 1962–1964-ben.

A fokozódó érdeklődést az a tény magyarázza, hogy nem csupán az adott társadalmi osztály- és réteghelyzet, hanem annak változása is, tehát a korábban elfoglalt társadalmi helyzet, a társadalmi származás és az elért helyzet egyaránt befolyásolják az egyén és a család életének csaknem minden mozzanatát, megnyilvánulását.

Nyilvánvaló, hogy például a több nemzedéken keresztül munkásoktól származó nagyvárosi munkás és a parasztszármazású munkás sok vonatkozásban különbözik egymástól. A társadalmi mobilitásban jut kifejezésre a szocialista társadalom egyik alapvető feladata, az, hogy az egyén életpályája, foglalkozása, jövedelme, életkörülményei minél kevésbé legyenek meghatározva társadalmi származása által, hanem azok minél inkább saját tehetségétől, szorgalmától, akaraterejétől függjenek.

A társadalom nyitottsága és a mobilitásvizsgálatok

Társadalmi mobilitásnak nevezzük – leegyszerűsítve – az egyes emberek és családok átlépését az egyik társadalmi osztályból, rétegből a másikba. Szocialista társadalmunkban a társadalmi mobilitás fenntartása, illetve növelése, a magyar társadalom nyitottságának a megőrzése több okból is fontos társadalompolitikai cél.

1. A nagyobb mobilitás segíti a tehetségesebb és a nagyobb munkateljesítményre képes és kész személyeket abban, hogy a társadalom működése számára fontos munkaterületeken dolgozzanak, vagyis hogy átkerüljenek a vezetői és a szakértelmiségi foglalkozásokba. Ezáltal a mobilitás távlatilag is biztosítja a gazdaság és a társadalom fejlődését.

2. A nagyobb társadalmi mobilitás abba az irányba hat, hogy a társadalom különböző osztályai, rétegei közötti választóvonalak minél kevésbé legyenek élesek, illetve a társadalmi csoportok minél kevésbé különüljenek el egymástól. Így különösen a vezetők és a szakértelmiségi foglalkozásúak – a munkásságból és a parasztságból származó folyamatos utánpótláson keresztül – közvetlenül is érzékeljék a munkásosztálynak, a magyar társadalom fizikai munkát végző dolgozóinak tapasztalatait, problémáit, törekvéseit, szemléletét.

Az utóbbi években különböző vélemények, előrebecslések jelentek meg a szakirodalomban a magyar társadalmi mobilitás alakulásáról. Egyes társadalomtudósok szükségszerűnek mondták a társadalmi mobilitás bizonyos fokú csökkenését annak következtében, hogy a „nagy őrsváltás” korszaka lezárult. Tőkésországbeli társadalomtudósok is sokat foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Közülük többen feltételezték, hogy a szocialista társadalmak nyíltsága egy idő után csökken, és ezzel összefüggésben a társadalmi szerkezet bizonyos megmerevedését jósolták. Mások, éppen a nagyfokú társadalmi mobilitásban látják a szocialista társadalmak egyik lényeges szerkezeti jellemzőjét. Ahhoz, hogy a magyar társadalom mobilitási viszonyaira vonatkozó hipotéziseket igazolhassuk, konkrét adatokra van szükségünk. Ha a mobilitás tendenciáit akarjuk megállapítani, akkor megismételt adatfelvételek eredményeire kell támaszkodnunk.

Az 1930 körüli budapesti rétegfelvételek majd az 1930. és 1949. évi népszámlálás alkalmával adatokat gyűjtöttek az apa, illetve az eltartó foglalkozásáról. Ezek az adatok kivételes lehetőségeket nyújtanak arra, hogy a felszabadulás utáni társadalmi mobilitást összehasonlítsuk a korábbi időszakok mobilitásával.

Ezeknél az adatfelvételeknél sokkal gazdagabb forrást nyújt azonban a KSH 1962–1964. évi felvétele a társadalmi mobilitásról. Azt mondhatjuk, hogy ez a felvétel kitűnően rögzíti a magyar társadalom mobilitását az ország szocialista iparosításának és a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában. A hatvanas évek közepe körül a magyar gazdaság és társadalom több vonatkozásban fordulóponthoz jutott:

felvetődött az extenzív gazdasági fejlődésről egy új, intenzív fejlődési útra való áttérés, s ettől kezdve a növekedés fő forrása már nem a munkaerő-tartalékok bevonása a termelésbe, hanem a gazdasági hatékonyság növelése. Ez a gazdaság működésében is változást követelt, ezt fejezik ki a hatvanas évek második fele óta bevezetett gazdasági reformok. Emellett a társadalmi életet a szocialista viszonyok konszolidálása jellemezte ebben az időszakban.

A megváltozott viszonyok között természetesen a társadalmi mobilitás is megváltozhatott. Ahhoz azonban, hogy megmondhassuk: milyen változások következtek be, és ezeket hogyan értékeljük, szükségessé vált a társadalmi mobilitás újabb adatfelvétele.

A Központi Statisztikai Hivatal 1973. január elsejei eszmei időponttal mikrocenzust, a népesség 2%-ára kiterjedő összeírást hajtott végre. Ehhez kapcsolódva a minta felénél (egyres megyékben az egynegyedénél) családi és háztartási jövedelemfelvételt végeztek. A mintának további egynegyed részénél – tehát az ország népességének 0,5%-ánál – társadalmimobilitás-felvételre került sor.

Ez a felvétel kis módosításokkal megismételte az 1962–1964. évi vizsgálatot. A kiválasztott háztartásokban feljegyezték a háztartás minden 14 éves és idősebb tagja iskolai tanulmányainak, foglalkozásváltozásainak a történetét, lakóhelyváltozásait, továbbá az összeírtak szüleinek a foglalkozására (1938-ban, 1949-ben és az összeírás idején, valamint azokban az években, amikor az összeírt 14–18 éves volt) vonatkozó adatokat stb.

Társadalmi mobilitás a felszabadulás előtt

A két világháború közötti társadalmi mobilitás viszonyait röviden a következőképpen jellemezhetjük. A társadalmi rétegződés fő irányait a gazdasági fejlődés jelölte ki: a parasztok átléptek a munkásság soraiba, a fizikai foglalkozásuk pedig a szellemi dolgozók körébe. Ez a fő irányú mobilitás azonban a gazdasági fejlődés igen lassú volta miatt nem volt nagyobb méretű. Ugyanilyen irányú mozgást segítettek elő a gyermekszám-differenciák is, mert a nagyobb gyermekszámú mezőgazdasági réteg már egyszerűen ennek a ténynek a következtében is szükségképpen kibocsátotta fiait egy részét, és a kis gyermekszámú szellemi réteg már ennek a folyamatnak a következtében is szükségképpen más rétegből kapott utánpótlást.

A gazdasági fejlődés által kijelölt fő mobilitási irányok mellett a termelési viszonyok fokozatos változása – a nagyvállalatok előtérbe nyomulása a néhány munkással dolgozó, illetve önálló, de munkást nem foglalkoztató kisiparosokkal és kiskereskedőkkel szemben – meghatározza a mobilitásnak egy másik irányát: a kilépést az önállók rétegeiből nagyobb részben a munkásság, kisebb részben a szellemi réteg felé.

Végül a gazdasági válság – általánosságban a rossz gazdasági helyzet az első világháború után – meglehetősen nagy mobilitási áramlásokat idézett elő a gazdasági fejlődés által meghatározott fő irányokkal ellentétesen is: a szellemi rétegből a fizikai rétegek felé, a munkásrétegekből a parasztság felé.

Az 1930-as években a társadalmi mobilitási viszonyok legfőbb jellemzője mégis a mozdulatlanság, a nem mobilak, a társadalmi helyzetüket nem változtatók nagy aránya volt. Különösen kicsi volt a mozgás a társadalom alapvető, nagy létszámú rétegei – a parasztság, a munkásság és a szellemi réteg – között. Ennek okát – a gazdasági stagnáláson kívül – a társadalom feudálkapitalista jellemzőiben kell keresnünk.

A mezőgazdaság volt az a tartalék, amely mind a nők, mind a férfiak esetében az egész mobilitási folyamat alapját képezte. Azok, akik elhagyták a mezőgazdaságot, nagyrészt munkások lettek. A parasztszármazású férfiak foglalták el általában a legrosszabb körülményeket nyújtó és legnehezebb munkával járó foglalkozásokat, a nők pedig többnyire háztartási alkalmazottnak szegődtek.

A munkások származása eltérő volt attól függően, hogy ipari, kereskedelmi vagy közlekedési munkásról van-e szó. Legkevesbé mobil ebben az időben az ipari munkások rétege, a legtöbb parasztszármazású pedig a közlekedési munkások között volt. Igen nehéz volt a munkásságból – különösen az ipari munkásságból – a szellemi foglalkozásúak rétegébe jutni.

A társadalom „alulról” legzártabb rétege a szellemi foglalkozásúaké volt. Legnagyobb részük szellemi foglalkozású apák gyermekeiből tevődött össze; a beáramlók túlnyomó többségének pedig önálló iparos, kereskedő vagy nyugdíjas volt az apja. A vezető és értelmiségi réteg férfi leszármazottainak 1938-ban 79%-a vált az értelmiség és az egyéb szellemi réteg tagjává, a parasztfiatalok 69,3%-a maradt parasztfoglalkozású (ők képezték a második „legzártabb” réteget), az egyéb szellemi foglalkozásúak gyermekeiből 59% vált értelmiségi vagy egyéb szel-

lemi réteg tagjává, a szakmunkások leszármazottainak már kisebb része (56,8%-a) maradt a szakmunkások rétegében, a betanított munkások gyermekei mobilabbak voltak, saját rétegében 24%-uk maradt.

Társadalmi mobilitás a felszabadulást követő időszakban

A harmincas évek és 1949 között eltelt csaknem 20 évben több olyan gazdasági, társadalmi és politikai esemény történt, amely jelentősen befolyásolta a társadalmi mobilitás folyamatát: a háborús konjunktúra, a világháború, a felszabadulás, a földreform, az újjáépítés stb.

A fő irányú mobilitás 1949-es adatok tanúsága szerint az volt, hogy a parasztság egy része a munkásság felé áramlott, a szellemi rétegbe pedig a munkások és a parasztok gyermekei kerültek. Emellett viszonylag erős ellentétes irányú mobilitás is tapasztalható volt, ami abban nyilvánult meg, hogy megélnéknült a rétegek közötti keveredés.

Az egyik legnagyobb változás a mezőgazdasági dolgozók rétegében következett be. A korábban föld nélküli mezőgazdasági dolgozók földhöz juttatása nem csak mennyiségi, de minőségi változást is okozott a társadalmi mobilitásban. A mezőgazdasági munkások fiai közül 45%, lányai közül 42% került az önálló földtulajdonnal rendelkező „önálló őstermelők” társadalmi csoportjába a földosztás révén. Emellett a mezőgazdaságból az iparba, a kereskedelembe és a közlekedésbe való áramlás is folytatódott, hiszen a meginduló iparosodás ezt is elősegítette. Különösen a mezőgazdasági munkásréteg mutatott nagy mobilitást az ipari munkásság felé. A kis-, közép- és a legmódosabb parasztok gyermekei viszont sokkal nagyobb arányban maradtak a mezőgazdaságban.

Sok ipari munkás is átkerült a mezőgazdaságba. Ez annak a következménye, hogy a háborús konjunktúra idején az iparba vándoroltak egy része, amikor a háború pusztítása következtében elvesztette az ipari munkahelyét, visszatért a korábbi – községi – lakóhelyére, és ott a földreform során földet kapott. Ez a tény rövidebb-hosszabb ideig a mezőgazdasághoz kötötte.

Ugyanakkor megindult az ipari munkásság és a szellemi réteg közötti mozgás is. Ezért változás következett be a szellemi foglalkozásúak rétegében, a harmincas évekhez képest ez a társadalmi csoport sokat veszített a zártságából.

A vezető és értelmiségi réteg (csak férfiak) szociális származás szerinti összetételében 1949-ig végbement eltolódást a 23. táblázat adatai jelzik.

23. táblázat: *A vezető és értelmiségi férfiak szociális összetétele az apa társadalmi csoportja szerint (százalék)*

Az apa társadalmi rétege	1938	1949
Vezető és értelmiségi	26	19
Egyéb szellemi	26	23
Önálló kisiparos, kiskereskedő	19	16
Munkás	11	21
Paraszt	16	20
Egyéb	2	1
Összesen	100	100

E táblázat adatainak értékelése kapcsán merül fel leginkább az a kérdés, hogy mik voltak a felszabadulás utáni évek mobilitási tendenciái az értelmiség vonatkozásában, és azokat hogyan helyes értékelni. A két időpont között olyan társadalmi mozgások, események voltak, amelyek kellő kimunkálása adatszerűen ilyen összefüggésben nem áll rendelkezésre. Nem tudjuk megmondani, hogy mekkora volt azoknak a vezetőknek és értelmiségieknek a száma és összetétele, akik a háború után különböző okokból elhagyták az országot. Ugyanezt nem tudjuk azokról sem, akik az országhatár módosulása miatt hazatelepültek. Valószínűsíthető, hogy a távozottak összetétele „úribb” volt az érkezőkénél. Nem tudjuk pontosan, hogy a demokratikus átalakulás, majd az államosítások a vezető és értelmiségi foglalkozásból hány embert rekesztettek ki (esetleg átmeneti időre), és milyen volt szociális összetételük. Valószínűsíthető, hogy ezek is többnyire az „úribb” körökből kerültek ki. Bizonyára nem elhanyagolható tényező a „zsidó törvények” azon következménye, hogy gyermekeik értelmiséggé válását a reakciós Horthy-rezsim beszüktette, és így azok, akik a felszabadulás után tanulmányaikat az egyetemeken megkezdhették, az 1949-es népszámláláskor még nem voltak diplomás pályán. Végül, de nem utolsó sorban 1949-ig már jelentős számban kerültek munkások és parasztok vezető beosztásba az igazgatásban, a rendfenntartásban és a gazdasági szférában. Sajnos pontos adatok erről sem ismeretesek, de e tényezőnek is jelentős szerepe lehetett abban, hogy a vezető és értelmiségi rétegben a szellemi foglalkozásúaktól származók aránya az 1938. évi 52%-ról 1949-re 42%-ra csökkent, a munkásszármazásúak aránya pedig az 1938. évi 11%-ról 21%-ra nőtt. A munkásszármazásúak aránya az egyéb szellemi rétegben is emelkedő irányzatot mutatott 1949-ben. A munkás-paraszt származásúak aránya 1938-ban ebben a rétegben 48% volt, 1949-ben pedig 54%, a

szellemi foglalkozású származásúak aránya pedig 31%-ról 23%-ra csökkent.

E könyv korábbi fejezetében már utaltam arra, hogy az értelmiség egy bizonyos része a demokratikus átalakulás folyamatában és a szocialista építés kezdetén egzisztenciálisan is válságba került. Ezt támasztja alá az, hogy 1949-ben a vezető és értelmiségi származású fiataloknak 48%-a került ugyanerre a pályára az 1938. évi 54,1%-kal szemben. Ez a pozícióvesztés azonban mértékét tekintve nem volt jelentős, az értelmiségiek nem kényszerültek tömeges „deklasszálódásra”. Annál is inkább, mert amennyivel csökkent közülük az értelmiségbe jutottak, illetve ott maradtak aránya, annnyival nőtt az egyéb szellemi rétegbe kerülők aránya.

A szakmunkásréteg szociális összetételét ebben az időszakban nagyfokú stabilitás jellemezte. A szakmunkásoknak 1938-ban, illetve 1949-ben 25, illetve 27%-a volt szakmunkás-származású, mindkét időpontban 33%-a parasztszármazású. Kisiparos-, kiskereskedő-rétegből származott 1938-ban a szakmunkások 19%-a, 1949-ben 16%-a, szellemi rétegből származott 5%-uk 1938-ban, 4%-uk 1949-ben. A szakmunkásság utánpótlásában tehát már a harmincas-negyvenes években nagy szerepe volt a paraszti és kisiparosi rétegnek. A negyvenes években már megfigyelhető a szakmunkások leszármazottainak élénkülő áramlása a szellemi foglalkozású rétegbe, arányuk itt 1938-ban 11,6% volt, 1949-ben 19,5%. A szakmunkások leszármazottainak szakmunkáspályára kerülése pedig az 1938. évi 56,8%-ról 1949-ben 48,6%-ra csökkent, szellemi pályára 4-5%-uk került.

A betanított és segéd munkások rétegében a szociális származás struktúrája a harmincas és negyvenes években lényegesen nem változott, de kifejezett tendenciaként megállapítható a paraszti származásúak arányának növekedése, a betanított munkások körében az 1938. évi 47%-ról 1949-ben 52%-ra, a segéd munkásoknál 56%-ról 59%-ra.

Ami a parasztságot illeti, 1938-ban és 1949-ben is több mint 90%-uk paraszti rétegből származott. Leszármazottaikból viszont 1938-ban 69%, 1949-ben 65% maradt a paraszti rétegben, miközben 22, illetve 25%-uk munkássá vált. Szellemi pályára 3, illetve 4%-uk került, tehát a szellemi pálya felé a nyitás nem történt meg. A felsőoktatásba ugyan már tömegesen beáramlottak, de 1949-ben még tanultak, később kerültek diplomás pályára.

A kisiparosok struktúráját a különösen heterogén származás jellemezte. 1938-ban 35,6, 1949-ben 32,5%-uk származott ebből a rétegből,

további hányaduk megoszlása sem változott rétegek szerint ebben az időszakban. Leszármazottaik viszonylag kis hányada, 1938-ban 25,6%, 1949-ben 22,4%-ban maradt ebben a rétegben, a többiek elsősorban a szakmunkás- és a szellemi pályákra törekedtek, de 10–12%-uk a mezőgazdaságba került. Andorka Rudolf* szerint a kisiparosréteg igen nagymértékben az „átjáróház” szerepét játszotta, sok rétegből léptek be a kisiparosrétegbe, és sok rétegből léptek ki leszármazottaik.

*A társadalmi mobilitás a szocialista építés első szakaszában
(1949–1964)*

A szocialista építés első 15 évében a társadalmi mobilitás politikai eszközökkel leginkább irányított folyamata az új szocialista értelmiség létrehozása volt. Ez tükröződött a káderpolitikában, amely a forradalmi átalakulással nagy számban juttatott főleg munkásokat és parasztokat, de a mozgalmi életben kitűnt kispolgárokat is az államélet, a gazdaság kulcspozícióiba, egyidejűleg kizárva a vezetésből az osztályidegennek minősítetteket. A történelmi igazságszolgáltatás is megkövetelte, hogy a volt kizsákmányolt osztályok tagjai, munkások és dolgozó parasztok ily módon előjogot nyerjenek a hatalom gyakorlásában és a művelődésben. Ennek eszköze volt a társadalmi és politikai élet különböző területein a szociális származás figyelembevétele. A káderpolitika mellett ilyen megközelítés érvényesült a felsőoktatási intézményekbe való felvétellel rendjében is. Előírták, hogy a felvételi javaslatok elbírálásánál – a tanulmányi eredmények, a képességek figyelembevételével – a származást, a politikai magatartást, a népi demokráciához való hűséget is figyelembe kell venni. A tanulók származási hovatartozását a szülők 1938. évi foglalkozása és vagyoni helyzete szabta meg. A szabályozás megjelölte az osztályidegennek számítottak körét, megtiltva, illetve külön engedélyhez kötve azok felvételét. Szabályozták a kimagasló érdemeket szerzett értelmiségiek gyermekeinek preferálását is. Az MSZMP VIII. kongresszusa úgy értékelte a szocialista fejlődést, hogy a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepe megszilárdult, az értelmiség zöme őszinte híve a szocialista építésnek, s eljött az ideje, hogy az emberek megítélésében minden tisztség és funkció betöltésénél a szocialista rendszerhez való

* A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Központi Statisztikai Hivatal 1975. 72. old.

hűség mellett a hozzáértés és a rátermettség legyen a döntő. „Egységes szocialista társadalmunk kialakulása és közoktatásunk szocialista fejlődése lehetővé teszi és egyben megköveteli, hogy az iskolai felvételeknél is a jelöltek felkészültsége, rátermettsége, politikai és erkölcsi magatartása legyen a döntő. Nincs szükség többé tanulóifjúságunk származás szerinti kategorizálására. A tehetséges munkás- és parasztfiatalok továbbtanulását – ami művelődési politikánknak változatlanul fontos része – nem a szociális korlátozások mechanikus alkalmazásával, hanem a szükséges politikai, anyagi, szociális és nevelési feltételek biztosításával, az alkotó és nevelő munka fejlesztésével kell elérni.”*

A munkás- és parasztfiatalok továbbtanulási feltételeinek javítása érdekében azóta is különböző pedagógiai és szociális intézkedéseket, valamint társadalmi akciókat alkalmaznak. Az azonos eredménnyel megfelelt fiatalok közül a felvételnél előnyben kell részesíteni a termelésben dolgozó fizikai munkások és parasztok gyermekeit. Szűk körű preferálást jelent, hogy amennyiben a felvételi vizsgán megfelelnek, fel kell venni a munkásmozgalom mártírjainak gyermekeit, valamint a Szocialista Hazáért Érdemrend, a Szabadság Érdemrend és a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérem tulajdonosainak gyermekeit.

Az 1962–1964. évi mobilitásfelvétel már megközelítőleg 15 évvel a szocialista hatalom kialakulása után zajlott le. Ekkor a társadalmi mobilitást a szocialista építés jellemzői határozták meg, mindenekelőtt a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

A társadalmi mobilitás fő iránya hasonló volt az 1930. és az 1949. évihez, de a mobilitás mérete több mint a másfélszeresére nőtt. A mennyiségi növekedés mellett alapvető minőségi változások is bekövetkeztek. Ezek annak a következményei, hogy társadalmunk szocialista jellege folytán a korábbi szélsőséges különbségek – az életpályaesélyt illetően – jelentősen csökkentek, így a származás lényegesen kevésbé határozta meg a társadalom tagjainak életpályáját. Ebben az időszakban kialakult a szocialista értelmiség struktúrája és arculata. A vezető és értelmiségi rétegben kibontakozott a munkás- és parasztszármazásúak arányának növekedése.

Ebben az időszakban a vezető és értelmiségi rétegben a munkás- és parasztszármazásúak arányának növekedését valamennyi többi réteg ré-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 588. old.

24. táblázat: *A vezető és értelmiségi férfiak szociális összetétele az apa társadalmi csoportja szerint (százalék)*

Az apa társadalmi rétege 1938-ban	1949	1962 – 1964
Vezető értelmiségi	19	16
Egyéb szellemi	23	16
Önálló kisiparos, kiskereskedő	16	15
Munkás	21	27
Paraszt	20	24
Egyéb	1	2
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

szesedésének csökkenése kísérte. A kisiparosi származásúaknál a csökkenés természetesnek tekinthető. Az értelmiség és az egyéb szellemi réteg aránya 42%-ról 32%-ra csökkent. Ennek a strukturális változásnak a tartalma figyelmet érdemel. Mi van a számok mögött? Talán a munkások és parasztok kiszorították az értelmiség egy részét, helycsere történt? Nem történt kiszorítás sem és helycsere sem. Azok az értelmiségiek, akik 1949 táján a már tárgyalt okokból kiszorultak foglalkozásukból, később – a szakemberhiány éveiben – valószínűleg visszakerültek valamilyen értelmiségi, esetleg egyéb szellemi munkakörbe. Egyébként a „régis értelmiség” kirekesztése soha nem volt politikai cél és gyakorlat. Kifejezett korlátozások az osztályidegennek minősítettekkel szemben voltak, később azokat is megszüntették. Már érintettük, hogy az értelmiségivé, vezetővé válás elavult szabályozását 1962-ben megszüntették.

A munkás- és parasztszármazásúak tömeges értelmiségivé válása más rétegek sérelme, mellőzése nélkül valósult meg. Ezt az értelmiség gyors számszerű növekedése, bővülő „felvevőképesége” lehetővé tette. Sőt a közhiedelemmel ellentétben az ötvenes és hatvanas években az értelmiségi és egyéb szellemi réteg leszármazottainak nagyobb része kerülhetett az értelmiségbe, mint 1949 táján vagy akár a harmincas években, tehát a szocializmusban esélyük nem csökkent, hanem nőtt. Utalunk rá ismét, hogy 1938-ban a vezető és értelmiség leszármazottaiból 54% került saját rétegébe, 1949-ben 48%-a, 1962–1964-ben viszont 57%-a. Ebben komoly szerepe lehetett a felnőttoktatásnak, hisz az esti vagy levelezői szakokra könnyebb volt bejutni, mint a nappalira.

A munkások származás szerinti összetételében végbement változás fő iránya ebben az időszakban is az volt, hogy a paraszti származásúak átáramlása a munkáspályára erős volt, és így 1962–1964-ben a szak-

munkásoknak már 42%-a, a betanított munkások 61%-a és a segéd-munkások 68%-a volt parasztszármazású. A szakmunkásságra jellemző volt, hogy saját soraiból jelentős utánpótlást merített, leszármazottaiknak 1962–1964-ben 46%-a választott szakmunkás-foglalkozást. A betanított munkások és segédmunkások gyermekei is élénken orientálódtak a szakmunkáspálya felé, saját rétegükbe 1962–1964-ben csak 16,5, illetve 19,2%-uk került.

*Az osztályok és a rétegek közötti mobilitás
a fejlett szocialista társadalom építése kezdetén
(1964–1973)*

A 60-as évek közepe óta társadalmunk a szocialista fejlődésnek sok tekintetben új szakaszába lépett. A szocialista iparosítás következtében teljesen kiapadtak a mezőgazdaságban korábban meglevő munkaerő-tartalékok, és a gazdasági fejlődés új, intenzív szakaszába léptünk, amelyben a termelés növekedésének alapja a munka termelékenységének fokozása lett. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdultak, az ott folyó munka jellege egyre közelebb került a népgazdaság más ágaiban végzett munkákhoz. Ez megnyilvánult a jövedelmi viszonyok kiegyenlítődésében is. Ezek a változások tették szükségessé a gazdaság működési mechanizmusának a reformját is. Az új viszonyok között – az 1973. évi vizsgálat szerint – a férfiak társadalmi mobilitása nagyjából stabilizálódott, a nőké tovább növekedett. Ennek következtében a férfiak és a nők életpályaesélyei közötti korábbi (a nőkre hátrányos) különbségek mérséklődtek. Ezt elősegítették az oktatási rendszerben bekövetkezett változások is.

1. Mind a fiúknál, mind a leányoknál nőtt a középiskolába, a szakmunkásképző iskolába és az egyetemre, főiskolára beiskolázottak aránya, de a leányoknál minden esetben nagyobb volt a növekedés.

2. A leányok közül lényegesen többen jártak középiskolába, mint a fiúk közül, és ez a különbség az évtized folyamán nőtt. A fiúk közül viszont változatlanul sokkal többen jártak szakmunkásképző iskolába, s valamelyest többen iratkoztak be felsőfokú iskolába is, de előnyük ebben a vonatkozásban a leányokkal szemben lényegesen csökkent.

3. A parasztfiúk között jelentősen megnőtt a szakmunkásiskolai tanulmányokat folytatók aránya, ugyanakkor alig változott arányuk a középiskolákban és a felsőfokú iskolákban.

4. A munkásfiúk között kissé nőtt az egyetemre és a szakmunkásképző iskolába járók aránya, de nem nőtt az arányuk a középiskolákban.

5. Több mint a kétszeresére nőtt a középiskolába, a szakmunkásképző iskolába és az egyetemre járó parasztleányok aránya.

6. Másfélszeresére nőtt a középiskolába, közel a kétszeresére a szakmunkásképző iskolába, és több mint a kétszeresére az egyetemre járó munkásleányok aránya.

Ezek után azt mondhatjuk, hogy az 1960-as évek legfőbb ilyen irányú változása a munkás- és parasztszármazású leányok megnövekedett beáramlása volt a középfokú és a felsőfokú iskolákba.

Nézzük meg részleteiben néhány jellemző társadalmi mobilitási arányszám alakulását a hatvanas évek elején és 1973-ban.

25. táblázat: *A vezető és értelmiségi férfiak és nők társadalmi származás szerinti megoszlása (százalék)*

Az apa 1938. évi társadalmi helyzete	Férfi		Nő	
	1962 – 1964	1973	1962 – 1964	1973
Vezető és értelmiségi	16,1	16,1	28,3	18,4
Egyéb szellemi foglalkozású	15,7	16,6	22,0	18,1
Kisiparos és kiskereskedő	15,0	11,9	19,2	15,8
Szakmunkás	17,1	17,4	6,7	15,8
Egyéb munkás	10,3	9,0	9,7	9,8
Paraszt	24,3	24,6	14,1	17,6
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	1,5	4,4	–	4,5
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

26. táblázat: *A vezetők és értelmiségiek összetétele társadalmi származás szerint (százalék)*

Az apa 1938. évi társadalmi helyzete	1962 – 1964	1973
Vezető és értelmiségi	15,5	16,9
Egyéb szellemi	16,9	17,2
Kisiparos, kiskereskedő	15,8	13,3
Szakmunkás	15,0	16,8
Egyéb munkás	10,3	9,3
Paraszt	22,3	22,1
Egyéb és ismeretlen	1,2	4,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A vezető és értelmiségi férfiak körében a munkás-paraszt származásúak aránya ebben a 10 esztendőben stabilizálódott, 51% körül van. A nők körében a munkás-paraszt származásúak aránya 30,5%-ról 43,2%-ra emelkedett.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen a vezető és értelmiségi réteg szociális struktúrája együttesen. (25. táblázat)

Ezt a táblázatot azért célszerű bemutatni, mert eddig többnyire vagy a férfiakra vonatkozó adatok szerepeltek, vagy a két nem külön-külön. Másrészt próbáljunk meg tisztázni egy félreértést, ami a tudományos irodalomban és a közéletben előfordul. *Huszár Tibor* írja: „Magyarországon a vezetők és értelmiségiek mintegy kétharmada munkás-, illetve parasztszármazású.”* *Ferge Zsuzsa* és *Háber Judit* írja: „Köztudott, hogy az ötvenes és hatvanas évek során radikálisan megváltozott az értelmiség társadalmi összetétele. A háború előtti néhány százalékkal szemben mintegy kétharmadra emelkedett közöttük azok aránya, akik munkás- vagy parasztcsaládból származnak.”** Ha viszont megnézzük a fenti táblázatot, akkor más eredményt kapunk, a munkás-paraszt-származásúak aránya 1962–1964-ben 47,6%, 1973-ban 48,2%, vagyis csaknem feles és nem kétharmados arányról van szó. A különbség nem árnyalati, hanem nagyságrendi a két állítás között. Nem ismeretes más olyan felmérés, amely kétharmados eredményt mutatott volna. A harmincas-negyvenes évekre vonatkozó arányokról többféle megközelítésben készültek becslések, de 1973-ban egyféle átfogó adatfelvétel volt a Központi Statisztikai Hivatal szervezésében. Átnézve a vitatott témakörben megjelent statisztikai kiadványokat, arra a feltevésre lehet jutni, hogy némely statisztikai kiadványban nem elég egyértelműen interpretálták a fenti táblázatot, az idézett szerzőket ez esetleg megtévesztette. A statisztikai kiadványok némelyikének az összefoglalójában volt olyan kiemelt megállapítás, hogy „A vezető és szakértelmiségi rétegnek körülbelül kétharmada fizikai foglalkozású osztályokból és rétegekből származik.”*** Ám a statisztikai osztályozás szerint a kisiparos és kiskereskedői tevékenység is fizikai foglalkozásnak minősül, ezeket a statisztikusok hozzáadták a munkás-paraszt arányhoz, és így megközelítőleg

* Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Kossuth Könyvkiadó 1978. 42. old.

** Ugyanott, 159. old.

*** Az 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálati eredményei. Központi Statisztikai Hivatal 1975. 3. old.

kijött a kétharmad fizikai foglalkozású (1962–1964-ben 47,6% munkás-paraszt+15,8% kisiparos és kiskereskedő, összesen 63,4%; 1973-ban 48,2 + 13,3 = 61,5%). A kétharmad igazán még így sem jön ki, de nem is ez a lényeg, hanem az, hogy a köznyelv a fizikai foglalkozást leszűkíti munkás-paraszt foglalkozásra. Annak kiemelésére, hogy a munkás-paraszt és kisiparos-kiskereskedő osztályok és rétegek aránya mekkora az értelmiségben, nincs semmi szükség, mert a szocialista társadalom két alapvető osztálya a kispolgársággal nem vonható egybe. Tehát a vezető és értelmiségi (diplomás) réteg 1973-ban közel felerészben volt munkás-paraszt származású, ami ugyancsak nagy, mondhatjuk radikális átalakulást reprezentál. Ez kifejezi, hogy a szocialista építés során a mobilitási esélyek a társadalmi osztályok és rétegek között lényegesen kiegyenlítettebbekké váltak, az osztályok és rétegek közeledése ennek révén is előrehaladt. Andorka Rudolf közérthetően számszerűsítette ezt a tendenciát. „Ha egy parasztszármazású fiatalembernek (férfinak) a vezető és értelmiségi rétegbe való bekerülési esélyét egynek vesszük, akkor a többi rétegből származók ugyanilyen esélye a következő:

27. táblázat

Az apa társadalmi csoportja	1938	1949	1962 – 1964
Mezőgazdasági	1,0	1,0	1,0
Segédmunkás	0,6	1,9	2,3
Betanított munkás	2,2	2,7	2,0
Szakmunkás	2,9	3,3	4,0
Egyéb szellemi	24,6	19,6	10,6
Vezető és értelmiségi	60,3	34,3	20,9

Míg tehát a második világháború előtt egy parasztszármazású férfinak 60-szor kisebb esélye volt az értelmiségi és vezető rétegbe kerülni, mint egy értelmiségi származásúnak, ma 21-szer kisebb az esélye. Még nagyobb az esélykülönbségek kiegyenlítődése a munkás-értelmiségi vonatkozásban. Míg 1938-ban az esélykülönbség a segédmunkás és az értelmiségi származásúak között körülbelül százszoros volt, ma kisebb, mint tízszeres. *A mobilitásesély egyenlőtlenségei tehát csökkentek, de még így is elég lényegesek maradtak.*”*

* A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Központi Statisztikai Hivatal Statisztikai Időszaki Közlemények, 343. köt. 1975. 65. old.

A munkás- és a parasztszármazásuk aránya – mint láthattuk – nagymértékben megnőtt a vezetők és az értelmiségiek körében a felszabadulás előtti helyzethez képest. A vezető állásúak és az értelmiségi férfiak társadalmi származás szerinti összetétele a hatvanas évek eleje óta már alig változott, a munkás- és parasztszármazásuk aránya stabilizálódott. Viszont a nők között –, akik korábban kevésbé voltak mobilak – a munkások és a parasztok leányainak az aránya tovább nőtt. Ezzel párhuzamosan növekedett a nők aránya a vezetők és az értelmiségiek között. A másik alapvető változás a felszabadulás előtti helyzethez képest az, hogy a parasztszármazásuk aránya a munkásságon belül jelentősen megnőtt.

28. táblázat: *A parasztszármazásuk aránya a mezőgazdaságon kívül dolgozó munkások között (százalék)*

Megnevezés	Férfi		Nő	
	1962 – 1964	1973	1962 – 1964	1973
Szakmunkások között	41,5	45,1	32,4	38,4
Betanított munkások között	61,1	58,7	43,7	49,2
Segédmunkások között	68,3	60,2	54,2	51,3

Itt lényeges változások következtek be a hatvanas években is. Míg korábban a parasztság elsősorban a szakképzetlen fizikai foglalkozások felé áramlott – sokszor az életpálya delén –, később egyre inkább uralkodóvá válik az a mobilitástípus, hogy a parasztság fiai a rendszeres oktatás keretében, fiatal korukban szakmát tanulnak, és szakmunkásként kezdik pályájukat. És míg korábban elsősorban a parasztférfiak hagyták el a mezőgazdaságot, később megélénkült a nők kilépése is a hagyományos paraszti foglalkozásokból, és különösen figyelemre méltó, hogy a szakmunkás-foglalkozások felé is törekszenek a nők.

Így végeredményben a régi kisbirtokos parasztságnak és a mezőgazdasági munkásságnak a tagjai és leszármazottai a hatvanas évek elején – közel felerészből, a hetvenes években közel kétharmad részben – elhagyták a mezőgazdaságot. Nagy részük munkás lett. (Lásd a 29. táblázatot.)

Megnőtt az ellenkező irányú mobilitás is. A mezőgazdaságban fizikai munkát végzők között az 1962–1964. évi 5,4%-ról 1973-ban 9,3%-ra

nőtt a munkásszármazásuk aránya. Ez azzal függ össze, hogy a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, gépesítése és kemizálása következtében fokozatosan előtérbe kerültek a nem hagyományos paraszti foglalkozások, és jelentősen megnőtt a jellegzetesen ipari, építőipari, közlekedési foglalkozások aránya.

29. táblázat: *A parasztszármazású keresők mobilitása (százalék)*

Megnevezés	A parasztszármazású kereső			
	férfiak közül		nők közül	
	1962–1964	1973	1962–1964	1973
Szakmunkás lett	15,2	22,5	4,0	5,7
Betanított munkás lett	9,2	14,8	10,5	17,4
Segédmunkás lett	14,5	9,4	15,3	12,7
Munkás lett				
összesen	38,9	46,7	29,8	35,8
A mezőgazdaságban maradt	50,3	29,9	59,3	46,4

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hatvanas évtized egyik legjelentősebb változása a nők társadalmi mobilitásának nagyfokú növekedése volt. Néhány szóban összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nők még a hatvanas évek elején is elsősorban az egyszerű irodai munkák és a betanított, valamint segédmunkák felé áramlottak, az utóbbi években viszont lényegesen megnőtt arányuk a szakértelmiségiek és kisebb mértékben a szakmunkások között is. Különösen feltűnő a munkások leányainak megnövekedett beáramlása a felsőfokú tanintézetekbe és ezáltal az értelmiségbe.

A házassági mobilitás és a vegyes rétegződésű családok

A társadalmi mobilitás témakörébe lehet sorolni az ún. házassági mobilitást, amit a házastársak egymáshoz viszonyított társadalmi helyzetének összehasonlítása fejez ki. Tulajdonképpen nem olyan értelemben van itt szó a társadalmi helyzet megváltozásáról, mint amikor valaki a szüleihez viszonyítva kerül más társadalmi kategóriába, vagy amikor életpályája során vált társadalmi helyzetet. Mégis érdemes foglalkozni ezzel a kérdéssel, mert a házastársak egymáshoz viszonyított társadalmi helyzete, a különböző társadalmi helyzetű férfiak és nők összeházasodása

– a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mobilitáshoz hasonlóan – jelzi a társadalom nyitottságát, a társadalmi osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított helyzetét, távolságát.

Napjainkban a házasságkötéseknek több mint a felénél más-más társadalmi osztályba, rétegbe tartozik a két házastárs. Különösen gyakoriak a „vegyes” típusú házasságok: a munkásférfiak és az irodai foglalkozású nők, az irodai foglalkozású férfiak és a munkásnők, a szakmunkás férfiak, valamint a betanított és a segédmunkás nők, továbbá a munkások és a termelőszövetkezeti parasztok között kötött házasságok. A vegyesházasság-kötések következtében a magyar társadalomban nagyszámú olyan család él, amelyben a család aktív keresői különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartoznak.

A hetvenes években a lakosság osztályszerkezetében nem lévén nagy változás, lényegében stabil maradt a háztartások osztály- és rétegtagozódása is. Az aktív háztartásfők hovatarozása szerint számolva 1980-ban a háztartások 60%-a a munkásosztályhoz, 13%-a a szövetkezeti paraszt-sághoz, 24%-a az értelmiséghez és egyéb szellemi réteghez, és 3%-a a kisárutermelőkhöz tartozott. Az aktív keresővel rendelkező háztartások 72%-a állt homogén háztartásokból, ahol a háztartás tagjai ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartoztak, 28%-a volt vegyes háztartás, ahol a tagok nem egy osztályba vagy rétegbe tartoznak. Természetesen az egykeresős háztartások nem lehetnek vegyesek. A két- és három-

30. táblázat: *A háztartások osztály- és rétegtagozódása*

Háztartásban élő aktív kereső	Százalékos arány
Csak munkás	43,9
Csak szövetkezeti paraszt	7,2
Csak értelmiségi és egyéb szellemi	19,4
Csak kisárutermelő	1,7
Munkás és szövetkezeti paraszt	7,1
Munkás, értelmiségi és egyéb szellemi	15,8
Munkás, kisárutermelő és kis-kereskedő	1,8
Szövetkezeti paraszt, értelmiségi és egyéb szellemi	1,5
Munkás, szövetkezeti paraszt, értelmiségi és egyéb szellemi	0,6
Egyéb	1,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>

(vagy több) keresős háztartások között a vegyes háztartások aránya a fenti átlagosnál több, 38,1, illetve 59,4.

A vegyes háztartások közül a leggyakoribb a munkás, valamint az értelmiségi és egyéb szellemi összetételű, arányuk az aktív keresővel rendelkező háztartások között 15,8%. További jelentős arányt képviselnek még a munkás és szövetkezeti paraszt összetételű háztartások. Az értelmiségi és egyéb szellemi réteghez tartozó háztartások a legzártabbak, köztük a homogén háztartások aránya 80%.

Levonható tehát a következtetés: az osztályok szerinti tagozódás a háztartások besorolásával mérve is objektív valóság. Fejlődésünk tendenciája viszont a vegyes háztartások arányának növekedése. A vegyes háztartások számottevő – 28%-os – aránya pedig azt jelzi, hogy a magyar társadalom osztályai és rétegei – különösen a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság – folyamatosan közelednek egymáshoz.

Összefoglalóan a következőképpen jellemezhetjük a magyar társadalom mobilitását 1973-ban.

1. A vezető és szakértelmiségi rétegnek közel fele munkás-paraszt osztályokból származik.

2. Az egyéb szellemi foglalkozású rétegben a fizikai foglalkozású szülőktől származók aránya ennél valamelyest nagyobb.

3. A munkásosztály törzsét alkotó nem mezőgazdasági fizikai munkásságnak több mint a fele parasztszármazású (önálló paraszt, mezőgazdasági cseléd vagy napszámos családból származik).

E nagy változások mellett rá kell világítani arra is, hogy bár a társadalmi mobilitás, a magyar társadalom nyitottsága a felszabadulás előtti korszakhoz képest lényegesen nőtt, még ma sem elhanyagolhatók a mobilitási esélyek különbségei a különböző társadalmi osztályokból és rétegekből származók között.

Az értelmiségi származásúaknak értelmiségivé válási esélyei kiemelkedően a legjobbak. Az egyéb szellemi származásúak esélyei általában jobbak a fizikai származásúakénál, bár az egyéb szellemi foglalkozású családokból származók és a szakmunkás-származásúak esélyei közötti különbségek lényegesen csökkentek. A fizikai foglalkozású osztályokból és rétegekből származók mobilitási esélyei is lényegesen különböznek egymástól attól függően, hogy az apa szakmunkás, szakképzetlen munkás vagy mezőgazdasági munkás volt-e.

A szocializmus építésének időszakában társadalmunk mobilitási viszonyainak megítélésénél egyre inkább figyelembe kell venni azt, hogy

mindenki számára biztosított legyen tehetségének kifejlesztése, a tehetségének megfelelő általános és szakmai képzettség megszerzése. Ennek alapjául a megfelelő foglalkozás szabad megválasztása, majd – az adott foglalkozáson és beosztáson belül – a munkateljesítménnyel összhangban levő társadalmi érvényesülés kell hogy szolgáljon. Számolnunk kell emellett azzal is, hogy az egyes foglalkozások és szakmák tartalma történetileg is állandóan változik (például ma mást jelent a szakmunkásképzettség és -tevékenység, mint évtizedekkel korábban), aminek következtében azonos szakmában egy magasabb szint elérése is társadalmi előrelépést jelent az egyén számára. Bármely foglalkozási ágban, szakmában egyre magasabb szinten végzett munka, amely a személyiség sokoldalú fejlődését eredményezi és társadalmi szempontból is hasznos tevékenység, fontos mutatója a szocialista társadalom mobilitási viszonyainak.

Demográfiai fejlődésünk, demográfiai rétegek

1. A NÉPESEDÉSPOLITIKA, NÉPESSÉGSZÁMUNK ÉS A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK

A felszabadulás – pontosabban a tervgazdálkodás bevezetése – óta a népességpolitika fokozatosan fejlődött, és több szakaszát különböztethetjük meg. Az első szakasz 1946–1953-ig tartott, ezalatt az anya- és csecsemővédelem alapjainak lerakása volt elsődlegesen jellemző, és ezért népesedéspolitikai feladatok az egészségügyi szolgálat hálózatának és munkájának fejlesztésében testesültek meg. Ezt indokolta a történelmileg örökölt magas csecsemőhalandóság leszorításának időszerű követelménye, valamint az, hogy a terhes anyák növekvő hányadára kellett kiterjeszteni a gondozást, illetve az intézeti szülést. Ezek a célok tükröződtek a hároméves terv és az első ötéves terv céljaiban. 1946-ban új alapokra helyezték a családi pótlék rendszerét is. 1953-tól új szakaszról beszélhetünk abban az értelemben, hogy az anya- és csecsemővédelem további szorgalmazásán, a gyermekek szociális támogatásán túl direkt célként megjelent a születésszám maximális fokozása, amit az ismeretes szigorú abortusztilalom is hivatott volt alátámasztani. Az abortusztilalmat 1956-ban a tömegkapcsolatok javítására irányuló politikai korrekciók részeként eltörölték, és az új liberális abortuszszabályok megalkotásánál a népesedési és egészségügyi szempontokat lényegében figyelmen kívül hagyták. 1956 és 1973 között a népesség egészséges növekedésének kérdése – az alacsony születésszám, a magas művi terhességmegszakítás és a növekvő koraszülések miatt – egyre nagyobb súlyt kapott a közéletben.

Ebben az időszakban a népesedéspolitikában mindjobban kibontakozik az anya egészségét védeni hivatott ésszerű családtervezés igénye. A szociálpolitikában erősödik a gyermeknevelés állami támogatása és a gyermekintézmények fejlesztése.

A hatvanas években a népesedés kérdése megszűnik a demográfusok

szaktudománya és a kormányzat ügye lenni, az egész társadalom figyelmét felkeltő közéleti vita alakul ki. Megszólal Veres Péter, Németh László, Dányi Dezső, Erdei Lászlóné, Fekete Gyula, Szabady Egon és még sok közéleti ember, kutató orvos stb.* A vitából kirajzolódik, hogy összetett társadalmi kérdésként kell a népesedést kezelni. Szabady Egon ezt a következőképpen összegezte: „Népesedési helyzetünk egyik legfontosabb tanulsága, hogy olyan átfogó, konzisztens népesedéspolitikai koncepcióra és rendszerre van szükség, amely figyelembe veszi nemcsak az elsődleges, ilyen jellegű tényezők és intézkedések, hanem a társadalmi-gazdasági élet más irányú mozzanatainak és intézkedéseinek közvetett népesedési hatását is. Más szavakkal éppen az elmúlt évtizedek fejleményei igazolták, hogy a népesedéspolitika csak akkor lehet hatásos, ha szerves részét képezi a gazdasági és társadalompolitikának.”**

A MSZMP IX. kongresszusának határozatában olvashatjuk az állásfoglalást: „Az egész nép érdeke, nemzeti gondunk, hogy... megfordítsuk a népességszaporulat jelenlegi irányát.”*** Az MSZMP X. kongresszusán *Kádár János* mondotta: „Szeretném itt is hangsúlyozni mély meggyőződésemet, hogy a család gyarapodásához, a gyermekek neveléséhez anyagi eszközök kellenek. Mi materialisták jól tudjuk, hogy csak sóhajból megélni, gyermeket nevelni nagyon nehéz. De merem állítani elvtársak, változtatnunk kell egy jelenleg eléggé elterjedt – bár nem uralkodó szemléletmódon is. Ha ki-ki saját lelkiismerete szerint latolgatja, hogy televíziót vesz inkább vagy kocsit, mintsem hogy gyermeke legyen, az ő dolga. Itt kötelező törvények nincsenek. De ha ez odáig fajul, hogy megszólják az állapotos anyát, mert nem saját jólétével törődik, akkor ezzel nekünk, kommunistáknak szembe kell szállnunk. Aki a társadalom normális törvényei, az emberi természet nemes vonásai szerint él, azt nem lehet csúfolni, mi ezt nem tűrhetjük.”^o

* *Veres Péter*: Tervgazdaság és népesedéspolitika. Kortárs, 1964. 10. sz.; *Németh László*: Bezáruló méhek. Kortárs, 1966. 7. sz.; *Dányi Dezső*: Népesedéspolitikánk és a születések. Demográfia 1964. 3—4. sz.; A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1971.; *Fekete Gyula*: Élünk magunknak? Szépirodalmi Könyvkiadó 1972.; *Szabady Egon*: Magyarország jövőbeli népességi perspektívái. Demográfia, 1964. 3—4. sz.

** *Szabady Egon*: Gazdaság és népesedés. Gazdaság, 1970. 4. sz.

*** A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 460. old.

^o *Kádár János*: Válogatott beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó 1974. 377. old.

Társadalmi viták és állásfoglalások, szakmai viták és hosszú előkészületek után 1973-ban nyert elfogadást a népesedéspolitika komplex koncepciója, s ezzel kezdetét vette az új népesedéspolitika napjainkban is tartó szakasza.

A Politikai Bizottság 1973. február 11-én határozatot hozott a népesedési helyzetről és népesedéspolitikai feladatokról*, amelynek alapján állami vonalon jogi, szociálpolitikai, egészségügyi intézkedések és különböző társadalmi kezdeményezések születtek. A koncepció – meghirdetve a háromgyermekes csalásideált – két fő célt jelölt meg. Egyrészt a születések, a termékenység olyan fokozását, amely biztosítani képes az egyszerű reprodukciót, ehhez 16 ezrelékes születési arányszám, illetőleg az ennek megfelelő családonkénti 2,16 gyermekszám elérését. Másrészt a termékenység olyan távlati alakulását, amely a „demográfiai hullámvölgy” megismétlődését kiküszöböli. A párthatározat nyomán a népesedés egészséges irányú formálása sokoldalú társadalmi, gazdasági, egészségügyi, szociális és nevelésügyi feladattá terebélyesedett.

„A gazdasági-szociális intézkedések alapján a társadalmi szervezetek tömegpolitikai munkájával és a tömegtájékoztató eszközök segítségével erősíteni kell azt a felfogást, hogy a társadalom reprodukciója, népesedési helyzetünk javítása szocialista rendszerünk fontos ügye. Az egészséges, harmonikus családnak fontos szerepe, jelentősége van a szocialista társadalom jelene és jövője szempontjából. A gyermekek világrahozatala és felnevelése osztársadalmi érdek is, ezért a gyermeket nevelő család az egész társadalom megbecsülését és támogatását érdemli.”**

Népesedési folyamatok

Magyarország népességének száma – a második világháború okozta mintegy 420 000-nyi veszteség miatt bekövetkezett népességsökkenéstől eltekintve – állandóan nőtt az elmúlt évtizedekben, de ennek a növekedésnek az üteme az elmúlt negyedszázadban fokozatosan lassult. Erre mutatnak a 31. táblázat adatai.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 434—451. old.

** Ugyanott, 446. old.

31. táblázat: Magyarország népességének alakulása 1930–1980 között:

Év	Népesség száma	Időszak	Tényleges szaporodás, illetve fogyás (százalék)	Átlagos évenkénti szaporodás (százalék)
1930	8 659 109	1921–1930	8,7	0,8
1941	9 316 074	1931–1941	7,3	0,7
1949	9 204 799	1941–1948	-1,2	-0,2
1960	9 961 044	1949–1959	8,2	0,7
1970	10 322 000	1970–1976	2,9	0,4
1980	10 709 550	1970–1979	3,8	0,37

A felszabadulás után 1947–1951 között (öt éven át) az élveszületések a háborús évekhez képest megélenkültek, és az ezer lakosra számított élveszületés 20,2–21 között ingadozott. 1952-ben a mutató 20 ezrelék alá esett (19,6), 1953-ban 21,6, 1954-ben 23,0, 1955-ben 21,4 ezreléket ért el.

Az 1950-es évek közepétől a születésszám rohamosan csökkenni kezdett, és 1962–1965 között igen alacsony értékkel (12,9–13,1‰) mélypontot ért el, miközben a hatvanas évek első fele óta a halálozási arányszám – a népesség korösszetételének öregedése következtében – állandóan emelkedett. Ezzel kapcsolatban nézzük meg a 32. táblázatot.

A hatvanas évtized első felében, amikor a születésszám a legalacsonyabb volt, csekély (2–3‰-nyi) természetes szaporodás mutatkozott ugyan,

32. táblázat: A születések és halálozások arányszámának alakulása (ezrelék)

Év	Az ezer lakosra jutó	
	születések	halálozások
	arányaránya	
1945–1949	19,9	14,9
1950–1954	21,1	11,4
1955–1959	17,8	10,3
1960–1964	13,6	10,1
1965–1969	14,3	10,8
1970–1974	15,3	11,7
1975	18,4	12,4
1976	17,5	12,5
1977	16,7	12,4
1978	15,8	13,1
1979	15,0	12,8
1980	13,9	13,6
1970–1979	16,0	12,2

á demográfiai helyzet mégis rendkívül nyugtalanítóvá vált, mert a mélyrehatóbb termékenységi és halandósági arányszámok azt jelezték, hogy ténylegesen már nem reprodukálódott a felnőtt szülő nemzedék. A nyers reprodukciós együttható, amely kifejezi, hogy az adott évi születési gyakoriságok érvényesülése esetén egy nő (15 éves korától 49 éves koráig) átlagosan hány leánygyereknek adna életet, 1960-tól egészen 1973-ig 1,0 alatt volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a leánygyermek egy része meghal a szülőképes kor elérése előtt (és a szülőképes korban), vagyis ha a halálozás hatásának levonásával kiszámítjuk az ún. tiszta reprodukciós együtthatókat, akkor látjuk, hogy ennek értéke már 1958-ban 1,0 alá süllyedt, tehát – nagyon leegyszerűsítve – 1958-tól egészen 1974-ig „nem állt egy leánygyermek egy anya helyére”.

Ugyanakkor nagyon egyszerűen kiszámítható volt az is, hogy a hatvanas években érvényesülő életkorcsoportonkénti halálozási arányszámok fennmaradása esetén a nyers halálozási arányszám szükségképpen emelkedni fog, amikor az 1920-as években született viszonylag nagy létszámú nemzedékek elérik az öregkort, amelyben a halálozás gyakorisága jelentősen megnő.

Az elveszületési arányszám az ötvenes évek második felében bekövetkezett és a hatvanas években folytatódott csökkenésének tendenciája nem minősíthető felszabadulás utáni új – és még csak nem is kizárólag magyar – jelenségnek. Tulajdonképpen a termékenységnek már a múlt században elkezdődött és a harmincas években érvényesülő csökkenő irányzata folytatódott. Ennek mértékébe a nagy társadalmi, gazdasági, foglalkoztatási strukturális átalakulás erősen közrejátszott. Társadalmunkban általánossá váltak az 1–2 gyermekes családok. Ennek szabályozását alapvetően a művi terhességmegszakítás liberalizált rendszerével oldották meg. A művi terhességmegszakítás – legalábbis a bejelentett – az ötvenes évek elején évente 1700 körül volt csupán, 1955-ben 35 000, 1957-ben már több mint 120 000, a hatvanas évek végén némileg 200 000 fölé szökött. 1959–1973 között a művi terhességmegszakítás minden évben több volt az elveszületések számánál. A művi abortuszok következményeivel a kutatók sokat foglalkoztak, és szorgalmazták viszszaeszközését, mert az – a koraszülés valószínűségének növekedésén keresztül – súlyos veszélyeket, illetve hátrányokat rejt magában. Kimutatták, hogy a hatvanas években és a hetvenes évek elején megnövekedett a kis súlyú és éretlen magzatok aránya.

Az 1973. évi népesedéspolitikai határozatot követően az alábbiak sze-

rint módosították a terhesség művi megszakítására vonatkozó rendelkezést:

a) „A terhesség művi megszakítását az illetékes bizottság az alábbi esetekben engedélyezi:

- ha a szülőknél fennálló, vagy a születendő gyermeknél valószínűsíthető egészségügyi okok orvosilag indokolják;
- ha a nő nem él házasságban vagy tartósan külön él;
- ha a terhesség bűncselekmény következménye;
- ha a terhesnek, illetőleg férjének nincs saját tulajdonú lakása, vagy önálló bérlakása;
- ha három vagy több gyermeke van, illetve szülése volt; vagy két élő gyermeke van és legalább egy további szülészeti eseménye volt;
- ha a terhes 40 éves vagy idősebb; 1978 végéig azonban a 35 éves vagy idősebb nőkre is terjedjen ki az elbírálás.

b) Az a) pontban meghatározott eseteken kívül a jogszabály adjon lehetőséget egyéni mérlegelés alapján is az engedély megadására az alábbi esetekben:

- ha két élő gyermeke van, a harmadik terhesség esetében, amennyiben a születendő magzat életképessége, illetve fejlődése várhatóan veszélyeztetett;
- ha a férj tartós sorállományú, vagy különleges szolgálatot teljesít fegyveres erőknél (fegyveres testületeknél);
- ha a terhes nő vagy férj tartós szabadságvesztés büntetését tölti;
- ha szociális indokok azt nyomatékosan alátámasztják.”*

A népességpolitikai koncepció abból indul ki, hogy sem a családok, sem a gyermekek, sem pedig a társadalom számára nem lehet cél, hogy olyan gyermekek szülessenek, akiket szüleik nem akartak, akiket nem vártak és nem fogadnak a gyermekek egészséges fejlődéséhez, felneveléséhez szükséges érzelmekkel. Ezért azt tűzte célul, hogy a nem kívánt terhességet megelőzzék, ne pedig megszakítsák. Ennek elérése céljából intézményes lépések (tanácsadás, orális fogamzásgátló szerek tömeges forgalmazása) és társadalmi akciók születtek. A törekvés eredményét jelzi, hogy a terhességmegszakítások száma 1974-ben csaknem 100 000-re esett le (kb. 40%-kal) és a hetvenes évek második felében 80 000–90 000 volt, ami még mindig soknak tekinthető. Külön sajnálatos, hogy ebből

* A Minisztertanács 1040 (1973/X. 18) sz. határozata a népesedéspolitikai feladatokról.

évente most is több, mint 20 000 a hajadonok terhességmegszakítása, hisz ez az első gyermek megszülése előtt történik.

Az élveszületések száma 1974–1976 között lényegesen emelkedett, elérte, illetve meghaladta az évi 190 000 főt.

Ki kell emelni, hogy 1974-től a két említett reprodukciós együtttható értéke is 1,0 fölé nőtt. Ezt egy olyan időszakban érték el, amikor – kivéve néhány szomszédos szocialista országot, ahol szintén számos népesedéspolitikai intézkedést hoztak – a születésszám egész Európában és Észak-Amerikában jelentékenyen csökkent. Ez a csökkenés olyan mértékben következett be, hogy a hatvanas évek elején egyedülállónak számító magyar arányszámoknál egyes országokban sokkal alacsonyabb volt az élveszületési arányszám, sőt 1975-ben az NDK-ban és az NSZK-ban, valamint Ausztriában természetes fogyás következett be.

Ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy népesedési helyzetünk javulása tartósnak bizonyult, és most már kevésbé kell törődnünk vele. Egyrészt ugyanis 1976-ban már kissé csökkenni kezdett a születési arányszám, és ez a csökkenés lassan folytatódott tovább is. Másrészt az 1974 óta kezdődő szülési hullám elsősorban a másodszülöttek számának emelkedésében jelentkezett, a harmadik és a többedik szülöttek száma csupán néhány ezerrel nőtt. Amíg az összes szülöttek száma egyharmadával nőtt, az ötödik és a többedik szülöttek száma továbbra is erősen csökkent.

A népesedéspolitika jelenlegi legfőbb célja, hogy a háromgyermekes család ideálját elterjessze. A népesség változatlan számú, vagyis egyszerű reprodukcióját biztosítaná, ha – feltételezve, hogy kb. 5%-nál egészségi okok miatt nem születhet gyermek – a házasságok 10%-ánál egy gyermek, 45%-ánál két gyermek, 34%-ánál három gyermek, valamint 6%-ánál négy és több gyermek születne, vagyis az átlagos gyermekszám elérné a 2,3-et. Bár a házaspárok által kívánt gyermekszám az utóbbi években kissé emelkedett, ezt a szintet még nem éri el, és az említett szülési sorrend szerinti születésszámok sem engednek arra következtetni, hogy a háromgyermekes családok ilyen arányát elértük.

A háromgyermekes családeideal még nem talált megfelelő társadalmi visszhangra. Klinger András* rámutatott, hogy a hetvenes évek utolsó harmadában megkezdődött negatív tendencia részben előre látott, rész-

* Lásd *Klinger András*. Népesedés, a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle 1981. 3. szám.

ben váratlan tényező együttes hatása. Ezekben az években csökkent például a születések számát erősen befolyásoló 20–24 éves nők száma. (Ezer 20–24 éves korú nőre 1977-ben 172,7 élveszülés jutott, a 25–29 évesekre 107,7, a 15–19 évesekre 73,8). Ezt előre látva az 1973-as párt-határozat kimondta: „A születésszám emelését célzó intézkedéseket úgy kell időzíteni, hogy azok legerősebben a hetvenes évek közepétől, a szülőképes korú nők számának csökkenésével egyidejűleg hassanak.”* Ezt nem sikerült elérni.

Mivel a népesedési folyamatokban az elmúlt évtized nem hozta meg a kívánt eredményt, a nyolcvanas évekre további népesedéspolitikai intézkedések váltak szükségessé. Ezek az anyaság vállalásának ösztönzésére és a gyermeknevelés terheinek könnyítésére irányulnak.

A népesedés problémáján ma már nemcsak a születések alacsony számát értjük.

Nem megnyugtató a helyzet a halandóság tekintetében sem. A felszabadulás óta lényegesen meghosszabbodott a születéskor várható átlagos élettartam:

33. táblázat: *A születéskor várható átlagos élettartam*

Év	Férfiak	Nők
1941	54,9 év	58,2 év
1964	67,0 év	71,8 év
1974	66,5 év	72,4 év
1979	66,7 év	73,6 év

Az 1960-as évek közepén azonban a férfiak halandóságának a javulása megállt, sőt ettől számítva jelentős visszaesést figyelhetünk meg. A legutóbbi években a nők halandóságának a javulása is megállni látszik, vagyis miközben a csecsemőhalandóság és a gyermekhalandóság lassan ugyan, de tovább javult, a 40 és 60 év közötti felnőttek halandósága romlani kezdett. E romlás okainak feltárása a demográfiai kutatásoknak nem kevésbé fontos feladata, mint a születésszámot befolyásoló tényezők vizsgálata.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 446. old.

A demográfiai kutatások szerint napjainkban és várhatóan a jövőben is a halandóság a termékenységgel, vagyis a születésekkel egyenlő népesedési-társadalmi problémává vált.

A csecsemőhalandóság javulásához is néhány megjegyzést kell fűzni. A felszabadulás óta bekövetkezett helyzetkép ezen a téren különösen látványos: 1940-ben 1000 megszületett csecsemő közül még 130 halt meg első születésnapja előtt, 1976-ban pedig 30, 1979-ben 24. Ez a csecsemőhalandósági arányszám azonban még mindig meglehetősen magas, mindenesetre sokkal magasabb, mint amekkorát csecsemőgondozói hálózatunk fejlettsége mellett várni lehetne. Ennek az a közvetlen oka, hogy a 0–6 napos csecsemők halandósága a hatvanas évek eleje óta nem csökkent, sőt kissé emelkedett egészen 1975-ig, azután újra javulni kezdett. Ugyanakkor a későbbi csecsemőhalandóság állandóan javult. Az egyhetes, még inkább az egyhónapos koron túli csecsemőhalandóság okai azonban egészen mások (elsősorban fertőző betegségek), mint a születést követő első hét csecsemőhalandóságának, ahol az endogén (veleszületett) halálokok játsszák a legnagyobb szerepet. Az utóbbiak között nagy többségben vannak a koraszülöttek (2500 grammnál kisebb súllyal született csecsemők). Öröndetes azonban, hogy 1975 óta mind a koraszülöttek arányában, mind az első hat nap csecsemőhalandóságában javulás mutatkozott.

Ezek a demográfiai mutatók némileg eltérő fejlődést mutatnak társadalmi osztályonként, rétegenként, valamint a városokban és a falvakban. A halandóság, amely korábban lényegesen kedvezőtlenebb volt a fizikai foglalkozású kategóriákban – különösen a mezőgazdaságban, azon belül is a mezőgazdasági munkásság körében –, ma majdnem teljesen kiegyenlítődött. Úgy látszik, hogy a falusi élet kevesebb civilizációs ártalma ellensúlyozza azt a különbséget, amely az egészségügyi ellátásban még a hátrányukra megmaradt. Hozzá kell azonban tenni, hogy a szellemi foglalkozású családokban tapasztalható csecsemőhalandóság ma is lényegesen kevesebb a fizikai foglalkozásúakénál, és ez a tény a családi körülmények különbözőségére utal.

Magyarországon a század eleje óta jelentős eltolódás következett be a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági női népesség egymáshoz viszonyított termékenységi szintjében. A század első évtizedeiben a mezőgazdasági foglalkozású nők termékenysége 30–40%-kal haladta meg az egyéb foglalkozásúakét. Ez a különbség a két világháború közötti időben fokozódott, ekkor már a mezőgazdasági népesség termékenysége felével-

kétharmadával volt magasabb a nem mezőgazdaságiakénál. Ezzel szemben a második világháború óta az említett különbség megszűnt, illetve aránya megfordult: például a negyvenes évek végén a két nagy társadalmi csoport termékenysége gyakorlatilag már azonos volt, 1959-ben viszont a nem mezőgazdasági foglalkozású nők termékenysége már meghaladta a mezőgazdasági foglalkozásúakét, pedig itt a népesség öregedése ment végbe. Ekkor ugyanis 1000 nem mezőgazdasági foglalkozású nőre már több, mint 10%-kal több elveszületés jutott, mint ugyanannyi mezőgazdasági foglalkozásúra, vagyis a mezőgazdasági foglalkozású nők termékenysége – egybekapcsolódva a korösszetétel változásával – nagyobb mértékben csökkent, mint az egyéb foglalkozásúaké.

A termékenység foglalkozás szerinti differenciálódása még inkább magán viseli a társadalmi különbségek hatását. Különösen jellemző a fizikai és a szellemi munkát végzők termékenységi különbsége. A század elején a fizikai foglalkozású nők termékenysége kétharmadával-háromnegyedével volt magasabb a szellemi munkát végző nőkéénél. A második világháború után – elsősorban annak hatására, hogy a két réteg között eltűntek az életviszonyok jelentősebb eltérései – a különbség jelentős mértékben csökkent. Ennek megfelelően 100 propagatív korú fizikai dolgozó nőre 1959-ben már csak alig valamivel több, mint másfélszer annyi elveszületés jutott, mint ugyanannyi szellemi dolgozóra.

A termékenység társadalmi-gazdasági csoportonként eltérő alakulása bizonyos mértékben hozzájárult az általános termékenység szintjének a csökkenéséhez is.

A termékenység differenciáltságának fontos kérdése a kereső és az eltartott nők különböző termékenysége. A kereső nők termékenysége hosszú időn keresztül alacsonyabb volt az eltartottakénál, így 1949-ben a nem mezőgazdasági eltartott nők termékenysége közel három és félszerese volt a keresőkének. Ez a különbség az ötvenes években fokozatosan csökkent, a hatvanas évek végén bekövetkezett a kiegyenlítődés, és azóta a kereső nők termékenysége meghaladja az eltartottak termékenységét.

Az egyes jellegzetes településcsoportok egymástól eltérő társadalmi-gazdasági összetétele, valamint a születési és a családtervezési szokásaikban mutatkozó különbségek hosszú idő óta azt eredményezik, hogy a falusi népesség születési arányszáma általában jelentősen felülmúlja a városét.

A század eleje óta nyomon kísérhetők a különböző településcsoportok

születési mozgalmának az eltérései. Már akkor is tapasztalható volt, hogy Budapesten az 1000 lakosra jutó élveszületések száma csupán alig valamivel több mint háromnegyede volt az országos átlagnak. A többi városban ez az arány az országos átlag 80%-át, s községekben pedig 108%-át tette ki. Ez a tendencia a születési arányszámok nagyságrendjét illetően azóta is fennáll, de a különbségek még jelentősebbek. Budapest élveszületési arányszáma sokkal alacsonyabb, s községeké pedig magasabb, mint az országos átlag. Ezzel szemben a városokban a nagyságrend nagyjából azonos maradt.

A népesség számának várható alakulása

A társadalmi struktúra jövőbeni alakulásának ismeretéhez szükséges a népesedési helyzet alakulásának a vizsgálata. Tudnunk kell, hogy a jövőben miként alakul a népesség száma, életkor és foglalkozás szerinti összetétele, területi elhelyezkedése, és ehhez kapcsolódóan hogyan változik a családstruktúra. A népesség számát és struktúráját befolyásoló tényezők: a termékenység, a halandóság és a vándorlások. E tényezők közül a termékenység várható alakulásának meghatározása a legproblematisabb. A termékenységet olyan társadalmi, gazdasági és lélektani tényezők szabályozzák, amelyeknek jövőbeni alakulását s különösen a termékenységre gyakorolt hatásukat rendkívül nehéz előre látni.

A születések számát feltehetően növelik majd az eddigi és a várható szociálpolitikai intézkedések, emellett pozitív hatása lehet erre az életkörülményekben, az egészségügyi ellátásban, valamint a lakáshelyzetben bekövetkező javulásnak. Ugyanakkor a termékenységet tovább csökkentheti a nők munkavállalása, a városiasodás. Nagy hatással lehet a termékenység alakulására az, hogy a nevelés, az irodalom, a sajtó milyen mértékben formálja majd a társadalom tudatát, a családra vonatkozó egyéni elképzeléseket. Ezeket a tényezőket természetesen önmagukban is igen nehéz előre felmérni. A gyakorlatban pedig nem egyénenként, hanem bonyolult összetételekben hatnak a termékenységre. Azonban bármennyire is nem látjuk pontosan jövőbeni alakulásukat és várható hatásukat, a tényezők összességét prognosztizálni kell. A hetvenes évek közepén készült becslés szerint az évezred végén az ország népessége 11 millió lett volna. A hetvenes évek második felében azonban a termékenység kilátásairól alkotott felfogás módosult, és át kellett értékelni a halandóság tendenciájáról régebben alkotott felfogást is. Ezért a népesség

várható számáról új számításokat végeztek.* Többféle feltételezéssel és változattal számoltak. Az elfogadott prognózisban a születések száma 1987-ig csökkenő, utána 2002-ig növekvő, majd 2010-ig újból csökkenő az irányzat és 2021-ig évi 132 000–135 000 között stabilizálódik. A halálozásokat illetően 2021-ig növekvő halandósági tendenciával számoltak; 1980-ban 135 700, 1990-ben 143 000, 2000-ben 155 000 a meghaltak számának előrebecslése. A születések és halálozás irányzatából következően az ország népessége 1983-ig valamelyest nő (10 759 600 főre), ezt követően 1996-ig a népesség száma valamelyest csökken (10 676 800-ra), majd 2004-ig csekély emelkedés, illetve stabilizálódás következik, 2005–2031 között pedig ismét csökken a népesség. Ily módon az ezredfordulón a népesség a mai alatt lesz (10 689 300), 2021-ben pedig még annál is kevesebb (10 414 000). Ezeknek a becsléseknek a részletes anyaga képezi a kiindulópontot a munkaerőforrás távlati tervezéséhez, a kereső-el-tartott arány számításához, az oktatási, egészségügyi és más szolgáltatási igények számbavételéhez.

Ami a népesség nemek szerinti összetételét illeti, feltételezhető, hogy a férfiak és a nők aránya a jövőben nem változik, tehát fennmarad a jelenleg is meglevő néhány százalékos nőtöbbség (a férfiak és nők születéskor várható átlagos élettartamának különbsége az elmúlt években még nőtt is a nők javára).

Jelenleg számottevő egyenetlenségek vannak az egyes korosztályok létszámában és ez az ezredfordulón sem lesz másként. Ennek kedvezőtlen hatásai közismertek. Ehhez szorosan kapcsolódó kérdés a nagyobb korcsoportok létszáma. Gazdasági szempontból különösen fontos a gyermekkorúak (0–14 év), a munkaképes korúak (15–59, illetve a nőknél 15–54 év), valamint a nyugdíjas korúak arányának alakulása. E korcsoportok aránya feltehetően nem változik jelentősen. A nyugdíjas korú népesség aránya várhatóan 1–2%-kal növekedni fog az össznépességen belül, míg a munkaképes korú népesség létszámaránya csaknem változatlan marad. Mivel az iskolai végzettség emelkedésével a fiatalok egyre később állnak munkába, a gazdaságilag aktív népesség száma a munkaképes korú népesség számának növekedésénél lassabban emelkedik majd.

* Magyarország népessége 1980–2021. A Központi Statisztikai Hivatal Népeség-tudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Közleményei, 1980. 49. sz.

Jelenleg Magyarország népességének több mint a fele lakik városokban. A fővárosi népesség aránya igen nagy, majdnem 20%-os, míg a kisebb városokban együttvéve a népesség 34,1%-a él.

A lakosság területi megoszlásában az ezredfordulóra nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változások is bekövetkeznek. A távlati fejlődés ugyanis – amely a termelés és a fogyasztás helyes területi arányainak, a társadalmi-gazdasági feladatok térben összehangolt rendszerének kialakítását tételezi fel – a hagyományos város-falu fejlődés helyett új típusú településhálózat-fejlesztést követel meg. Olyant, amely a településeket társadalmi-gazdasági, szervező és irányító, szolgáltató-ellátó szerepkörök, valamint vonzásterületük és lakosságszámuk alapján értelmezi.

Ennek megfelelően 2000-ben az urbanizáció várható szintje – becslés szerint – 65–70% lesz, ami egyfelől a mai külterületi lakott helyek és a csekély népességű községek számának csökkenéséből, másfelől a jelenleg községnek minősülő, de majd várossá fejlődő települések számának emelkedéséből adódik. Budapest népességének száma és aránya valószínűleg nem fog lényegesen növekedni.

A népesedési helyzet hetvenes évtizedének tanulságai, a csökkenő születésszám, a növekvő halálozási arányok, a válások magas aránya és a népességszám távlati prognózisának kedvezőtlen képe a kutatók, a közéleti fórumok érdeklődését a nyolcvanas évtized elején ismét felfokozták, eleven társadalmi viták bontakoztak ki. A kormányzat napirendre tűzte a hosszú távú népesedéspolitikai koncepció, valamint a közeli években megtehető intézkedések kidolgozását. Ez magába foglalja többek között az egészségügyi ellátás fejlesztését, a családi pótlék és a gyermekgondozási segély növelését, illetve korszerűsítését, a család intézményének sokoldalú támogatását.

2. A CSALÁD ÁTALAKULÁSA TÁRSADALMUNKBAN

A társadalmi-gazdasági struktúra, a népesedési változások befolyásolták a családok nagyságának és összetételének alakulását, amely magával hozta a családok működésének és szerepének bizonyos változásait is. Emellett az iparosodás és a városiasodás hatására is alapvető változások következtek be a családok funkcióiban, amelyek pedig visszahatnak a népesedési folyamatokra.

Az egyik változás: a felszabadulás előtti helyzethez képest az 1000

lakosra jutó házasságkötések számának emelkedése. Ez azzal függ össze, hogy az első házasságra lépők életkora, vagyis a nőtlen családi állapotú vőlegények, illetve a hajadon menyasszonyok átlagos életkora lényegesen alacsonyabb napjainkban.

34. táblázat: *Átlagos életkor az első házasságkötéskor*

Év	Nőtlenek	Hajadonok
	átlagos házasságkötési	életkora
1949	26,4	22,8
1960	25,3	21,9
1970	24,0	21,1
1975	23,7	20,8
1979	23,8	21,2

A nagyobb házasságkötési kedvvel, a fiatalkori házasságkötéssel párhuzamosan nőtt a válási arányszám is. Míg 1938-ban 1000 fennálló házasságra évente csak 2,8 válás jutott, addig 1960-ban 6,5, 1970-ben 8,4 és 1979-ben 9,8, vagyis évente kb. minden 100. házasság felbomlik! Ha meggondoljuk, hogy a házasságok általában több évtizedig fennállhatnak, tehát meg lehetőszen hosszú ideig van lehetőség válásra, akkor ez az arány elég nagy. Ennek oka azonban nem abban rejlik, hogy a házasság intézménye népszerűtlenné vált, vagy túlhaladott kategória lenne, hiszen a felbomlott házasságok példája ellenére a fiatalok még korábban, még nagyobb kedvvel házasodnak, és az elválók jelentős része is újraházasodik. Nem is lehet tehát olyan ok, hogy nálunk – más országokhoz képest – különösen sok a rossz házasság. Inkább az játszik szerepet, hogy a magyar jogszabályok és a bírói gyakorlat azon a meggyőződésen alapul, hogy végérvényesen elromlott házastársi kapcsolatok esetén a házasságot jobb felbontani, mint fenntartani. Végeredményben ma a 15 éves és idősebb népességnek sokkal nagyobb része él házasságban, mint bármikor korábban.

A másik lényeges tendencia a családok nagyságának fokozatos csökkenése. A 100 családra jutó személyek száma ugyanis 1949-ben 339, 1960-ban 312, illetve 1970-ben 301 volt, 1973-ban és 1980-ban viszont már csak 294.

A családok nagysága elsősorban a családban élő gyermekek számától függ. Kétségtelen tehát, hogy az átlagos családnagyság csökkenésében legnagyobb szerepe a termékenység előzőekben vázolt alakulásának van,

az okok azonban mégis összetettebbek. A családban élő gyermekek számát nemcsak a termékenység befolyásolja, hanem a házasságtartam, illetve a családi életciklus meghosszabbodása és a gyermekek gyorsabb kiválása a családból. A korábbi házasságkötés, a korábbi önállósulás, a keresővé válás – ez utóbbit ugyan az oktatásban eltöltött idő megnövekedése részben ellensúlyozta – jelentősen előrehozták a családból való kiválás időpontját.

Számottevően növelte a gyermek nélkül élő családok számát – és arányát – pusztán az a tény is, hogy meghosszabbodott az életkor és megnőtt az élettartam. Több idősebb házaspár marad gyermek nélkül, mert a gyermekek már kiváltak a családból. Megnőtt az idősebb korban kötött házasságok aránya is, amelyekből már nem született gyermek. Mindebből következik, hogy a gyermek nélküli családok különböző rétegekből tevődnek össze; így *a)* a reprodukzív életkorban levő házaspárokból, ahol még várható gyermek; *b)* azokból az idősebb házaspárokból, ahol ha volt is gyermekük, már kivált a családból.

Tulajdonképpen ez utóbbi csoporthoz sorolhatók a reprodukzív kor késői szakaszában levő gyermek nélküli családok is. A gyermek nélkül élő házaspárok több mint kétharmada tartozhat az utóbbi csoporthoz, hiszen ennyi család van, amelyekben a családfő 50 éves, vagy annál idősebb. Ide számítható még – több mint 11%-os arányával – az a csoport is, amelyben a családfő 40–49 éves. A vázolt tendenciák hatásának eredményét foglalja össze a következő táblázat.

35. táblázat: *A családok megoszlása a gyermekek száma szerint (százalék)*

Gyermekszám	A családok megoszlása			
	1949	1960	1970	1980
0	26,8	30,8	33,7	34,9
1	31,7	34,7	35,4	33,8
2	21,8	21,6	22,3	24,9
3	10,2	7,8	5,7	4,7
4 és több	9,5	5,1	2,9	1,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Amellett, hogy minden harmadik család gyermek nélkül él, az elmúlt negyedszázad alatt a három- és több gyermekes családok száma kevesebb, mint a felére csökkent, ezen belül az igazi nagy családnak még nem is nevezhető négygyermekes családok száma a harmadára csökkent, és az

ennél nagyobb családokból – 11 000 van az egész országban – lassan már csak hírmondó marad. A családokban élő gyermekek átlagos száma már 1949-ben is csak 1,52 volt, 1970-ben 1,11, 1980-ban pedig 1,06, éppen hogy felülmúlta az egyet.

A 15 évnél fiatalabb gyermekek családonkénti átlagos száma már 1960-ban is egy alatt volt, és utána folyamatosan tovább csökkent (100 családra számítva az 1960. évi 90-ről 1980-ban 73-ra)*. A családzsugorodás a hetvenes években túljutott azon a mélypontra, amelyet a most ismert adatok tükröznek a legkifejezőbbben, az évtized végén azonban a javulás megtorpant.

A család szocialista társadalmunkban az emberi együttélés alapvető közössége, fontos területe az életmód formálódásának. A párt ismételten állást foglalt a család intézményének erősítése mellett, ezért társadalmi eszközökkel segíteni kell, hogy a családi kapcsolatok új, szocialista elemei szüntelenül erősödjenek. Ehhez szemléleti változásra, valamint a szolgáltatások és a gyermekintézmények fokozott fejlesztésére van szükség.

Ezzel egyidejűleg lényeges változások figyelhetők meg a család funkciójában, szerepében is. Csökkent a családnak mint termelőegységnek a szerepe, bár azoknál a falusi családoknál, amelyek háztáji vagy kisegítő gazdasággal rendelkeznek, még ma is elég jelentős termelés folyik. A gazdasági funkció csökkenésével párhuzamosan azonban nem csökkent a családnak mint fogyasztási és jövedelemelosztási egységnek a szerepe. Továbbá szinte kizárólag a családra hárul a társadalom biológiai reprodukciója (a házasságon kívüli születések aránya csekély, és növelése nem is kívánatos). Igen fontos a család feladata a gyermekek felnevelésében. A társadalom sokat – egyre többet – átvállal ebből, de a szülői nevelés, a családi légkör helyettesíthetetlen. Betegség, öregség, rokkantság esetén a családtagok támogatásának feladatait a kiterjedt társadalombiztosítási rendszer jelentős mértékben a társadalomra hárította, a családi gondozás, gondoskodás azonban nem nélkülözhető. A népesség öregedésével mind nagyobb jelentősége lesz a családnak az idős korú családtagok ellátásában, gondozásában. A szabadidő növelésével sok-

* A családban élő 15 éven aluli gyermekek száma 1949-ben 2 473 000 volt, azóta csökkenő, 1960-ban 2 070 000-re, 1980-ban 2 251 000-re csökkent. A gyermekek nélkül élő családok nem azonosak a „gyermektelen” családokkal, az olyan családokkal, amelyekben egyáltalán nem született gyermek. A családdemográfia csak a családdal ténylegesen együtt élő, nőtlen, hajadon gyermeket veszi számba.

oldalúbbá válik a családi keret jelentősége a pihenés, a szórakozás és a művelődés terén.

Az természetesen igaz, hogy a családról alkotott hagyományos képhez viszonyítva lényegesen megváltozott a családok szerepe, szerkezete, funkciórendszere, de a család ma is változatlanul a társadalom alapsejtje, a népesség reprodukciójának kerete, az utódok személyiségformálásának műhelye. Ez a szemlélet érvényesül népesedéspolitikánkban abban a koncepciójában is, amelyben a családok megerősítésének, a családi élet egészséges fejlődésének az elősegítése központi helyet foglal el.

Kétségtelen, hogy ma már egyre inkább az általános, a tipikus együttélési forma a szülő-gyermek együttélésre redukálódott kis család; mégis számos olyan tényező létezik, amely a tágabb rokoni együttélés – sok esetben kényszerű – konzerválását idézi elő. A bölcsődei, az óvodai és a napközi otthoni elhelyezés nehézségei, a beteggondozás problémái gyakran teszik nélkülözhetetlenné a nagyszülők – esetleg más rokonok – együttlakással járó igénybevételét. A lakáshelyzet megoldatlansága is sokszor kényszeríti a szülőket fiatal házas gyermekeik befogadására. A lakások 91%-ában egy háztartás, közel 8%-ában (283 000) két háztartás és mintegy 1%-ában három és több háztartás van elhelyezve. A rokonokkal való együttlakás a hetvenes évtizedben csökkent, rokon személy a háztartások 11,3%-ában lakik. Több generáció együttélése csekély. A háztartások 4,2%-a áll két családból.

A családi élet iránt a politikai, közéleti érdeklődés növekvő, ami igen indokolt és pozitív változás. Régebben a figyelem a család összetevőit – a születést, a nőt, a gyermektámogatást – emelte ki. Az MSZMP XII. kongresszusa leszögezte: „Társadalmunk legkisebb, de a jelen és a jövő szempontjából döntő jelentőségű közössége a család. Nagy a szerepe a szocialista életmód formálásában, a fiataloknak az életre való felkészítésében, a különböző nemzedékek összetartásában, a közösségi együttélés normáinak erősítésében. Stabilitása különösen fontos a gyermeknevelés szempontjából. Pártunk és államunk támogatja s védi a család intézményét.”*

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 468—469. old.

Nőpolitika

Az előbbieken leírt demográfiai változások eredményeképpen a mai magyar társadalomban a nők valamivel korábban házasodnak, kevesebb gyermeket szülnek, és lényegesen tovább élnek. Már ezek az alapvető demográfiai adottságok is nagy változásokat hoztak helyzetükben. Ezen túlmenően a szocialista társadalom alapvető céljai közé tartozik a nők és a férfiak teljes és tényleges egyenlőségének a megvalósítása.

A nők társadalmi egyenlősége a férfakkal azt jelenti, hogy a nőknek – biológiai alapfunkciójuk, a gyermek világrahozatala és gondozása mellett – a férfakkal azonos esélyük legyen társadalmi helyzetük kialakítására. Ez a nők számára egyenlő politikai jogokat és jogi helyzetet, továbbá egyenlő képzési és foglalkozási lehetőséget kíván a társadalmi élet minden területén. De megköveteli azt is, hogy az egyenlőtlenségre épülő szerepfelosztás a családban és a családon kívüli társadalomban fokozatosan megszűnjön, és érvényesüljön a nemek társadalmi egyenlősége. Ennek teljes megvalósulása természetesen még eléggé hosszú folyamat.

Lenin a női egyenlőség megvalósításának két szakaszát különböztette meg. Az első a törvényhozás aktusa, amelynek során a létrejött fiatal szocialista államhatalom a nő helyzetét jogilag egyenlővé tette a férfi helyzetével. „Ez természetesen még csak a kezdet” – írja Lenin. „Ahhoz, hogy a nő teljesen felszabaduljon és valóban egyenlő legyen a férfival, társadalmi háztartásra és a nőnek a közös termelőmunkában való részvételére van szükség. Akkor lesz a nőnek ugyanolyan helyzete, mint a férfinak.

Természetesen itt nem arról van szó, hogy a nőt a munka termelékenység, a munka mennyisége, a munka tartama, a munka feltételei stb. tekintetében tegyük egyenlővé, hanem arról van szó, hogy a nő gazdasági helyzeténél fogva ne legyen elnyomott, ne különbözzék a helyzete a férfi helyzetétől. Hiszen önök valamennyien tudják, hogy a nő még a legteljesebb jogegyenlőség mellett is ténylegesen elnyomott marad, mert órá nehezedik az egész háztartás.”* A női egyenlőség megvalósításának

* *Marx—Engels—Lenin: A nőkérdésről és a családról.* Kossuth Könyvkiadó 1974. 123. old.

második szakasza olyan komplex társadalmi folyamat, amely a nő társadalomban elfoglalt helyzetének egészét érinti.

Hazánkban a nők politikai és jogi egyenlősége a felszabadulás utáni demokratikus átalakulás során, illetve a szocialista építés kezdetén megvalósult. Ezt rögzítette az Alkotmány 62. § (1). „A Magyar Népköztársaságban a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek.” (2) „A nők egyenjogúságát szolgálják: munkalehetőségeiknek és munkafeltételeiknek megfelelő módon való biztosítása; terhesség és szülés esetére fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelmi intézmények rendszere.”* A szocialista iparosítással és a kulturális forradalom kibontakozásával a nők jogai kibővültek a munkához való jog gyakorlására, valamint művelődésre való tényleges jogokkal. Az ötvenes évek első felében a politikai torzulások kihatottak a nőkérdés kezelésére is. A pártvezetés fő vonatkozásaiban már akkor rendezettnek tekintette a nőkérdést, bár látták, hogy sok helyen lebecsülik és háttérbe szorítják a nőket, látták és megállapították, hogy nem hajtják végre kielégítően a nők munka- és életkörülményeinek javítására hozott párt- és kormányhatározatokat. Ezeknek a hiányosságoknak az okait azonban az MDP Politikai Bizottsága nem az általános politikai szférában kereste, hanem a nőmozgalom gyengeségének tulajdonította.**

Az MSZMP politikai gyakorlatában a nőkérdést a társadalmi realitások részeként kezelte és kezeli. A szocialista építés előrehaladásával fejlődött a nők politikai, gazdasági és szociális helyzete.

Megvonva a fejlődés pozitív mérlegét, az MSZMP Központi Bizottsága 1970. február 18-i határozatában leszögezte: „A nők teljes egyenjogúságáért tett erőfeszítéseket mégsem tekinthetjük befejezettnek: amíg a nők egyenjogúsága közjogi és politikai értelemben biztosított, addig érvényesülésüket korlátozzák szemléleti problémák, gazdasági lehetőségek; nem adottak még a feltételek jogaik teljes érvényesüléséhez. A nők általános és politikai műveltségének színvonala, közéleti aktivitása, érdeklődése is még sok tennivalót kíván. Tudatosabban kell számolni a nők kettős elfoglaltságával, régebbi és újabb keletű problémáikkal, a nőkkel szemben még meglevő előítéletekkel. Társadalmi összefogással

* A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. 54. old.

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. 53. old.

kell érvényesíteni a nők egyenjogúságát és azt, hogy hátrányos helyzetük az élet minden területén megszűnjön.”*

Három évtizedet meghaladó szocialista építésünk tapasztalata, hogy a női egyenlőség második szakaszának megvalósítása hosszú idő sokoldalú feladata. Ez ideig a nők aktivitása a családon kívül rohamosan megnőtt, amit a politikai indokokon kívül az extenzív iparosítás munkaerő-szükséglete is igényelt. E periódusban azonban a családi munkamegosztás még nem alakult át a nemek között, és így a családi terhek (háztartás, gyermekgondozás és -nevelés) lényegében a nőkön maradtak. Lassú volt a fejlődés a kereskedelem és a szolgáltatások terén is, ami pedig igen fontos a nők otthoni munkája szempontjából.

A hetvenes évtizedre kidolgozott nőpolitika több új vonására érdemes felfigyelni. Ekkorra a nők többségének bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba már befejeződött, előtérbe került az új problémák sokasága, amelyeknek megoldása a magasabb fokú és tartalmú egyenlőség érvényesítéséhez szükséges. Ez a nőkérdés összetettebb, komplex kezelését állította előtérbe, tehát a nők politikai aktivitásának, közmívelődésének, a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódásának, családi és anyasági szerepének, gazdasági és szociális helyzetének, munkakörülményeinek a sokoldalú figyelembevételét, a mindkét nem szemléletében fellelhető konzervatív nézetek elleni fellépést, a női érdekvédelem fejlesztését stb. Korszerűsödött a nőpolitika végrehajtását szolgáló intézményrendszer. A nőpolitika elvi-politikai irányítása mellett a végrehajtó, szervező és ellenőrző funkciók a pártban megerősödtek, a pártmunka szerves részévé váltak. A nőpolitikai munka súlypontja a helyi végrehajtásra tevődött át az általános elvek hatékonyabb gyakorlati megvalósítása végett. A tömegszervezetekben és tömegmozgalmakban létrehozták a nőbizottságok egységes rendszerét, amelyek átvették a megszüntetett megyei, a kerületi, városi nőtanácsok feladatai közül a saját profiljukba vágó ügyeket.

A Magyar Nők Országos Tanácsának funkciója átalakult, a nők közötti politikai munka irányítását, koordinálását átadta a pártnak, és új funkciója szűkebb, de célirányosabb lett: a nők alapvető társadalmi kérdéseinek napirenden tartása, ezzel kapcsolatban ajánlások kidolgozása a párt és az állam vezető szervei részére; állásfoglalás fontos kül- és

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. 526. old.

belpolitikai kérdésekben; konzultációs kapcsolatok a nőbizottságokkal.

A nőpolitika a hetvenes években a társadalom egészére kritikus önvizsgálatot indított el, megmozgatta a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szerveket egyaránt. Erről a nagy mozgásról a statisztikai adatok segítségével csak részleges kép vázolható. A nők aránya a párttagok között az 1975. évi 26,5%-ról 1980-ra 28,3%-ra emelkedett. Az MSZMP XII. kongresszusának küldöttei között a nők aránya 23,9% volt. Az országgyűlésben a nők aránya az 1971/1975-ös ciklusban 23,9%, az 1975/1980-as ciklusban 28,7% volt. A tanácsstagok között a nők aránya 25,2%.

Iskolázottság és képzettség

A női emancipáció szempontjából alapvető jelentőségű, hogy hazánkban az utóbbi 30 évben ugrásszerűen emelkedett a nők iskolázottsági és szakképzettségi szintje. Az iskolai végzettség tekintetében a nők képzése megnyugtatóan alakul, a szakképzés terén azonban lassúbb az előrehaladás. Pedig a szakképzettség megszerzése fontos előfeltétele annak, hogy a munkában a nő a férfival azonos társadalmi helyzetbe kerüljön.

A nők iskolázottsági, képzettségi szintjének alakulása nem különíthető el az egész magyar társadalom képzettségi struktúrájában bekövetkezett forradalmi változástól. Ezzel összefüggően nézzük meg a 36. táblázatot.

A nemek között az iskolázottság tekintetében fennálló különbségek mérséklődő tendenciája elsősorban a közép- és a felsőfokú végzettségűekre jellemző. A nők iskolázottsági színvonala – a jelentős javulás ellenére – a 30 évesek és idősebbek között még mindig alacsonyabb a férfiakénál, viszont a 15–29 éves nők közül ma már több végzi el az általános iskola nyolc osztályát, és az érettségivel rendelkezők aránya is magasabb, mint a férfiaké.

Az 1971/1972. tanévben az általános iskola 8. osztályát elvégző leányok 71%-a tanult tovább különböző középiskolákban, az 1979/1980-as tanévben ez az arány 87,1%-ra emelkedett.

A szakmunkásképzésben viszont lényegesen alacsonyabb a nők részvétele. A szakmunkásvizsgát tett munkások között 1980-ban a nők csak 23%-os arányt képviselnek. A szakmunkásképző intézmények tanulói-nak viszont 31%-a lány.

36. táblázat: *A népesség iskolai végzettségének nemek szerinti alakulása a megfelelő korúak százalékában*

Év	0 osztály	Legalább az ált. isk. nyolc osz- tálya	Legalább érettségi	Felsőfokú tanintézeti oklevél
	10 éves és idősebb	15 éves és idősebb	18 éves és idősebb	25 éves és idősebb
<i>Férfi</i>				
1930	7,4	14,1	7,6	3,3
1941	5,2	16,1	7,0	2,8
1949	4,1	21,9	8,1	3,1
1960	2,6	34,5	11,6	4,5
1970	1,5	55,1	17,8	6,4
1973	1,3	59,9	19,6	6,9
1980	1,0	71,2	24,2	8,6
<i>Nő</i>				
1930	11,1	11,8	2,1	0,3
1941	7,5	14,1	1,6	0,4
1949	5,5	19,5	3,3	0,5
1960	3,7	31,3	6,3	1,1
1970	2,3	48,0	13,5	2,3
1973	2,2	51,7	15,9	2,9
1980	1,7	61,7	22,4	4,8

A felnőttkorú szakképzés tapasztalatai szerint a nők felnőttkorban olyan szakmákat is választanak, amelyekről korábban idegenkedtek. Például 1978-ban az esztergályosszakmában a felnőtt vizsgázók kb. egyötöde nő, a tanulóknál csupán néhány százalék. A műszeripari szakmacsoportban vizsgát tettek mintegy fele nő, a tanulók között ez az arány alig több mint 10%. A mezőgazdaság és a kereskedelem területén is mintegy 10 százalékponttal magasabb a felnőtt nők, mint a lányok aránya. Ez kedvező tendencia. A szakképzettséggel rendelkező nőknek egy része azonban különböző okokból – könnyebb vagy előnyösebb munka vállalása, gyermekelhelyezési és családi érdek – nem szakmájában dolgozik, illetve nem szakképzettségét elérő munkaterületen dolgozik.

A rendszeres kereső tevékenység mellett ma már a nők közül is viszonylag sokan vállalják, hogy kiegészítik iskolai végzettségüket, felfrissítik, korszerűsítik meglevő ismereteiket, vagy – ha a körülmények úgy adódnak – új szakképesítést szereznek. Például 1973-ban mintegy 140 000 dolgozó nő tanult, kétszer annyi, mint 1960-ban, vagyis 1973-ban 1000 aktív kereső nőre 64 továbbtanuló jutott.

A női népesség nagy részének aktív keresővé válása 1949–1960 között volt a legjelentősebb, ebben az időszakban évi átlagban 3,8%-kal nőtt a számuk. Ez a jelentős létszámemelkedés nem önmagában, hanem számos gazdasági, társadalmi változással összefonódva történt. A termelőszövetkezetek megalakítása, a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők számának csökkenése, a fokozódó városiasodás mind kölcsönhatásban voltak a női keresők létszámának növekedésével. Az 1960-as évektől kezdve egyre kevesebb munkaerő-tartalék állt rendelkezésre, részben az aktív keresők arányának növekedése, a munkaerő-tartalék-ként számításba vehető, aktivizálható női népesség csökkenése, a nők tanulási arányának emelkedése, 1967-től pedig a gyermekgondozási segély – egyre fokozódó – igénybevétele miatt. Így a nők aktív keresővé válása lelassult, de foglalkoztatásuk elért szintje magas. A következő táblázatból jól megfigyelhetjük ezt a folyamatot.

37. táblázat: *A gazdasági aktivitás nemenként (fő)*

Év (január 1-én)	100 aktív kereső közül		100		100 munkaképes korú közül	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
			közül aktív kereső			
1949	70,8	29,2	65,4	25,0	91,0	34,6
1960	64,5	35,5	63,9	32,8	92,1	49,9
1970	58,8	41,2	58,6	38,6	87,3	63,7
1975	56,1	43,9	55,9	41,3	85,6	67,7
1980	56,6	43,4	55,2	39,9	87,5	70,8

A nők keresővé válásának folyamata legjellemzőbben a munkaképes korú (15–54 éves) női népesség vonatkozásában mutatkozik meg: 1949-ben 35% az aktív kereső nők aránya, 1975-ben pedig már 68% (a gyermekgondozási szabadságon levőket is beszámítva ez az arány meghaladja a munkaképes korú nők háromnegyedét), 1980-ban pedig 70,8%.

Érdemes megemlíteni, hogy a szocialista országokban a női népességnek mintegy 41–48%-a, a munkaképes korú nőknek pedig általában több mint a kétharmada aktív kereső. A kapitalista államok többségében a női népességnek kisebb része folytat kereső tevékenységet, mint

nálunk, arányuk általában 20–30% körül ingadozik, és csak egyes országokban éri el a 35%-os hányadot.

A Szovjetunióban már huzamosabb idő óta a női lakosság csaknem felét foglalkoztatják; Csehszlovákiában ez az arány az 1947. évi 33%-ról 1970-ben 42%-ra emelkedett; Lengyelországban 1960 és 1970 között a női foglalkoztatottság szintje 40%-ról 46%-ra változott: Bulgáriában és Romániában pedig már az 1960-as évek közepén a nők 46%-a, illetve 48%-a gazdaságilag aktív volt; a Német Demokratikus Köztársaságban a női foglalkoztatás a magyarországival azonos volt. Jugoszlávia ilyen tekintetben eltérő képet mutat a többi szocialista országtól, ugyanis náluk az aktív kereső nők 1953. évi 31%-os foglalkoztatottsági szintje az 1960-as években, majd az 1970-es évek elején is változatlan maradt.

A nők gazdasági aktivitását jelentősen befolyásolja a nők tanulási idejének a meghosszabbodása is. Ez ma már világjelenség, különösen a szocializmust építő országokban, ahol a nők továbbtanulását mind állami, mind társadalmi szinten messzemenően támogatják. Hazánkban 1980-ban a 15–19 éves nők 39,6%-a volt aktív kereső és 48,9%-a tanult. Az aktív keresők aránya a 25–39 évesek korcsoportjában érte el a maximumot: 1980-ban az ilyen korú férfiak 98%-a, illetve a nők 78,3%-a volt aktív kereső. Ebbe a korcsoportba tartozik ugyanis a népességnek az a része, amely a tanulmányait általában már befejezte, és a lehetőségeket tekintve leginkább munkaképes. A 40–54 éves nők között a gazdaságilag aktívak aránya az 1949-es egynegyedről 1980-ban 75,9%-ra változott, de ebben a csoportban már nem elhanyagolható az idő előtti nyugdíjasok hányada. 1980-ban az 55 éves és idősebb nők 8,2%-a volt aktív kereső, viszont 66,6%-a inaktív kereső volt, és csak 25,2%-a eltartott. Mivel a fiatalabb és magasabb iskolai végzettségű nők között sokkal több az aktív kereső, várható, hogy e fiatal korosztályok aktivitási összetétele az évek múltán jellemző lesz az egész női népességre, vagyis gazdasági aktivitásuk még tovább nő.

Nők a népgazdasági ágakban és foglalkozási csoportokban

A nők és a férfiak társadalmi egyenlősége nem egyszerűsíthető le a nők kereső munkavállalásának kérdésére. Meg kell azt is néznünk, hogy milyen foglalkozásokban helyezkednek el, illetve milyen beosztásban dolgoznak ma az aktív kereső nők.

A szocialista iparosítás előtt még csupán a szolgáltatás jellegű ágaza-

tokban (ide sorolhatók a háztartási alkalmazottak is) és a kereskedelem-
ben találhattunk nagyobb számú női foglalkoztatottat. Például 1949-ben
ezekben az ágazatokban dolgozott az összes aktív kereső nők 28%-a,
illetve a nem mezőgazdasági ágazatok aktív kereső nőinek közel 67%-a.
A nők aránya ezekben az ágazatokban az összes dolgozók kétötöde volt.
Az iparban az aktív keresők nem egészen egynegyede volt nő, a szállí-
tásban és a hírközlésben, továbbá az építőiparban csak elenyésző szám-
ban dolgoztak nők, és még a mezőgazdaságban is csak kb. egyharmados
arányt képviseltek.

Az a tény, hogy az aktív keresők számának emelkedése általánosság-
ban a nők munkába állásának eredménye, a munkaerő ágazati megosz-
lásában forradalmi változásokat hozott. (lásd 38. táblázat). Ma az ipari
aktív keresők 43,9%-a nő. Ugrásszerű volt a női keresők számának emelke-
dése az építőiparban, a szállításban és a hírközlésben. Erősen elnőiesedtek a
kereskedelmi és a szolgáltatási területek: 1980-ban az ott dolgozók 63,4%-
a, illetve 60%-a volt nő. E két ágazatban az 1949 óta bekövetkezett létszám-
növekedést csaknem teljes egészében a nők adják. A mezőgazdaságban
1949 óta az aktív keresőkhöz viszonyítva ugyanakkor 30%-ról 35,2%-ra
nőtt, mivel a mezőgazdaságban a létszámcsökkenés inkább a férfiakat
érintette.

A nők fokozott munkába állása – fizikai adottságaikat és szakmai
képzettségüket is figyelembe véve – egyes szakmákban döntő nőtöbbsé-
get eredményezett. Az ipari fizikai foglalkozások közül a fonó, a fonó-
előkészítő, a szövő, a szövőelőkészítő munkakörökben (1980. évi ada-

38. táblázat: *Az aktív kereső nők aránya népgazdasági ágak szerint*

Népgazdasági ág	Az aktív kereső nők aránya				
	a megfelelő népgazdasági ág aktív keresőinek százalékában				
	1949	1960	1970	1975	1980
Ipar	22,6	32,7	41,4	44,9	43,9
Építőipar	3,7	10,6	15,5	16,8	18,0
Szállítás és hírközlés	10,2	17,4	22,5	23,7	24,4
Kereskedelem	35,9	52,0	61,0	63,9	63,3
Egyéb ágazatok	43,0	45,1	57,4	60,4	59,6
Nem mezőg. ágak együtt	28,7	33,9	42,4	45,4	--
Mezőg., erdőgazd. vízgazd.	29,7	38,1	37,6	39,2	35,2
Összesen	29,2	35,5	41,2	44,0	43,4

tok szerint) több mint 90%-os arányt képviseltek, továbbá a szabó-, valamint a varrószakmában 90%-os a részvételük. Arányuk jelentős a rádió- és tv-szerelők, továbbá a rádió- és televíziócső-gyártók, a konzervkészítők, a vegytisztítók között. A kereskedelmi, a vendéglátóipari szakmában, a szolgáltatási foglalkozásokban is jelentős a nők túlsúlya. Így 1970-ben a kereskedelmi elárúsítóknak és a szakácsoknak mintegy 80%-a nő volt, de a pincérek és a felszolgálók több mint 40%-a is közülük került ki. A szolgáltatási foglalkozásokat tekintve a fényképészek és a fodrászok között szintén 80%-nál nagyobb arányt képviseltek. Más szakmákban viszont alacsony a nők részvétele.

A fizikai dolgozók között jelentősen emelkedett a női szakmunkások száma de arányuk a férfiakhoz képest még mindig alacsony, vagyis a szakmunkások közé a nők mindmáig nem tudtak arányosan betörni.

A másik irányú jelentős változás a nők foglalkoztatása terén a fizikai és a szellemi dolgozók arányában mutatkozik a nők javára. A szellemi foglalkozásúak között a nők száma és aránya elsősorban azokon a területeken emelkedett, ahol már hagyományosan is magas volt a nők alkalmazása. Egyre nagyobb teret nyernek a nők az oktatási, az egyes egészségügyi, a számviteli, valamint az irodai munkakörökben. Lényegesen emelkedett az arányuk néhány, régebben kevés nőt foglalkoztató munkakörben is, így például a meősok, a műszaki rajzolók, a gépi adatfeldolgozók vagy az orvosok között. A előzőeknél sokkal kisebb arányú a nők foglalkoztatása a műszaki vezetők, a tervezők, a mezőgazdasági mérnökök, az irányítók és a művezetők között. Igen kevés a nő a vállalati, a szövetkezeti vezetői munkakörökben (1980-ban 12%, illetve 5,6% volt). Az államigazgatási, a tanácsi vezetői munkakörökben valamivel nagyobb az arányuk. Az államigazgatási központi szervek vezetői közül 1960-ban 8% volt a nő, 1980-ban 19,6%, a tanácsi igazgatás vezetői között arányuk 18,4%-ról 29%-ra nőtt. A főkönyvelők, gazdasági igazgatók közül 1960-ban 21% volt nő, 1980-ban 41%-uk. A könnyűiparban gyári osztályvezetőktől a vezérigazgatóig bezárólag a női vezetők aránya az utóbbi tíz év alatt 25%-ról 32%-ra nőtt. Az orvos vezetők között 21,3% a nő.

A nők aránya a vezető beosztásokban – a növekedés ellenére – nem tekinthető kielégítőnek. Elért arányuk nem tükrözi eléggé sem társadalmi szerepüket, sem létszamarányukat, sem iskolázottsági szintjüket és a vezetővé válás eddig kialakított lehetőségeit. Ez így van a kimondottan „elnőiesedett” szakmákban is. Például az általános iskolákban az

alkalmazott nők 1,3%-a, a férfiak 13,3%-a igazgató, és 3,7%, illetve 8,9% igazgatóhelyettes. A vezető beosztásban levő nők erkölcsi megbecsülése is elmarad a férfiakétól. Ezt nem lehet globális statisztikai adatokkal megbízhatóan mérni, de azért az figyelemre méltó, hogy egy nő vezetőre átlagosan feleannyi kitüntetés jut, mint a férfi vezetőkre.

Abban, hogy a nők vezetővé válása alacsony arányú, több tényező együttes hatása jelentkezik. A forradalmi átalakulás időszakában – amikor a jelenlegi vezetők számottevő hányada egyik napról a másikra vezető állásba került – a női foglalkoztatás szintje még alacsony volt. Így ebben a tömeges társadalmi mozgásban a nők csak kisebb számban vehettek részt. A magasan kvalifikált nők átlagos életkora lényegesen alacsonyabb a férfiakénál, és ez szintén rontja vezetővé válásuk esélyeit. Emellett a női vezetők alacsony arányában természetesen megmutatkozik a hátrányos helyzet és a társadalmi előítéletek hatása is. A hagyományos családi szerepek elosztásából következő hátrányok fokozottan hatnak a vezetői munkakörökben, mert a gyermekgondozásból és a háztartás vezetéséből következő „kimaradások” itt nagyobb gondot okoznak mint a beosztottnál. Hat még az a konzervatív szemlélet is, amely szerint a nők általában nem alkalmasak magasabb vezetői munkakör betöltésére.

Férfi–női béarányok

Hazánkban kormányhatározatok és rendeletek írják elő a nőknek a férfiakéval egyenlő bérezését. Ennek alapján a szocialista átalakulás során megszűnt a dolgozó nők bérezésének a múlt társadalmi rendszerben kialakult nagyfokú elmaradása. A megfelelő jogi szabályozás ellenére is azonban a nők a bérezésben még nem érték el azt a szintet, ami társadalmilag indokolt lenne. Ebben több társadalmi tényező játszik közre.

A nők besorolás szerinti alapbére kisebb, gyakran sokkal kisebb a férfiakénál. Ennek oka a bérezési gyakorlatban, illetve a két nem közötti objektív egyenlőtlenségekben rejlik.

Napjainkban a nők átlagos alapbére Magyarországon kb. 30%-kal kisebb a férfiak átlagánál, és ebből a szempontból nincs lényegesebb eltérés a fizikai, illetve a nem fizikai foglalkozású nők férfiakéhoz viszonyított bérnagyságában. (A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet közlése szerint a nők átlagos kereseti elmaradása Svédországban 17%, Dániában

22%, a Német Szövetségi Köztársaságban 29%, Svájcban 35%, Nagy-Britanniában 41%, Japánban 53%. Persze ezek a külföldi adatok nem vethetők egybe mechanikusan a mi adatainkkal, mert nálunk a nők foglalkoztatási színvonala magasabb; emellett bérben kifejezésre nem jutó szociális kedvezményekben is részesülnek. Így a nők helyzete a férfiakéhoz képest nálunk kétségtelenül kedvezőbb.)

Az alábbi táblázat azt illusztrálja, hogy a nők nagyobb hányada helyezkedik el az alacsonyabb kereseti kategóriákban, mint a férfiak, és a magasabb kereseti kategóriákban a helyzet fordított.

39. táblázat: *A foglalkoztatottak keresetnagyság szerinti eloszlása 1978-ban.* (százalék)

A havi kereset kategóriái	Férfiak	Nők
1000 Ft és kevesebb	0,2	1,2
1001–1500 Ft	0,3	1,8
1501–2000 Ft	1,2	8,3
2001–2500 Ft	4,0	20,0
2501–3000 Ft	8,5	21,8
3001–4000 Ft	30,7	29,5
4001–4500 Ft	15,7	7,3
4501–5000 Ft	12,3	4,2
5001–5500 Ft	8,5	2,4
5501–6000 Ft	5,8	1,3
6001–7000 Ft	6,4	1,3
7001– és több Ft	6,4	0,9
<i>Az összes foglalkoztatott</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A nemenkénti béarányokban, a női bérek elmaradásában érzékelhető szerepet játszik a férfi, illetve a nődolgozók állományának eltérő korszerkezete. A dolgozó nők általában fiatalabbak, korábban kezdenek el tömegesen dolgozni, és hamarabb válnak ki a társadalmilag szervezett munkából, mint a férfi társaik. A női szakalkalmazottak átlagosan alacsonyabb életkora abból is ered, hogy a nők nagyobb arányban csak az elmúlt évtizedekben váltak hazánkban szakemberré. Így például az állami iparban a férfi munkások átlagos gyakorlati ideje 15,4, a nőké 11,9 év. Az alkalmazottak körében még nagyobb az eltérés: a műszakiak állománycsoportjában a férfiaknak 19,5, a nőknek 13,8, az adminisztratív dolgozók állománycsoportjában a férfiaknak 21,7, a nőknek 13,9 év a munkában eltöltött átlagos ideje.

A munkakörök jellegétől függően is tapasztalhatók béreltérések. Azonos munkajelleg esetén a fizikai foglalkozású nők besorolás szerinti alapbére 94%-a a férfiakénak, ha a nődolgozó segédmunkás. Ez az arány 89%-os ha a nő betanított munkás és ugyancsak 89%-os, amennyiben szakmunkás. Ezek a számok a hetvenes évek közepén érvényes helyzetet tükrözik, azóta a különbség néhány százalékponttal csökkent. A nők órabér szerinti elmaradása csak a fizikailag nehéz és erősen differenciált, egymástól nagyon eltérő munkafeladatokat igénylő szakmákban jelentős. Az is jellemző, hogy kifejezetten nőinek tartott szakmákban is kevesebb órabért kapnak a nők, mint a férfiak, igen gyakran azért, mert az ott dolgozó kevés férfit – általában speciális munkaterületeken – feltétlenül meg kívánják tartani a munkáltatók.

A nem fizikai foglalkozású nők, illetve férfiak bére szintén különbözik egymástól, még akkor is, ha ezeket konkrét munkaterület, illetve munkajelleg szerint hasonlítjuk össze egymással. A nők jövedelme az igazgatási és az egészségügyi területen közelíti meg a leginkább a férfiakét. Az értelmiségi pályák közül a műszaki, valamint a gazdasági jellegű munkaterületek azok, ahol a nők elmaradása különösen nagy.

A hetvenes évek bérpolitikai gyakorlatára az volt jellemző, hogy azok elősegítették a nők bérezési pozíciójának javítását. Például az 1973. évi általános ipari és építőipari munkabérek emelése során magasabb béremeléshez jutottak azok a vállalatok, amelyeknél nagyobb volt a nők aránya. A vállalatok évről évre jelentős összegeket fordítottak saját erőből is a nemek szerinti kereseti arányok javítására.

A jelenleg fennálló bérkülönbségek zömmel indokoltnak tekinthetők, mivel a férfiak szakképzettsége általában még magasabb, munkakörülményeik nehezebbek és kedvezőtlenebbek, és teljesímenyük is nagyobb, gyakorlati idejük és teljesített munkaidejük is hosszabb. A keresetek mechanikus egybevetése alapján ezért nem helyes elhamarkodott következtetést levonni. Nemek szerint is tárgyilagos elbírálás szükséges. Küzdeni kell a megkülönböztetés minden megnyilvánulása ellen és a mechanikus egyenlősítés veszélye ellen egyaránt.

A család és a népesség alakulása szempontjából részletesebb tárgyalást igényel a gyermekgondozási segély, amely mind szociálpolitikai, mind népesedéspolitikai szempontból rendkívül fontos intézmény. Társadalmi-gazdasági hatása sokoldalú. Felgyorsította a fiatal nők foglalkoztatási viszonyba lépését, mivel az a jogosultság feltétele. Érdeklétté tette a munkavállalásban azokat is, akik nem szándékoztak a háziasszony státusából kilépni, vagy akiknek még nem volt kiforrott terve. A 20–29 éves nők között, figyelembe véve a továbbtanulást is, a foglalkoztatottság megközelítően teljes körűvé vált. A gyermekgondozási segélyen levők száma 1980-ra elérte a 264 000 főt, ami a női munkaerőforrás 8,6%-a, őket a statisztikában inaktív keresőként tartják számon. Ha a munkaképes korú nők 70,8%-át kitevő aktív kereső nőkhöz a gyermekgondozási segélyen levőket hozzáadjuk, akkor a munkaképes korú nők foglalkoztatásának 80%-os arányáról beszélhetünk, ami nem sokkal marad el a férfiak 87,5%-os foglalkoztatási szintjétől (1949-ben a munkaképes korú nőknek még csak 34,6%-a volt aktív kereső).

Az érem másik oldala a gyermekgondozási segély igénybevételének a munkaerő-gazdálkodásra gyakorolt hatása: az ország adott munkaerő-helyezete mellett ugyanis a GYES-en levők hiányoznak a termelésben, a szolgáltatásban, és ez nem kis gond. 1980 elején emiatt hiányzott az iparból 120 000, a kereskedeleméből 44 200, a mezőgazdaságból 28 000, az egészségügyi, szociális és kulturális ágazatból pedig 31 700 fő. Különösen jelentős az átmenetileg hiányzó nők száma az iparban ott, ahol nagy a nők aránya, mint például a könnyűiparban, a gépiparban és az élelmiszeriparban. E három ágazat foglalkoztatja az aktív kereső nők 77,5%-át, a segélyen levőknek pedig 80%-át. A prioritást ebben az ellentmondásban a GYES javára kell megadni, hisz enélkül az intézmény nélkül a születések száma kisebb lenne, és a foglalkoztatottak csecsemőit hely hiányában nem tudnák bölcsődében elhelyezni.

A gyermekgondozási segély részletesebb elemzése arra is módot ad, hogy az igénybe vevőknek társadalmi rétegek és iskolai végzettség szerinti megfigyelésével jellemezhető legyen e fontos intézmény visszhangja és elterjedése a lakosság körében. Ez a juttatási forma – amely bevezetésekor a maga nemében egyedülálló volt a világon – 1967-ben történt életbe lépése óta nagymértékben befolyásolja a családok anyagi

helyzetét és részben a dolgozó nők termékenységet is. A szüléseken belül az 1967. évi 57%-ról 1975-re 89,4%-ra növekedett a kereső nők szüléseinek részaránya, és így a termékenység alakulásában ma már a kereső nők magatartása a meghatározó. A gyermekgondozási segély népszerűségére jellemző, hogy a kereső szülő nők között a segélyt igénybe vevők aránya fokozatosan növekszik, és jelenleg mintegy 83%-os. A növekedés oka lényegében az, hogy az igénybevétel tekintetében az egyes társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok között a segély bevezetésekor tapasztalt különbségek fokozatosan és lényegesen csökkentek, párhuzamosan az igénybevétel általános növekedésével. Az igénybevételi arányok 1967 és 1973 között az alkalmazásban álló fizikai dolgozók körében 78%-ról 88%-ra, a szellemi foglalkozásúak között pedig 63%-ról 79%-ra növekedtek.

Az újabb adatok azt jelzik, hogy a segély ma már népszerűvé vált a munkás- és alkalmazott nők minden rétegében, így a szellemi dolgozók között is. A fizikai és a szellemi dolgozók között e tekintetben bizonyos különbségek azonban ma is fennállnak. (Lásd a 40. táblázatot.)

A segély népszerűvé válását jól jelzi az a folyamat is, hogy a segélyt igénybe vevő nők keresete közelebb került az összes dolgozó nő átlagkeresetéhez.

Amint közismert, a gyermekgondozási segélyt igénybe vevő nők között iskolai végzettség szerint meglehetősen nagyok a különbségek. Általában elmondható, hogy a magasabb iskolai végzettségűek között az igénybevétel jóval alacsonyabb. Mindamellett e tekintetben is kiegyenlítődésnek lehetünk tanúi, hiszen 1980-ban a különbségek már sokkal kisebbek voltak, mint a segély bevezetésének első éveiben. Az általános iskolai végzettséggel rendelkező 1967-ben szülő nők 77,3%-a vette igénybe a segélyt, 1979-ben a 85,9%-a. A középiskolát végzettek között ez az arány 65,3-ről 82,9%-ra emelkedett. A felsőfokú végzettségű szülő nőknek 1967-ben csak 34,4%-a, 1980-ban már 68,7%-a vette igénybe a segélyt.

Itt kell megemlíteni, hogy a GYES – minden pozitívuma mellett – bizonyos visszalépés attól az eszményképtől, hogy a kereső nő csecsemőjének gondozása aktív munkája mellett társadalmi szolgáltatással is megoldható. Az igen kíváncsú két gyermek megszülése esetén a GYES-en töltött idővel 5–6 év esik ki az aktív munkából. A nők a férfiakkal amúgy is öt évvel alacsonyabb korban mehetnek el nyugdíjba, így aktív életpályájuk kb. 30 esztendőre szűkül a férfiak 40 évével szemben. Ez a

40. táblázat: *A gyermek-gondozási segélyt igénybe vevő nők aránya a kereső szülő nők százalékában, 1979-ben*

Megnevezés	Százalék
<i>Fizikai foglalkozások</i>	
Ipari foglalkozások	90,3
ebből: lakatos	90,9
mechanikai műszerész	92,6
vegyipari foglalkozások	91,3
textilipari foglalkozások	93,0
élelmiszeripari foglalkozások	90,5
Mezőgazdasági foglalkozások	71,6
ebből: növénytermesztő és kertész	70,3
állattartási és gondozási	74,3
Szállítási és hírközlési foglalkozások	71,9
Kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozások	89,6
ebből: bolti eladó	91,5
vendéglátóipari és szállodai	86,5
Vízgazdálkodási foglalkozások	79,2
<i>Fizikai foglalkozások együtt</i>	86,4
ebből: szakmunkás	90,3
betanított munkás	86,3
egyéb fizikai	76,0
<i>Szellemi foglalkozások</i>	
Igazgatási, gazdasági, forgalmi foglalkozások	80,7
ebből: tanácsi előadó, főelőadó, csoportvezető	71,6
főkönyvelő, gazdasági irányító	84,1
Műszaki foglalkozások	85,3
Egészségügyi és kulturális foglalkozások	69,6
ebből: orvos, gyógyszerész	47,6
ápoló	75,6
tanár	64,0
tanító, óvónő	71,2
Számviteli, pénzügyi és ügyviteli foglalkozások	82,9
<i>Szellemi foglalkozások együtt</i>	78,9
<i>Összesen</i>	83,1

pályaérvényesülés szempontjából nem lebecsülendő hátrány. Ezért is kívánatos, hogy a GYES évei alatt a nők valamilyen formában tovább képezzék magukat. Ennek jelenlegi intenzitásával nem lehetünk elégedettek. Az iskolarendszerű oktatásban például a gyermekgondozási segé-

lyen levők 4,6%-a tolytat tanulmányokat, kisebb arányban mint a kereső szülőképes korú nők (6,5%). Másik – talán még fontosabb – lehetősége a továbbképzésnek a szaktanfolyamok rendszere. A szakmai képző és továbbképző tanfolyamokon végzett nők száma 1971–1978 között több mint háromszorosára nőtt, ezen belül a szakmunkásképző tanfolyamot végzettké ötszörösére. A továbbképzést a vállalatok különféle kedvezménnyel ösztönzik. A gyermekes nők továbbképzésének kiterjesztése azonban az anyák elfoglaltsága miatt még nem bontakozott ki kellő mértékben.

A segély igénybevételeének időtartamában jelentősek a különbségek a szellemi és a fizikai dolgozó nők között. Míg a fizikai dolgozóknak közel fele a lehetséges maximális időtartamig otthon marad, addig ez az arány a szellemi dolgozóknál nem éri el a 23%-ot sem, vagyis a szellemi dolgozó nők több mint fele csak másfél évnél rövidebb ideig veszi igénybe a segélyt. A hetvenes évek végén a segélyt az anyák átlagosan 23 hónapi időtartamra vették igénybe, ebből a fizikai dolgozók 25, a szellemi foglalkozásúak pedig csak 22 hónapra.

A nők társadalmi helyzetének javítása terén hatalmas változások következtek be a felszabadulás óta. Nemzetközileg is kimagasló eredményeket értünk el a nők politikai jogainak biztosítása, a nők iskolai végzettsége, a nők múltban kialakult hátrányos foglalkoztatási helyzetének és munkafeltételeinek a megváltoztatása, a családvédelem és a nők szociális ellátása, valamint főleg a gyermekgondozás feltételeinek biztosítása terén. Különösen nagyot léptünk előre a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1970-ben hozott nőpolitikai határozatának gyakorlati megvalósítása során. A megoldatlan problémák persze még ma sem csekély számúak, hisz a nők történelmileg kialakult hátrányos társadalmi helyzetét nem lehet néhány évtized alatt teljesen megszüntetni.

A további haladás egyik kulcsfontosságú kérdése, hogy megszűnjék a nők lemaradása a szakképzettség számos területén. Ennek megfelelően tovább kell módosítani a női foglalkoztatás hagyományosan kialakult struktúráját, illetve elő kell segíteni, hogy a nők alacsonyabb keresetét előidéző társadalmi problémák megoldódjanak. Nagyobb figyelmet kell fordítani arra is, hogy vezető beosztásokba több nő kerüljön, különösen a felső irányító szintekre, ahol – az eddig elért nagy haladás ellenére – egyelőre még kevés a nő. Így különösen fontos a nők fokozott részvétele olyan hivatásokban, ahol a legfontosabb társadalomirányítási döntéseket

hozzák (párt- és állami apparátus, műszaki és közgazdasági élet, tudományos kutatás és fejlesztés, tömegkommunikáció). Abban is tovább kell lépünk, hogy a nők munkafeltételeit teljesen összhangba hozzuk fiziológiai adottságukkal és anyai szerepük ellátásával.

A fizikai dolgozó nők munkája egészében könnyebb a férfiakénál. Ezt a statisztikai megfigyelés egyértelműen alátámasztja, bár a nők besorolásakor, munkakörülményeik megítélésekor nem mindig érvényesül egyenlően méltányos elbírálás. A Központi Bizottság határozata nyomán megvizsgálták a nők éjszakai foglalkoztatását és műszak szerinti munkarendjét. A nők jelentős része dolgozik olyan munkaterületen, ahol rendszeres a több műszak. A férfiak kb. 30%-a, a nők kb. 45%-a dolgozik több műszakos munkahelyen. A fizikai dolgozó nők több mint 30%-át két műszakban (a férfiak 12,2%-át) és több mint 10%-át (a férfiak 11,3%-át) három műszakban foglalkoztatják. A könnyűiparban 1978-ban a fizikai dolgozó nők 20,7%-a, ezen belül a textiliparban 41,1%-a, a pamutiparban 55,5%-a dolgozott éjszakai műszakban. A több gyermekes, egyedülálló anyákat a vállalatok mentesítették az éjszakai műszak alól, a legtöbb ágazatban közülük csak az önként vállalkozók dolgoznak éjjel. Az éjszakai munka enyhítésére különböző kedvezményeket alkalmaznak, a műszakpótlékkal pedig anyagilag honorálják. Az éjszakai műszak megszüntetése gazdasági fejlődésünk jelenlegi viszonyai között igen nagy áron volna elérhető. Távlati célként azonban napirenden tartandó ügy.

Fokozatosan elő kell segíteni azoknak a feltételeknek a megteremtését, hogy minden családnak adott legyen mindkét lehetőség: intézményes (bölcsőde) vagy családi keretek (gyermekgondozási segély) között oldja meg a gyermekgondozást. A kereskedelmet és a szolgáltatásokat olyan szintre kell fejleszteni, hogy az alacsony fizetésűek (nagy családosok) számára is biztosított legyen a háztartási munka könnyítése (félkész ételek, mosoda, takarítás stb.). Lényeges, hogy a férfiak is részt vegyenek a gyermeknevelésben és a háztartási munkában. A családi munkamegosztás a nők számára is biztosítsa a szabad időt, ami személyiségük fejlesztése szempontjából is rendkívül fontos. A családtervezés elterjedése elősegíti, hogy a gyermekek világrahozatalát a házaspárok úgy időzítsék, hogy az összhangban legyen a család mindenkori szociális helyzetével és a nők munkájának, szakmai haladásának a követelményeivel.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának programnyilatkozata állást foglalt amellett, hogy tovább kell javítani a nők egyenlő társadalmi esélyeinek gazdasági, kulturális, szociális és tudati

feltételeit. „Társadalmunk megszabadította a nőket a kiszolgáltatottság súlyos terhétől és megnyitotta számukra az utat az egyenjogúsághoz. Az állampolgári jogok, a foglalkoztatottság területén, a közéleti tevékenységben, a kulturális és a családi viszonyokban történelmi jelentőségű előrehaladás történt. Ennek ellenére még sokat kell tenni a nők teljes egyenjogúságának érvényre juttatásáért. A továbblépés iránya: a nők fokozódó részvétele a társadalmilag szervezett munkában, szakmai és általános műveltségük emelése, valamint a vezető funkciók betöltésében és a bérézésben még fennálló hátrányuk megszüntetése. Különösen sok a teendő a nők családon belüli helyzetével kapcsolatos maradi szemlélet megváltoztatásában. A nők teljes egyenjogúsága osztálytársadalmi érdek, a szocialista társadalom fejlesztésének egyik ismérve.”*

4. AZ IFJÚSÁG TÁRSADALMI HELYZETE

Nemzedéknek, generációnak nevezzük az emberek azon csoportjait, akik egy adott időszakban születve fontos társadalmi, demográfiai, történelmi eseményeket együtt élnek át (egyszerre járnak iskolába, kezdenek el dolgozni, történelmi élményeik is megegyeznek). Ahogy Engels mondja, a történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja. Egy adott társadalom rétegződésében azonban a nemzedékek egymásutániságának kevés szerepe van. Ez persze nem jelenti azt, hogy az életkor különbözősége nem teremthet társadalmi különbségeket (például életmódban stb.), sőt az egyenlőtlenségre épülő társadalmakban antagonizmusokat is.

Az ember életkora demográfiai ismérv, és alapvetően az egyedek biológiai fejlődését tükrözi, de az egymást váltó biológiai életszakaszok minden társadalomban társadalmi szerepet is kapnak, ugyanis az egyén biológiai kifejlődését a családba, a társadalomba, valamint a munkamegosztásba való beilleszkedés kíséri. A felnőtté érést a primitív társadalmakban a felavatási rítusok, a modern társadalmakban pedig az állam jogrendszere szabályozza. Az öregek helyzetét is az erkölcs és a törvényes szabályozás alakítja ki.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 505. old.

Az életkor-csoportosítások a legtöbb statisztikai ágban különböznek egymástól, vagyis a demográfiai, az oktatási, valamint a gazdasági aktivitást jellemző korcsoportok nem mindig esnek egybe. A társadalmi rétegződés összefoglaló jellemzésénél két életszakaszt emelünk külön ki: a fiatalokat és az öregeket, a társadalmi munkamegosztásba belépőket és kilépőket.

A fiatalok csoportja tágabb értelemben magába foglalja a 30 éven aluliak összességét. A 30 éven aluliak száma 1980-ban 4,7 millió felett volt, azaz a népesség 44%-a fiatal.

A fiatalság egyik felét a gyermekkorúak alkotják. A demográfiában a gyermekkort a 15. életév betöltéséig számítják, azaz – szaknyelven szólva – gyermekkorúak a 0–14 éves fiatalok. A 30 éven aluliaknak nagyjából a fele gyermekkorú, de ez az arány a születések számának hullámzását követve ingadozik (1949-ben 50%, 1960-ban 54%, 1970-ben 47%, 1980-ban 50%).

A felnőtté válás 15 éves kortól kezdődik, de valójában a fiatalok a felnőtt társadalomba 15–19 éves korukban lépnek be. A fiatalok 14 évesen kapnak személyazonossági igazolványt, továbbá a lányok 16 éves koruk után, a fiúk pedig 18 éves koruk után köthetnek érvényesen házasságot. Állampolgári jogosultság és kötelesség, hogy a fiúk és a lányok 18 évesen választópolgárrá lesznek, az előbbiek pedig sorkötelessé.

Természetesen, ahogy a biológiai fejlődés és érés egyénenként változik, úgy a társadalomban történő önállósulás is társadalmi rétegenként jellemzően különbözik. A fiatalok egy része (a mezőgazdaságban fizikai dolgozóként vagy más ágazatokban segédmunkásként) már 14–15 éves korban elkezdi dolgozni. A szakmunkások 16–17 éves korban válnak aktív keresőkké, az érettségizettek 18 éves koruk után, a leendő értelmiségiek pedig 22–23 éves korukig tanulnak. De más életkorban kötnek házasságot a parasztfiatalok, a munkások és az értelmiségiek, és életkoruk függvényében a jövedelmük is eltérően alakul.

Az iskolai pályafutás

A felszabadulás után kötelezővé tett általános iskola az 1950-es évek során valóban általánossá vált, a beiratkozás 99%-os, de a gyerekek 6–7%-a sajnos ma sem végzi el az általános iskola nyolc osztályát. A végzetek 90%-a tovább tanul.

A 14. életévük betöltése után a fiatalok egy része munkába áll, más

része viszont valamilyen középfokú oktatási intézménybe iratkozik be. Az iskolai pályafutás és végzettség döntő szerepet játszik abban, hogy a fiatalok miként illeszkednek be a társadalmi munkamegosztásba: a nyolc osztálynál kevesebbet végzők és a tovább nem tanulók nagyrészt segéd- és betanított munkássá lesznek. A szakmunkások túlnyomó többsége az általános iskolai tanulmányok befejezése után szerzi meg szakmáját, kisebb, de egyre növekvőbb része pedig az érettségi vizsga után. A nem fizikai (szellemi) munkakörben dolgozók között a legtöbb foglalkozáshoz már legalább érettségi szükséges.

Az iskolai pályafutást azonban – az egyes fiatalok egyéni adottságai és törekvései mellett – társadalmi tényezők is meghatározzák. A falusi és a városi gyerekek továbbtanulási esélyei ma még különböznek egymástól, de napjainkban még társadalmi rétegenként is különbözik a fiatalság iskolai végzettsége és bekapcsolódása a munkamegosztásba. Ennek okai igen sokrétűek: többek között az iskolarendszer jellege, a szülők iskolai végzettsége és eltérő elképzelései a gyermek pályájáról, továbbá a jövedelmi viszonyok.

Az egyenlőtlenségeket tömören jellemzi a fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya az összes tanulók százalékában, oktatási fokozatok szerint. (41. táblázat.)

41. táblázat: A fizikai foglalkozású szülők oktatásban részesülő gyermekei az összes tanulók százalékában

Oktatási fokozat	1967	1970	1972	1974	1980
Általános iskola nyolcadik osztálya	74,5	78,9	80,1	80,7	...
Szakmunkásképző iskola	...	78,2	80,7	83,5	84,0
Gimnázium	50,5	44,8	45,9	47,5	42,0
Szakmai képzést nyújtó közép- iskola	58,6	56,1	60,6	65,0	64,0
Középiskola együtt	54,0	50,2	53,2	56,5	...
Felsőfokú oktatás	38,5	36,9	36,2	36,6	41,9

Az általános iskola 8. osztályát a fizikai és nem fizikai dolgozók gyermekei kb. azonos arányban fejezik be, de a fizikai foglalkozásúak gyermekei között több a túlkorosan végző és az alacsonyabb tanulmányi eredményű. Ez befolyásolja a továbbtanulást, a nem fizikai foglal-

kozásúak gyermekei szinte mind továbbtanulnak, a fizikaiaké kb. 90%-ban.

A középfokú továbbtanulásban inkább tapasztalhatók rétegtkülönbségek. A fizikai dolgozók körében viszonylag gyakori az a törekvés, hogy gyermekük mielőbb önálló aktív keresővé váljon, lehetőleg valamilyen szakma birtokában. A magasabban iskolázott családok nagyobb súlyt helyeznek arra, hogy a középfokú oktatás során megalapozzák a felsőfokú oktatást, ezért előnyben részesítik a gimnáziumokat, amelyek tudvalevőleg nem adnak szakképesítést. 1978-ban a fizikai dolgozók középfokon továbbtanuló gyermekeinek 59%-a 3 éves, érettségit nem nyújtó iskolákba (szakmunkásképző, egészségügyi szakiskola stb.) iratkozott, és a középiskolába került 41% közül is 27%-uk jut gimnáziumba. A nem fizikai foglalkozásúak középfokon továbbtanuló gyermekeinek 40%-a gimnáziumi, 33%-a szakközépiskolai tanuló és csak 27%-a tanul érettségit nem nyújtó középfokú iskolában. Így a szakmunkásképző és más szakiskolákban a tanulók 84–85%-a fizikai dolgozók gyermeke, míg a középiskolások közötti arányuk csak 57%. A fizikai dolgozók középiskolát végzett gyermekeinek 29%-a, a nem fizikai dolgozók gyermekeinek 47%-a tanul tovább felsőfokú oktatási intézmények nappali tagozatain. A felsőfokú intézmények nappali tagozatain 1979/1980-ban 64 400 hallgató tanult. (A fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya az első évesek között 41,9%). Az iskolán kívüli szakmai tanfolyamokon 1980-ban 451 000 vettek részt.

További fontos feladat tehát, hogy csökkentsük az oktatási, a tanulási feltételekben meglevő különbségeket, hogy a felnövekvő ifjú nemzedék életpályájának alakulásában a szociális körülményeknek már ne legyen lényeges szerepük.

Az állami költségvetésből az oktatásra fordított kiadások kb. 5,0%-ot tesznek ki. Az egy tanulóra jutó állami kiadás 1979-ben az általános iskolákban évi 7000 Ft, a szakmunkásképző iskolákban 3200 Ft, a középiskolákban 13 900 Ft, a felsőoktatásban 48 800 Ft. A diákok szociális juttatása és ellátása fokozatosan bővül. A szakmunkástanulók – a szakmunkásbérben dolgozók kivételével – valamennyien ösztöndíjasok. A középiskolai tanulók 11%-a kap ösztöndíjat. A felsőoktatási intézmények hallgatóinak 80%-a részesül rendszeres állami támogatásban. A tanulók szociális juttatásai elsősorban a fizikai foglalkozású családok gyermekei tanulmányi körülményeinek javításához járulnak hozzá. Diákotthoni (kollégiumi) ellátásban részesült 1980-ban a szakmunkás-

tanulók 20,0, a középiskolások 23,8, a felsőoktatási intézmények hallgatóinak 47,1%-a. Ezzel a vidéki rászoruló diákok kollégiumi elhelyezése nem megoldott. A kedvezményes étkeztetés oktatási intézményeinkben immár hagyomány. A szakmunkásképző intézményekben ez a kedvezmény minden tanulóra, a középiskolások 21,2, a felsőoktatási intézmények hallgatóinak 70,7%-ára terjed ki. A kedvezmények pozitív értékelése mellett szükséges hangsúlyozni, hogy a tanintézetek szervezett étkeztetésének méretei és színvonala elmarad a szükségletektől.

Az, hogy ifjúságunk milyen iskolázottsággal és szakmai felkészültséggel indul el a kereső pályára, jól jellemezhető a 42. táblázattal.

42. táblázat: *Ifjúsági munkaerőforrás megoszlása szakképzettség szerint* (százalék)

Iskolai végzettség, szakmai felkészültség	1971	1979		
		ebből		
		összesen	férfi	nő
Felsőfokú intézményben végzett	6,1	12,2	11,2	13,3
Középiskolát végzett, ill. felsőfokú okt. intézményből kimaradt	16,7	23,5	16,4	31,5
ebből: gimnáziumot, szakközépiskolát végzett	9,5	15,7	13,0	18,9
Szakmunkásvizsgát tett	36,9	37,3	48,7	24,4
Gépíró- és gyorsíróiskolát végzett	2,4	0,9	–	1,8
Egészségügyi szakiskolát végzett	0,9	1,1	–	2,4
Az általános iskolát befejezte és tovább nem tanult, ill. középfokú oktatási intézményből kimaradt	26,8	19,9	18,9	21,0
Az általános iskolai tanulmányait nem fejezte be, 16. életévét elérte	10,2	5,1	4,8	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből: szakképzett	55,9	67,2	72,9	60,8
szakképzetlen	44,1	32,8	27,1	39,2

Az iskolai végzettségre vonatkozó adatok összegezését adják az iskolai pályafutás eredményének. Az 1971-ig terjedő visszatekintés is reprezentálja a műveltség és szakképzettség térhódítását. 1979-ben a férfiak 72,9, a nők 60,8%-a szakképzettséggel a kezében léphetett kereső pályára, ami az oktatáspolitikai nagy eredménye.

Az ifjúság másik nagy rétege az aktív keresők között van.

A fiatalok foglalkoztatása és keresetük alakulása

A fiatalok életének mindig nagy dilemmája a pályaválasztás, amely az életpályán jelentkező számos probléma, ellentmondás forrása. Az ambíciók és vágyak, valamint a munkaerőre vonatkozó társadalmi szükségletek nem esnek egybe, az összehangolás nagyon bonyolult. A különböző tanintézetekben a tanulók jelentős lemorzsolódási arányai jelzik a pályaválasztás jó bemérésének jelentőségét. Például a szakmunkásképző intézményekbe felvettek 18–19%-a nem jut el a szakmunkászvizsgáig. A szakközépiskolákból a tanulók 15–16%-a marad ki. A felsőoktatási intézmények nappali tagozatos hallgatóinak átlagosan kb. egyharmada nem fejezi be tanulmányait. Az egyéni adottságok, képességek jobb felmérésével ezek az arányok mérsékelhetők. Ezt is hivatott megkönnyíteni a pályaválasztási tanácsadás és tájékoztatás intézménye, amely sokáig hiányzott életünkben, de most egy fellendülőben levő szolgáltatás. Rendeltetése annak elősegítése, hogy a fiatalok megfelelő élethivatást válasszanak. A hivatásválasztási ambíciók természetesen a nevelés és művelődés folyamatában alakulnak ki. A pályaválasztási tanácsadás viszont nagy szolgálatot tehet a realitások számbavételében és a végső döntés befolyásolásában. Éppen ezért hasznos és nélkülözhetetlen az oktatási intézmények, a munkahelyek és a pályaválasztási tanácsadó intézetek tevékenysége. A pályaválasztás a pályakezdés első lépése.

A pályakezdő fiatalok segítése, munkahelyi beilleszkedésük megkönnyítése az idősebb korosztályok nagy felelőssége. Jogszabály is előírja, a munkahelyi vezetésnek, hogy a pályakezdők munkába lépésétől számított öt éven belüli helyzetét rendszeresen vizsgálja meg. Ez olyan kérdésekre vonatkozik például, hogy a fiatalok munkabeosztása megfelel-e képzettségüknek, képességüknek, biztonságos és egészséges-e munkakörülmények, díjazásuk arányos-e felkészültségükkel és végzett munkájukkal, munkahelyi beilleszkedésük megfelelő-e stb. A beilleszkedés elősegítése humán és gazdasági érdek egyaránt. Hátrányos a munkahelyét

kereső fiatal vándorlása gazdaságilag és hátrányos a fiatal általános közérzetére is. Ma még több a munkahely váltogatása, cserélgetése a racionális mértéknél, ami pazarlás.

1980-ban a 15–29 éves népesség száma 2 359 900 volt. Ebből aktív kereső 1 653 900 fő (70%), inaktív kereső 235 650 fő (főként gyermek-gondozási segélyen levők), tanuló 376 350 és egyéb eltartott 94 000 fő. A foglalkoztatás mértékét magasnak tekinthetjük (a tanulók is lényegében „foglalkoztatottak”). Az egyéb eltartottak aránya nem jelentős (4%), a 94 000 eltartottból férfi 20 900, tehát a többség nő (73 100).

A 14–19 éves keresők osztály- és rétegtagozódását a következők jellemzik. (43. táblázat.)

43. táblázat: A 14–29 éves keresők osztály- és rétegtagozódása 1980-ban

Osztály, réteg	14–29 éves keresők száma	14–29 éves keresők aránya százalékban
Munkásosztályhoz tartozók	1 051 200	35,9
Szövetkezeti parasztsághoz tartozók	162 600	26,8
Nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak	423 100	30,5
Kisárutermelők, kiskereskedők	2 050	14,0
Aktív keresők összesen	1 656 950	32,7

Ebben a korcsoportban a szellemi pályára készülők egy része még tanul, a fizikai foglalkozásúak aktív pályája korábban kezdődik. Az ifjúsági korban levők a keresőknek így is kb. egyharmadát teszik, ami társadalmi-politikai súlyukat reprezentálja.

A tanulmányi idő, a foglalkozásra és a szakmára való felkészülés meghosszabbodása következtében a fiatalok később kezdenek dolgozni, mint a korábbi évtizedekben. A későbbi pályakezdés természetesen a jövedelmi helyzetet is befolyásolja. A fiatalok jövedelmi helyzetét nem kizárólag saját keresetük nagysága határozza meg, hiszen anyagi körülményeiket – tekintettel arra, hogy jelentős részük tanul – eltartóik keresete, jövedelme nagymértékben befolyásolja. A keresőképes fiatalok helyzetét sem kizárólag saját jövedelmük befolyásolja, mert az önálló háztartás kialakítása általában erejüket meghaladó beruházásokat kíván

meg tőlük (lakás, bútor). Annak ellenére, hogy a fiatalok esetében még lazább és közvetettebb a kapcsolat a bér és az életkörülmények között, mégis indokolt a keresetnek az életkor és a foglalkozás-beosztás függvényében való vizsgálata. A bérezés elvei egységesek minden foglalkoztatottra korra és nemre való tekintet nélkül. A fiatalok egyenjogú bérezését jog garantálja.

Ha az összes 14–29 éves keresőképes fiatal átlagkeresetét összehasonlítjuk a náluknál idősebbek keresetével (az 1972. évi jövedelmi felvétel adatai segítségével), akkor megállapíthatjuk, hogy a fiatalok átlagkeresete mintegy négyötöde (79%-a) az idősebbeknek.

A szellemi foglalkozásúak 30. életévük körül 72–96%-át kapják saját csoportjuk átlagkeresetének. A fizikai foglalkozásúak pedig 5–10%-kal többet keresnek saját csoportjuk átlagkereseténél. Ez a tendencia azzal magyarázható, hogy míg a szellemi foglalkozásúak körében a beosztási előmenetel és az azonos beosztáson belül a szolgálati idő szerinti differenciálódás a kereset alakulásának lényeges tényezője, addig a fizikai foglalkozásúak – legalábbis a teljesítménybérben dolgozók – körében a magasabb teljesítmény a keresetre erőteljesebben és közvetlenebbül ható tényező. Ezért a szellemi foglalkozásúak körében az átlagkereset általában az életkorral párhuzamosan növekszik, a fizikai foglalkozásúak esetében pedig csak egy bizonyos életkorig emelkedik, azután csökken.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó fiatalok más-más életkorban kezdenek el dolgozni, így ez az életkörülményekben ugyancsak nagy eltéréseket teremthet.

44. táblázat: *Néhány kiemelt foglalkozási csoport átlagkeresete 1972-ben a saját beosztási csoportja átlagkeresetének százalékában*

Saját beosztás	14–15	16–18	19–22	23–26	27–29	30–34	35–39
	éves korcsoportú						
Alsó szintű irányító	–	–	66,7	85,1	90,1	101,1	102,8
Felső szintű irányító	–	–	–	70,7	85,8	100,7	109,5
Középszintű szakember	–	54,4	66,7	81,5	95,0	103,5	110,8
Szakt munkás	–	67,7	77,8	98,3	105,1	111,8	113,9
Betanított munkás	60,1	76,1	91,1	98,6	104,5	102,0	104,0
Segéd munkás	69,1	82,6	98,0	107,4	112,3	106,0	105,2
Szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozó	–	81,2	91,9	102,3	104,7	111,6	107,7

Az egymást követő generációk foglalkozási összetétele is eltérő, hiszen az egy állandóan fejlődő gazdaság igényeihez igazodik. Ha ezt a jelenlegi ifjúság vonatkozásában vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a fiatalok aránya magas az iparban, az építőiparban, viszont igen alacsony a mezőgazdaságban. A foglalkoztatottak életkorát tekintve „fiatal” szakma például a fémesztergályosoké, a gépjármű- és motor-szerelőké, az épületfestő-mázolóké és a címfestőké. („Öreg” a vágároké, a növénytermelő mezőgazdasági munkásoké.) A fiatalok között arányai-ban több a szakmunkás és kevesebb a segédmunkás, mint a 30 éven felüliek között.

Az alkalmazásban álló szakmunkások 44%-a 30 éven aluli, a betanít-tott munkások 31%-a, a segédmunkások 27%-a. A szövetkezeti szak-munkások 42%-a, a betanított és segédmunkások 19%-a fiatalkorú. Az

45. táblázat: A 30 éven aluliak száma, aránya né-hány vezető beosztásban

Foglalkozás	Összesen fő	Ebből 30 éven aluliak	
		száma (fő)	aránya (százalék)
Műszaki igazgató, vállá-lati főmérnök, műszaki vezető	8 100	1 150	14,2
Gyárrészleg-, gyártásiág-vezető, mezőgazdasá-gi üzemágvezető	7 650	2 150	28,1
Üzemvezető	19 300	2 250	11,6
Főépítésvezető, építésvezető	8 000	1 300	16,2
Művezető, főművezető, műhelyfőnök	68 950	11 700	17,0
Államigazgatás és tanácsi igazgatás vezetői	12 750	1 000	7,8
Vállalatok, intézmények igazgatói	7 850	300	3,8
Főkönyvelő, gazdasági vezető	10 150	500	4,9
Három- és több személyes kereskedelmi üzlet vezetője	18 100	3 700	20,4
Három- és több sze-mélyes vendéglátóipari üzlet vezetője	10 050	2 800	27,8
Szövetkezeti vezető	3 550	50	1,4

alkalmazásban álló vezetők és irányítók 14%-a, a beosztott ügyintézők 33,5%-a, a beosztott ügyviteli dolgozók 35,5%-a 30 éven aluli. A termelőszövetkezeti vezetők és irányítók 16%-a fiatalkorú, ugyancsak a beosztott ügyintézők 27,6%-a, a beosztott ügyviteli dolgozók 35%-a.

A legkedvezőbb a fiatal vezetők aránya a termelő szférában a műszaki beosztásokban és a kereskedelmi üzletekben. Ez elsősorban a munkamegosztás azon sajátosságából ered, hogy a műszaki végzettségűek – különösen az üzemmérnökök – hamarosan vezető beosztást kapnak a termelés alacsonyabb vezető posztjain.

„A társadalmi érdek és a vezetés folyamatossága is megkívánja az egyre növekvő követelményeknek megfelelő fiatalok nagyobb arányú, formalizmustól mentes bevonását a vezetésbe. Következetesebben fel kell lépni az előítéletek, a pozícióféltésből eredő hátrányos megkülönböztetések ellen. A párt- és KISZ-szervezetek feladata, hogy kísérik figyelemmel a politikai, illetve más szervezetben részt vevő fiatalok számát és tevékenységét: segítsék a közéletbe, a vezetésbe való bevonásukat.”*

A családi viszonyok alakulása

A nőtlen férfiak 36,8%-a, a hajadon nők 44,8%-a 15–19 éves. A házasságkötés idejét napjainkban is sok tényező határozza meg. Első a gazdasági aktivitás; a tanuló férfiaknak vagy nőknek csak igen kis része házasodik meg iskolai tanulmányai befejezése előtt. A második tényező az életkor; a férfiak 20 éves kortól kezdenek házasságot kötni (a 15–19 éves korosztályban a nőtlenek aránya 99%, a 20–24 éveseknél csak 65%), a nők már fiatalabb korukban (a 15–19 éves korosztályban a hajadonok aránya 84%, a 20–24 éveseknél 30%). A harmadik tényező a fiatalok házasságkötésekor a foglalkozási csoport; a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok előbb alapítanak családot (ez paraszti hagyomány) mint a városi munkásfiatalok, és a magasabb végzettséghez kötött szellemi foglalkozásúaknál tolong ki legjobban a házasságkötés időpontja.

A gyermekek számát tekintve, 1973-ban a 15–29 éves házas nők 80%-ának volt egy, vagy több gyermeke. A demográfiai változásokkal összefüggésben 1949 és 1980 között csökkent a gyermektelen fiatal házas nők aránya, megnőtt az egy- és a kétgyermekesek aránya, majdnem

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. 629. old.

felére csökkent viszont a háromgyermekesek aránya, és ennél is nagyobb mértékben esett vissza a négygyermekeseké (ez is jelzi, hogy a születésszám csökkenését nem a gyermekszüléstől való tartózkodás okozta, hanem a kettőnél nagyobb gyermekszámú családok arányának jelentős csökkenése). A 15–29 éves hajadonok 3,9%-ának van gyermeke.

A fiatalok lakáshelyzete

A fiatalok különösen nagy érdekeltsége a gyermekintézmények (bölcsődék, óvodák) fejlesztésében nyilvánvaló, de ugyanilyen közismert és általános probléma a fiatalok önálló lakáshoz való jutása. Az utóbbi években több fontos intézkedés született a fiatalok lakásgondjainak enyhítésére, de a következő években is a lakáshoz jutás marad a fiatalok legfőbb problémája.

1972-ben a 16–29 éves keresők 35%-a volt lakástulajdonos, továbbá fő-, illetve társbérlet, viszont 62%-uk családtagként élt szülei, rokonai lakásában. Foglalkozási csoportok szerint részletezve, a családtag jogcímén lakók aránya kisebb a szellemi csoportokban, s magasabb a fizikai dolgozók között. Ebben természetesen szerepe van az egyes foglalkozási

46. táblázat: *A 16–29 éves keresők megoszlása 1972-ben az állandó lakás lakáshasználati jogcíme és foglalkozási csoport szerint (százalék)*

Foglalkozási csoport	Tulajdonos	Fő-, ill. társbérlet	Albérlet	Családtag	Intézeti	Együtt
Vezető	36,2	26,4	7,7	29,7	–	100
Felső szintű irányító	20,2	37,0	5,0	35,3	2,5	100
Alsó szintű irányító	37,2	19,9	1,8	40,8	0,3	100
Felső szintű szakember	24,0	25,0	6,3	44,3	0,4	100
Közép szintű szakember	23,6	18,0	3,7	54,2	0,5	100
Alsó szintű szakember	20,5	17,4	8,7	51,8	1,6	100
Adminisztratív dolgozó	22,0	15,0	4,0	59,0	0,0	100
Szakt munkás	20,9	8,2	2,7	68,0	0,2	100
Betanított munkás	24,7	9,5	3,7	61,9	0,2	100
Segéd munkás	20,8	9,7	2,7	66,5	0,3	100
Mezőgazdasági szakmunkás	30,6	7,2	0,7	61,5	–	100
Mezőgazdasági betanított munkás	30,3	8,3	0,6	60,7	0,1	100
Összesen	23,1	11,6	3,2	61,8	0,3	100

csoportok eltérő korösszetételének is, de megfigyelhető, hogy az értelmiség és a szellemi foglalkozású fiatalok között erősebb az önállósulási törekvés és nagyobbak a lehetőségeik is. Ezzel kapcsolatban figyeljük meg a lakáshasználati jogcím alakulását a fiatalok foglalkozási csoportjának vetületében. (46. táblázat)

Az új lakásba költözők közül a 30 évesnél fiatalabb házaspárok aránya 1973-ban 33% volt, ez az arány 52%-ra emelkedett a társasházi lakásoknál, de 23%-ra süllyedt az új bérlakásoknál. Az újonnan épített vagy megüresedett bérlakást kapott fiatal házaspárok felének egy, egyharmadának két vagy több gyermeke volt. A társasházba költözők 39%-ának viszont nem volt gyermeke (ez az arány közel kétszerese annak, amit az új bérlakásba költözők között találunk.) Öröndetes, hogy 1973 óta nőtt a fiatalok részaránya az új lakásba költözők között.

Könyvünk e fejezetében a fiatalok társadalmi helyzetét csak néhány – főleg számszerű – vonatkozásban érintettük. Helyszűke miatt sajnos nem foglalkozhattunk olyan fontos témákkal, mint például a gyermekek családon belüli helyzete, a fiatalok társadalmi megbecsülése, a nemzedéki probléma stb.

Az ifjúság és a közélet

Az MSZMP Központi Bizottságának 1970-ben hozott határozata* nyomán az ifjúságpolitika társadalmi rangja megnőtt. Korszerűsödött az ifjúságpolitika végrehajtásának intézményi mechanizmusa azzal a céllal, hogy minden szinten és minden szférában foglalkozzanak az állami és társadalmi szervek az ifjúság nevelésével, művelődésével, szakoktatásával, pályabeilleszkedésével, érdekvédelmével, gazdasági és szociális gondjaival. Nagy szerepe van ennek a mechanizmusnak működésében az ifjúságról szóló törvénynek, amely rögzítette az ifjúságot érintő jogokat és kötelezettségeket. Az ifjúság közéleti tevékenységének fokozása, valamint a fiatalok tájékoztatása érdekében a munkahelyeken, a nevelési és oktatási intézményekben – a KISZ és az illetékes szakszervezet (illetve szövetkezet) segítségével – kétévenként ifjúsági parlament ülésezik, mint tanácskozó és vitafórum. Az ifjúságpolitika gyakorlatában megerősödött az ifjúsági élet differenciált megközelítése, az olyan rétegek megkülön-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. 488—524. old.

bőztetett kezelése, mint a munkásifjúság, a mezőgazdasági ifjúság, a felsőoktatási intézmények ifjúsága, a középiskolás fiatalok, a lányok és fiatalasszonyok stb. Aktívabbá vált a szakszervezetek ifjúsági érdekvédelmi tevékenysége. A KISZ jogait kiszélesítették, ami magába foglalja a képviseleti és kezdeményezési, a véleményezési, érdekvédelmi és a jogszabályban előírt esetekben még az egyetértési jogot is az ifjúsággal kapcsolatos kérdésekben. A KISZ választott tisztségviselőit közéleti tevékenységük során a szakszervezeti tisztségviselőkkel azonos munkajogi védelem illeti meg. Íme csak néhány új vonása a hetvenes évtized ifjúsáspolitikai törekvéseinek. A fiatalok közéleti tevékenységének feltételeit a társadalom és az ifjúság fejlettebb tudati állapotához igazították. Ez pezdítőleg hatott az ifjúság közéleti tevékenységére.

Az MSZMP tagjainak 1975-ben 12,4%-a (93 539 fő), 1980-ban 9,2%-a (74 688 fő) volt 30 éven aluli. A XI. és a XII. kongresszus között a felvett párttagok 60,3%-a volt 30 éven aluli. A pártba felvett tagok több mint fele KISZ-tag volt. A fiatal párttagok a 20–29 éves kereső fiataloknak 5,4%-át teszik ki. Az MSZMP XII. kongresszusán a küldöttek 14,1%-a volt 30 éven aluli.

A KISZ-nek közel 30 000 alapszervezetében 855 000 tag tömörül, a 15–29 éves népességnek 36,2%-a, ami mutatja, hogy a KISZ-ben az ifjúság tömegesen vesz részt. Az aktív kereső KISZ-tagok közül 230 000-en vesznek részt a szocialista brigádmozgalomban, s évente kb. 10 millió óra társadalmi munkát végeznek. A KISZ politikai képzésében évente 552 000 fiatal bővítette politikai ismereteit. Közel 4000 ifjúsági klubban 100 000 KISZ-tag tevékenykedik.

Emelkedett a fiatalok képviselete az országgyűlésben. A parlamentben az 1967–1971-es ciklusban egy, az 1971–1975-ös ciklusban 21 (5,9%) harminc éven aluli országgyűlési képviselő volt, az 1975–1980-as ciklusban 37 (10,5%). Az 1973. évi választásokon a tanácsstagok 15,9%-a volt fiatal, korábban arányuk 9% volt.

A sorköteles fiatalok eleget tesznek alkotmányos kötelességüknek a katonai szolgálat alatt. A katonai kiképzés mellett részt vesznek a nép-gazdaság nagy beruházásainak kivitelezésében, 1975–1979 között a néphadsereg 15–16 milliárd Ft értékű ilyen munkát végzett. A katonai szolgálat alatt sokan pótolják mulasztásukat, és elvégzik az általános iskolát, emellett 31 – a polgári életben is hasznosítható – szakmai képzettséget szerezhetnek meg.

Az ifjúságpolitika egyik fontos alapelve: „A 14 éven felüli fiatalok

számottevő politikai, társadalmi erőt képviselnek: véleményüknek nemcsak befolyásolása, hanem meghallgatása is szükséges. Nemcsak alakítandó, formálendő tartalék az ifjúság, hanem cselekvő részese is a társadalom életének.”*

5. AZ ÖREGKORÚAK TÁRSADALMI HELYZETE

Az öregek helyzetének vizsgálata különös jelentőséget nyer, mivel az idősebb korcsoportokhoz tartozók száma és aránya a teljes népességen belül állandóan növekszik.

Az öregkor kezdetét nehéz lenne megtámadhatatlan biológiai definícióval kijelölni. Társadalmi kategóriaként kell kezelnünk az öregséget, két alapvető – bár egymástól némileg különböző – viszonylatban. Az öregség kezdete az egyéni biológiai és a szűkebben vett környezeti különbségeken túlmenően történelmileg is változik, és függ az egyes országok gazdasági fejlettségétől is.

Mindazokban az országokban, ahol a népesség meghatározott életkorban a nyugdíjnak valamilyen formájára jogosult, helyes, ha az öregkor kezdetét ehhez az életkorhoz kapcsoljuk. Hiszen a nyugdíjba vonulás olyan változást jelent a felnőtt ember életében, amely egy új periódus kezdetét jelöli ki.

Magyarországon a szociálpolitika jelentős vívmánya, hogy a keresők – megfelelő korábbi munkaviszony esetén – már viszonylag korán – a nők 55 éves, a férfiak 60 éves koruktól – jogosultak öregségi nyugdíjra. Így az öregekkel foglalkozó statisztikai és szociológiai elemzések ezt a korhatárt veszik figyelembe. Bizonyos esetekben, ha a teljes öregkori népességről van szó, 60 évnél húzzák meg az egységes korhatárt. Ez az eljárás azonban erősen vitatható.

1980. január elsején 1 833 100 60 éves és idősebb férfi és nő élt Magyarországon, vagyis a lakosság 17%-a lépte már át a hetedik évtized küszöbét. Számuk 1970 óta nagymértékben gyarapodott, az 1870 óta eltelt 100 évben pedig meghatszorozódott. Az öregkorúak számának növekedési üteme 1870 óta mindig meghaladta a népesség gyarapodását. „Az idős korúakról való gondoskodás szocialista társadalmunk érdeke és elemi kötelesség. Arra törekszünk, hogy az idős emberek anyagi bizton-

* Ugyanott, 490. old.

ságban éljenek, és a társadalom hasznos, megbecsült tagjainak érezhessék magukat.”*

Az öregkorúak problémájával rendkívül fontos több okból is komolyan és behatóan foglalkozni. Egyrészt azért, mert az öregségnek nagy szerepe van az izoláltság, a magányosság kialakulásában, másrészt nagy a szerepük a több generációs családokban. Emellett – ami talán a legdöntőbb kérdés – azt is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen társadalmi tényezők alakították ki az idős emberek ellátottsági színvonalát.

Minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy magára marad. A 70–74 éves nők között 34,4% a házas és 56% az özvegy, a 75 évesnél idősebb nők között 16%, illetőleg 73%. Az idős férfiak a nőknél nagyobb számban élnek házasságban. A magyarázatot mindkét jelenségre a nők magasabb átlagos életkora adja. Ezen a tényen a társadalom alapvetően változtatni nem tud, azonban a magányos idős emberek helyzetén sokat képes könnyíteni.

Az idős emberek zöme falun él, 49%, vidéki városokban 28,2%. A főváros viszonylag több idős embernek ad otthont, mint a falvak vagy különösen a vidéki városok, így Budapesten 22,8% a 60 éven felüliek aránya.

A nyugdíjkorhatáron felüli aktív keresők

Az öregkor kezdetét a statisztikai meghatározásnak megfelelően a nyugdíjkorhatárhoz kapcsoltuk.

A munkaképes kornál (55, illetve 60 évesnél) idősebb keresők száma és az öregkori népességhez viszonyított aránya évről évre csökkenő irányzatú. 1960-ban még a munkaképes kornál idősebb férfiak 61,6%-a, a nők 24%-a keresőként volt számba véve. 1973-ban a 60 éven felüli férfiak 19,6%-a, az 55–59 éves nők 29%-a, a 60 éven felülieknek pedig 8,4%-a volt kereső. A tovább dolgozók viszonylag magas arányát a korábbi években részben a mezőgazdasági szövetkezeti tagok magasabb (60., illetve 65. évi) nyugdíjkorhatára automatikusan idézte elő. Ez az 1975. évi társadalombiztosítási törvény egyik hatásaként folyamatosan módosult, és 1980-tól a nyugdíjkorhatár már megegyezik az állami szektoréval. Részben ennek hatása mutatkozik az 1980. évi adatokon, ugyanis ebben az évben a 60 éven felüli férfiaknak csak 6,1, az 55 éven

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 505. old.

felüli nőknek pedig 8,2%-a volt aktív kereső. Az öregkorúak szociális helyzete szempontjából ez természetesen pozitív változás.

A nyugdíjkorhatárnál idősebb aktív keresők száma és aránya a 47. táblázatból áttekinthető.

47. táblázat: *A nyugdíjkorhatárnál idősebbek foglalkoztatása
népgazdasági áganként,
állománycsoportonként és nemeként 1980-ban*

Népgazdasági ág, állománycsoport	Férfi kereső összesen (fő)	Ebből 60 éven felüli (fő)	A 60 éven felüliek aránya (százalék)	Nő kereső összesen (százalék)	Ebből 55 éven felüli (fő)	Az 55 éven felüliek aránya (százalék)
Ipar	970 500	10 100	1,04	758 950	23 150	3,05
Építőipar	336 700	2 250	0,67	73 900	1 950	1,64
Mezőgazdaság	598 950	17 850	2,98	339 500	50 400	14,84
Szállítás, hírközlés	316 000	3 200	1,01	102 150	2 700	2,64
Kereskedelem	177 250	3 250	1,83	305 350	13 200	4,32
Vízgazdálk.	59 600	550	0,92	18 050	550	3,04
Személyi és gazd. szolg.	105 250	1 200	1,14	100 850	5 100	5,06
Egészségügyi szoc. és kult. szolg.	152 400	3 000	1,97	397 100	15 150	3,81
Közösségi közíg. és egyéb szolg.	148 600	5 150	3,46	103 700	6 050	5,83
Aktív kereső összesen	2 865 250	46 550	1,62	2 199 550	118 250	5,37
ebből:						
szakmunkás	1 247 800	6 550	0,52	245 050	5 350	2,18
betanított munkás	640 600	10 600	1,65	731 400	29 700	4,06
segédmunkás	278 850	5 750	2,06	236 500	21 200	8,96
szellemi foglal- kozású	618 300	11 850	1,92	867 600	21 100	2,43

A nyugdíjkorhatárnál idősebb aktív keresőkből a férfiak száma 46 550 fő, a nőké 118 250, együttesen 164 800 fő, ami az összes keresők 3,25%-a. Tíz évvel korábban ez az arány még 7,9, 20 évvel korábban pedig 13,3% volt a már fentebb ismertetett okokból. Megállapítható, hogy azok száma és a keresőkhöz viszonyított aránya, akik a nyugdíjkorhatár el-

érése után nem vonulnak nyugdíjállományba csekély, ezeknek nagy része nem is szerezte meg a nyugdíjjogosultságot. Nincs jelentős eltérés a tovább dolgozók összetételében sem a népgazdasági ágak, sem a fizikai és nem fizikai munkavégzés szerint. A nem fizikai (szellemi) továbbdolgozók száma 32 950, az összes tovább dolgozók egyötöde, tehát a szellemi dolgozók a fizikaiaknál valamivel kisebb mértékben élnek ezzel a lehetőséggel. Népgazdasági áganként vizsgálva a tendenciát, az állapítható meg, hogy a mezőgazdaság valamelyest kiemelkedik a továbbfoglalkoztatásban. Feltehetően egy részüknek hiányzik a nyugdíjjogosultsághoz szükséges szolgálati idő. Állománycsoportonként szembevetendő, hogy a kevésbé szakképzett vagy szakképzetlen munkások dolgoznak tovább nagyobb arányban.

Ezek az adatok nem tükrözik, hogy a nyugdíjjogosultak milyen mértékben dolgoznak tovább, mert bizonyos munkaterületeken a korkezdvezmény miatt a nyugdíjkorhatár 55, illetve 50 év. A munkaügyi statisztikai adatokból viszont tudjuk, hogy a nyugdíjkorhatáron felüli népességből az aktív keresők száma kb. 220 000 körül van, hogy továbbá 1979. év végén a szocialista szektorban az öregségi nyugdíjra jogosult, de nyugdíjmegállapítás nélkül tovább dolgozók száma összesen 48 240 fő, ebből 20 214 fő fizikai és 17 390 szellemi dolgozó. Ez a szám a nyugdíjasok számához és az aktív keresők számához mérten csekély. Sőt még a munkavállalási korban levő, de különböző okokból az aktív keresőkből kivált 331 000 nyugdíjashoz képest is kevés. Levonhatjuk tehát a következtetést: a nyugdíjjogosultság elérésével általános szokássá vált a nyugdíjállományba vonulás. Ezen a helyzeten az 1971-ben elhatározott ösztönző nyugdíjpótlék* bevezetése sem tudott változtatni, amely a fizikai dolgozókra minden, a korhatár után ledolgozott év után 7, a szellemi dolgozókra 3%-os nyugdíjpótlékot rendszeresített. (Egyébként 1981-től a szellemiek nyugdíjpótlékát eltörölték.) Az ösztönző nyugdíjpótlékrendszer a fizikai dolgozók körében nem tudott kiváltani tömeges ösztönzést a tovább dolgozásra. A szellemi dolgozókat illetően az értékelést nehezebb sommásan összegezni, ugyanis utánpótlási, létszámgazdálkodási (például létszámstop, racionalizálás) okokból erős a munkahelyek érdekeltsége és nyomása a nyugdíjazásban. Ez különböző

* Lásd A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 107. old.

társadalmi hatások eredménye. A képhez hozzátartozik annak figyelembevétele, hogy a nyugdíjkorhatáron túli népesség nemcsak aktív keresőként végezhet hasznos termelő vagy más tevékenységet, hanem részmunkaidőben vállalt munkával és a kiegészítő gazdaságban. Molnár László kimutatta, hogy az öregkorúak gazdasági aktivitásának csökkenése világjelenség, ugyanakkor a nyugdíjasok részmunkaidejű munkavállalása növekvő tendenciájú.*

Nehéz lenne ezek után megkerülni a nyugdíjkorhatár kérdését. Nem ismeretes olyan egzakt tudományos indok, ami miatt a 60, illetve 55 éves korhatárt ne lehetne megkérdőjelezni, hogy ti. ez elég magas-e. Nem bizonyított, hogy biológiailag ez a határvonal helyesen van meghúzva. A nemzetközi gyakorlatban a fejlett tőkésországokban (NSZK, Svájc, Kanada, Hollandia, Egyesült Államok, Ausztria, Nagy-Britannia stb.) a korhatár 65 év, Dániában, Svédországban 67 év, és a férfiaké és nőké többnyire azonos; a szocialista országok közül az NDK-ban és Lengyelországban 65, illetve 60 év, és sok nem szocialista országban is ez a gyakorlat. Mi az első egységes nyugdíjrendszer megalkotásakor 1951-ben a leghaladóbb mintát, a szovjet mintát vettük alapul, a 60, illetve 55 éves korhatárral. Ez most már harmincéves szocialista vívmány és hagyomány, amely mélyen beépült társadalmi fejlődésünk kontinuitásába. A világ országai között az ezt alkalmazók kisebbségben vannak, de a szocialista országok többségére jellemző. A korhatár vitája már többször felmerült, bizonyára nem is kerül le napirendről. A kérdés sokoldalú vizsgálata alapján Rózsa József a következőképpen foglalta össze a vita eredményét: „A korhatár felemelése helyett azt a gyakorlatot célszerű folytatni és bővíteni, hogy a teljes önkéntesség elve alapján fokozzuk az idős korúak gazdasági aktivitását. Közgazdaságilag sem lenne egyértelműen előnyös a nyugdíjkorhatár felemelése. A vállalatoknál például előfordul, hogy adott feladat elvégzésére alkalmatlan dolgozójuktól a nyugdíjkorhatár elérése címén válnak meg. Ez egyáltalán nem szükségszerű, azonban az ún. védett korban valóban nem könnyű minőségi cseréket végrehajtani, illetve a munkára való alkalmatlanságot bizonyítani. Ha netán felemelnénk néhány évvel a nyugdíjkorhatárt, akkor az előbb említett és egyáltalán nem ésszerű foglalkoz-

* Lásd *Molnár László*: Társadalmi és családi gondoskodás az öregekről. Társadalmi Szemle, 1981. 10. sz. 18—26. old.

tatás időtartama is meghosszabbodna, és az ilyen dolgozók gyakorlatilag – képletesen szólva – munkabért kapnának nyugdíj helyett. Lényegében véve tehát hosszú távon tudomásul vehetjük, hogy az évtizedekkel ezelőtt kialakított nyugdíjkorhatár változatlan marad, annak ellenére, hogy időközben javultak az élet- és munkakörülmények, és számottevően csökkent a munkaidő is.”*

Az idős korúak szociális helyzete

A szocialista építés során a létbiztonság megteremtésében fontos helyet foglalt el a nyugdíjrendszer kialakítása és időről időre való korszerűsítése az új körülményeknek megfelelően. A nyugdíjrendszer azon sarkalatos elve, hogy a nyugdíj nagysága legyen összefüggésben a végzett munkával (munkaviszonnyal, szövetkezeti tagsági viszonnyal, szolgálati idővel, a kereset nagyságával) 1951 óta tartós eleme a rendszernek. Ugyanakkor periodikusan meghatározták a minimális nyugdíjak összegét is, ami a szociális gondoskodás elvét fejezi ki. A módosítások egyik iránya 1951 óta a társadalombiztosításnak a lakosság egyre nagyobb körére való kiterjesztése, ami elsősorban a szövetkezeti parasztság létbiztonságában jelentett teljesen új történelmi helyzetet. A másik törekvés a feltételek, kedvezmények kiterjesztése a jogosultak számára, előnyös minimális szolgálati idő megállapítása, a felszabadulás előtti szolgálati évek beszámításának megkönnyítése stb. A változások harmadik iránya a nominálkeresetektől elmaradó, ún. régi megállapítású nyugdíjak időszakonkénti emelése volt. Új elemmel gazdagították a nyugdíjrendszert a hetvenes években a fogyasztói áremelkedések kompenzálására irányuló törekvések, ami a nyugdíjemelés évi 2%-os (de minimum havi 100 Ft) automatikus emelkedésében és a nagyobb áremelések fix összegű ellensúlyozásában jutott kifejezésre. Megemlítendő továbbá a biztosítottak progresszív nyugdíjjárulékfizetési kötelezettségének bevezetése 1966-ban.

Utoljára törvényszinten és komplexen 1975-ben szabályozták a társadalombiztosítást. Ez megerősítette a kialakult nyugdíjkorhatárt, a férfiak számára 60 évben, a nők számára 55 évben. A korkedvezményes munkakörökben (bányász, öntő stb.) alacsonyabb a korhatár. A nyug-

* Rózsa József: Szociálpolitika Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1978. 126—127. old.

díjjogosultság megszerzéséhez szükséges szolgálati időt 10 évben határozták meg, az ehhez járó nyugdíj mértéke a kereset 33%-a, 25 éves szolgálati idő esetén 63%-a és 42 évi munkaviszony esetén 75%-a az elfogadott skála szerint. Mivel a nagy foglalkozási átrétegződések a hatvanas évek végére befejeződtek, indokolttá vált a nyolcvanas években a minimális 10 éves munkaviszonyt megemelni.

A nyugdíjra jogosult népesség nagyságát a demográfiai tényezők és a nyugdíjrendszer együttesen szabja meg. A nyugdíjak nagysága pedig a megállapításkor alapul vett nomináljövedelmektől és a nyugdíjrendszertől függ. A nyugdíjasok számának és a nyugdíjak színvonalának alakulását a 48. táblázat mutatja be.

48. táblázat: *Nyugdíjasok és járadékosok főbb adatai*

Megnevezés	1960	1970	1980
Nyugdíjasok és járadékosok			
– átlagos száma, ezer fő	759	1 415	2 050
– aránya a népesség százalékában	7,6	13,7	19,5
– aránya az aktív keresők százalékában	15,9	28,4	40,3
Nyugdíjak			
– összege, millió Ft	4 427	12 985	56 000
– havi átlaga egy nyugdíjasra, Ft	486	765	2 270
– havi átlaga az átlagkeresetek százalékában	31,0	33,4	51,2
A volt alkalmazásban állók adott évben megállapított nyugdíjainak			
– havi átlaga, Ft	898	1 136	3 100
– havi átlaga az átlagkereset százalékában	57,2	49,6	70,4
100 Ft nyugdíjjárulékra jutó nyugdíj, Ft	225	233	347
100 Ft pénzbeli munkajövedelemre jutó nyugdíjösszeg, Ft	6	10	20

A nyugdíjak átlaga mögött jelentős a szóródás. A nyugdíjasok rétegében a legjelentősebb a jövedelmek differenciáltsága és általában az anyagi helyzet differenciáltsága. Ez azzal függ össze, hogy a régebben megállapított nyugdíjak a később – időközben megnövekedett nomináljövedelmek alapján – megállapított nyugdíjak nominálértékétől jelentősen elmaradnak. Azt már régen megállapították, hogy ideális lenne, ha a nomináljövedelmek emelkedését a nyugdíjak bizonyos automatikus emelkedése kísérné; nyilvánvaló azonban, hogy ha ezt nem lehetett korábban megkísérelni, akkor a nyolcvanas évek gazdasági kilátásai erre még kevésbé alkalmasak. A nyugdíjaknak azonban nemcsak a nominálértéke devalválódik, hanem a fogyasztói árak élénk emelkedése miatt a reálértéke is, tehát kétszeresen – relatíve és abszolút értelemben is – devalválódik. A hatodik ötéves terv kimondja: „A pénzübeni társadalmi juttatások összegét oly módon kell növelni, hogy növekedjen a leg-alacsonyabb és megmaradjon a jelenlegi átlag alatti nyugdíjaknak... reálértéke.” Világos, hogy ezek a korrekciók nem akadályozzák meg a nyugdíjak reálértékének tömeges devalvációját. Ez pedig elvi kérdést vet fel: mi a tartalma a társadalombiztosításnak a nyugdíj – vagy ha úgy tetszik, a létbiztonság – foka, mértéke szempontjából. Ez a kérdés azért is reális, mert a már megállapított nyugdíjak átlagos folyósítási ideje a férfiaknál kb. 15–16 év, a nőknél kb. 22 év, tehát átlagosan 3–4 ötéves tervidőszakról van szó. A kérdés: lehetővé teszi-e nyugdíjrendszerünk, hogy a nyugdíjas beálljon egy, a nyugdíjával kiérdemelt fogyasztási nivóra, vagy az eshetőségek kimenetelén múlik az életnívója. Úgy tűnik, hogy nyugdíjrendszerünknek, szociálpolitikánknek ezzel a kérdéssel szembe kell nézni. Mindenesetre a nyugdíjrendszer megkonstruálásakor ezzel a körülménnyel – a reálérték jelentős esésével – nem kellett számolni, ezért időszerű átgondolni nyugdíjrendszerünk jövőbeni követendő néhány vonását. Az látszik célszerűnek, hogy valamilyen normatív módon szabályozzák a minimális nyugdíjakat, és a reálérték romlásának szabályozása (fékezése) is normatív alapon kerüljön megoldásra. A nyugdíjak reálértékének kérdésében a világ országainak többsége van érintve, az nemcsak magyar probléma.

Az öregkorúak, különösen a nyugdíjasok anyagi (és nemcsak anyagi) helyzetét családi körülményeik erősen befolyásolják. 1980-ban az öregkorú férfiak 98,1%-a élt háztartásban, közülük 11% (84 000) 60 éven felüliél magányosan. Az 55 éves és idősebb nők 97,9%-a élt háztartásban, közülük 27% (290 000) élt magányosan, a 70 éven felüliek száma 166 000 fő.

Más oldalról vizsgálva a kérdést, el kell mondanunk, hogy az egy-személyes háztartások 54%-ában élt csak inaktív kereső, 6,5%-ában pedig eltartott. Ezeknek a háztartásoknak legnagyobb része öregkorú személyekből áll. Az ő helyzetük a legnehezebb.

Természetesen, ha az öregeknek él a családjuk, vannak kereső gyermekeik, ez a tény mind emberi, mind anyagi vonatkozásban más körülményeket biztosít, mint azoknak, akik öregkorukban teljesen magukra maradnak.

A Központi Statisztikai Hivatal 1969-ben reprezentatív mintán alapuló felvételt hajtott végre az öregkorúak helyzetéről, melynek közép-pontjába az öregek családi körülményeinek vizsgálatát állította.

A vizsgálat során megfigyelt gyermekes öregek 46%-a lakott együtt a gyermekével. Az összes öreghez viszonyítva is több mint egyharmaduk életében, körülményeik, helyzetük alakulásában feltehetően a gyermekekkel való együttélés volt az egyik legfontosabb tényező. Jellemzően éppen az özvegyeknél volt a leggyakoribb, hogy családos gyermekükkel éljenek együtt (41%). Lényegesen alacsonyabb volt ez az arány a házasoknál (13%).

Többségükben nem szakadtak el szüleiktől azok a gyermekek sem, akik többé már nem élnek az öregekkel közös háztartásban. A vizsgálat bebizonyította, hogy a gyermekek nemcsak az emberi kapcsolatok, de az anyagi támogatás szempontjából is sokat jelentenek az öregek életében. Az öregek bizonyos csoportjai esetében (és itt elsősorban az alacsony özvegyi nyugdíjból élők jönnek számításba) a gyermekek támogatása alapvetően fontos a megélhetés biztosításához. Meg kell azonban állapítani, hogy a magányos, beteg, magatehetetlen idős emberek gondozása egyre nagyobb feladatot ró a társadalomra. Ezt a feladatot csak kis részben képesek a szociális otthonok vállalni, így például 1960-ban 20 257, 1970-ben 27 121, 1980-ban 31 865 idős embert helyeztek el bennük. Az idős korúak szociális ellátásával és segélyezésével kapcsolatos kiadások az 1970. évi 1,6 milliárd Ft-ról, 1980-ban 4,7 milliárd Ft-ra emelked-

tek. Az elhelyezési lehetőségek jelenleg még nem érik el a tényleges és jogos igényeket, hiszen évről évre egyre többen várnak arra, hogy bejussanak a szociális otthonokba.

Az idős magányos embereknek adott társadalmi segítség másik intézményes formája az öregek napközi otthona, férőhelyük kb. 22 000 fő. Ez a nappali gondozási forma az utóbbi néhány évben indult fejlődésnek. Ma még kezdeti szakaszban van, de várhatóan kifejlődik a harmadik gondozási forma, a házi gondozás is, amelyre ugyancsak a magányosan élő beteg, idős emberek szorulnak rá. Házi szociális gondozásban 31 500 fő részesül. Közel 180 000 fő pedig rendszeres, illetve rendkívüli segílyt kap. Az öregek támogatásának és szociális ellátásának rendszere tehát a változatosság irányába fejlődik.

Jövedelmi források társadalmunkban

A jövedelmek alakulása az életszínvonal legdöntőbb tényezője. Ezért az életszínvonal-politika alapelvei a jövedelempolitika kiindulópontját képezik. A párt 1948-as programnyilatkozatában deklarálta: „A Magyar Dolgozók Pártja a dolgozó nép életszínvonalának állandó és rendszeres emeléséért küzd, az ország termelőerőinek fejlesztése, a munka termelékenységének fokozása és a mezőgazdasági termelés növelése, a kizsákmányolásból eredő jövedelem további csökkentése és megszüntetése útján.”* A hároméves terv sikeres megvalósítása idején és az első öt éves terv kezdetén ezek az alapelvek a gyakorlatban is érvényesültek. 1947-ben a lakosság reáljövedelmének átlagos színvonalát a háború előttinek (1938) 60%-ára becsülték. A hároméves terv (1947. augusztus 1.–1950. augusztus 1.) célul tűzte a dolgozók átlagkeresetének 80%-os emelését. Ezt a célt sikerült elérni. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem termelése 1950-ben 23%-kal múlta felül az 1938. évit, az egy főre jutó reáljövedelemé pedig 8%-kal.

Az első öt éves terv túl merész célja – az életszínvonal 50%-os emelése – a cél irrerealitása és az ismert politikai torzulások, valamint a gazdasági aránytalanságok miatt – nemcsak nem valósult meg, hanem súlyos törés keletkezett a fejlődésben, a reálbér 1951-ben 11, 1952-ben 19, 1953-ban 14%-kal csökkent az 1950. évi szint alá. Mivel a társadalmi juttatások és foglalkoztatás ezekben az években is jelentősen nőttek, az összes jövedelmet magába foglaló reáljövedelem ennél kisebb mértékben (2,9, 5%-kal), de ugyancsak csökkent. A politikai, gazdaságpolitikai irányvonal 1953 közepén megkezdett korrekciója eredményeképpen a reálbér 1955-ben 5, 1956-ban 17%-kal múlta felül az 1950. évit.

1956-ban az ellenforradalmi rombolások és a novemberi–decemberi sztrájkok következtében a nemzeti jövedelem termelése az előző évinél

* A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 597. old.

11,4%-kal kevesebb volt, a reálbér viszont 11%-kal nőtt. Az MSZMP gazdaságpolitikája a belső tartalékok felhasználásával, majd a termelés fokozásával és a testvéri országok segítségével megteremtette a termelés és a jövedelemkibocsátás között az egyensúlyt.

Az MSZMP következetes új politikája eredményeként az 1980-ra elért reálbérszint 2,4-szerese az 1950. évinek, a reáljövedelem 3,3-szerese. Az MSZMP politikai gyakorlatában visszatért az életszínvonal rendszeres emelésének elvéhez, és általában érvényre juttatta azt az elvet is, hogy a jövedelmek emelése megfelelő árufedezet biztosításával együtt történjen. Ennek figyelembevételével történt és történik a nemzeti jövedelem felhasználási arányainak megállapítása felhalmozásra és fogyasztásra. A hetvenes években az életszínvonal formálásába – miként az egész gazdaságpolitikába – új dimenzió kapcsolódott be a világgazdasági hatások oldaláról, mindenekelőtt a jelentős nemzeti jövedelmet „fogyasztó” cserearányromlás. Néhány éven át (1974–1978) a gazdaságfejlesztésben és az életszínvonal-politikában ennek az új tényezőnek a kellő figyelembevétele nem történt meg, a gazdaságpolitikai irányvonal töretlen folytatása a megtermeltnél nagyobb nemzeti jövedelem felhasználására vezetett, vagyis tetemes külföldi adósság keletkezett. 1974–1978 között a megtermeltnél 163 milliárd Ft értékkel több nemzeti jövedelmet használt fel az ország felhalmozásra és fogyasztásra. Mivel az ötödik ötéves tervnek a gazdasági egyensúly javításával kapcsolatos célját a tervidőszak első három évében nem sikerült elérni, szükségessé vált a gazdaságpolitikai prioritások felülvizsgálata és módosítása. Ennek keretében történt meg az életszínvonal-politika módosítása is.

Az MSZMP Központi Bizottsága az 1978. december 9-i üléséről közreadta: „A XI. kongresszuson jóváhagyott, az ötödik ötéves tervben megfogalmazott és a Központi Bizottság ez évi áprilisi határozatában megerősített gazdaságpolitikai fő irányvonal következetes végrehajtása most megköveteli, hogy az irányításban és a mindennapi gyakorlati munkában elsőbbséget adjunk a gazdasági egyensúly kérdéseinek.

A Központi Bizottság hangsúlyozta: a további munka kulcskérdése, hogy a minőségi és hatékonysági tényezők fokozottabb előtérbe állításával biztosítsuk a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javítását. Ennek kell alárendelni a gazdasági növekedés ütemét és a belföldi felhasználást. Ez az útja annak, hogy az anyagi termelésben és népünk életkörülményeinek alakulásában, életszínvonalának emelésében elért eddigi vívmányainkat megszilárdítsuk és a jövőbeni fejlődés feltételeit megalapoz-

zuk.”* A hatodik ötéves terv pedig azt tűzte célul, hogy „gondoskodni kell az elért életszínvonal megőrzéséről, az életkörülményeknek a lehetőségekhez igazodó továbbfejlesztéséről”.**

A prioritások átalakításának konzekvenciája több irányú: a jövedelem-áramlás szigorúbb szabályozása; a bérezés és ösztönzés, a nyereség szerepének növekedése; aktívabb árpolitika; a kormányzat nagyobb toleranciája a kiegészítő és kisegítő gazdaság irányában. A lakossági jövedelemképződés alapfolyamatai azonban továbbra is érvényesek, vagyis: a jövedelmek nagyobb hányada a munkából származik, növekszik a társadalmi juttatások szerepe és nem jelentéktelen a jövedelmek bizonyos lakosságon belüli újraelosztásának hatása.

A szocialista társadalomban a jövedelem döntő része munkán, illetve munkával szerzett jogon alapszik. Közgazdasági értelemben beszélhetünk elsődleges, másodlagos, harmadlagos stb. jövedelem-újraelosztásról. Megkülönböztetést attól függően tehetünk az egyes elosztási formák között, hogy a kézhez kapott jövedelem mennyire szorosan kötődik az eredeti forráshoz, az értékalkotó munkához. Mégis, senki nem vonja kétségbe – bár az eredeti termelőtevékenységtől távolabb áll – az orvosok, a tanárok, általában a nem közvetlen anyagi termelésben részt vevő dolgozók munkájának gazdasági hasznosságát.

A gazdasági irányítás, a jövedelemszabályozás fontos feladata az újraelosztás folyamatának nyomon követése. Az életszínvonal elemzése szempontjából viszont kizárólag az lehet a kiindulás, hogy társadalmunkban minden dolgozó munkájára szükség van, vagyis munkájuk valódi rangsora nem a produktivitás forrásától való távolságtól függ.

Tekintsük át a jövedelem képződésének fő módjait és azok tendenciáit.

1. MUNKAJÖVEDELEM ÉS SZABÁLYOZÁSA

A jövedelmi források áttekintésénél figyelembe kell venni, hogy társadalmunk a fejlett szocialista társadalom létrehozásának szakaszában van, amely a kommunista társadalmi alakulat első fázisa, tehát átmeneti társadalom. Ez a jövedelmi források szerkezetében és mozgási tendenciáiban is megnyilvánul. A lakosság jövedelmének 67%-ához munkajö-

* Népszabadság, 1978. december 8.

** Népszabadság, 1980. december 21.

vedelemként közvetlenül munkája ellenértékéért jut hozzá. Ennek zömét a munkások, az alkalmazottak, valamint a termelőszövetkezeti tagok szerzik meg rendszeres munkájuk alapján, valamint az árkompenzációk révén. Emellett ilyen jövedelemhez a kisgazdaságokban végzett termelőtevékenységek és különböző különmunkák segítségével juthat hozzá a lakosság. Munkajövedelem a kisiparosok, valamint a kiskereskedők magántevékenységből származó jövedelme is, bár ennek népgazdasági szinten statisztikailag csekély súlya van, hiszen ez a jövedelmi forrás a munkából származó jövedelmeknek kevesebb mint 3%-a.

A szocialista szektorban foglalkoztatottak keresete nagyságának, a különböző foglalkozási és beosztási csoportok kereseti arányainak megítélésénél a munka szerinti elosztás elve a mérvadó. A munka szerinti elosztás elve azt jelenti, hogy a bérezésnek összhangban kell lennie az elvégzett munka, a teljesítmény mennyiségi és minőségi mutatóival. Ennek alapján a magasabb képzettség alapján létrejött magasabb teljesítményt fokozottan kell anyagilag elismerni. Az anyagi ösztönzés ezért az intenzív gazdasági haladás lényeges előrevívője lehet.

Általánosan elfogadott, hogy a munka szerinti elosztás elve a népgazdaság számos területén a jelenleginél differenciáltabb bérezést kíván. Ez annak a problémának a megoldásával is összefügg, hogy a személyes jövedelem nagyságának alakulásában a demográfiai (életkor, családnagyság stb.) és a területi adottságok kisebb súlyt kapjanak azért, hogy nagyobb mértékben függjön a személyes jövedelem a munkateljesítmény minőségi és mennyiségi mutatóitól. A demográfiai tényezőkből eredő támozgatást viszont (családnagyság) szociális problémaként kell megoldani.

A munkajövedelmeken belül – távlatokban nézve – egyre nagyobb hányadot képviselnek a foglalkoztatottak munkaviszonyból származó keresetei és csökkenő a többi jövedelmek aránya, amelyekre egyébként az is jellemző, hogy a társadalom által kevésbé szabályozhatók. Ennek megfelelően nem öncél, hanem a szocialista társadalom építésének előrehaladása folyamán természetes gazdasági folyamat eredménye az utóbbi jövedelmek arányának csökkenése.

Ami a magánszektorrel illeti, bizonyos területeken – különösen a lakossági szolgáltatásoknál – közismerten előregedtek egyes szakmák, ezért a fogyatkozó létszám miatt az innen származó jövedelem is stagnáló jellegű.

Árrendszerünkben jelentős szerepe van az árkompenzációnak, annak ellenére, hogy elvileg bármikor béresíteni lehetne ezeket a jövedelem-

tételeket. Az ezzel összefüggő ügyviteli munkában jelentkező többlet azonban politikai előnyökben térül meg, mert a dolgozó láthatta, hogy a hús árának (1979) az emelése nem a keresete rovására történt. Ha általános béremelés révén jutna ehhez az összeghez, akkor pozitív hatása hamarabb elmúlna („amúgy is kellett volna emelni”), mint az áremelés negatív emléke. Távolban szemlélve a folyamatot, e jövedelemrész béresítése a későbbiekben természetesen elkerülhetetlen.

A munkából származó jövedelmek egy része nem pénzkereset – ami bármire átváltható –, hanem valamilyen termékben realizálódó természetbeni jövedelem. Többségük a kisgazdaságokban saját célra termelt élelmiszer, kisebb részük pedig termelőszövetkezetektől kapott természetbeni részesedés, továbbá egyes foglalkozásokban hagyományos természetbeni járandóság. Ez utóbbiak mennyisége és jelentősége azonban évről évre csökken. Régebben – különösen a felszabadulás előtt – nagy vonzóerővel bírt egy-egy gyár, intézmény természetbeni illetménye (például egyenruha, ingyenes vagy kedvezményes utazás a családtagok részére, sörjárandóság, termelői áron vásárolható ruha és cipő), mindez ma már inkább csak kiegészítő jellegű.

A kereseti arányok, bérarányok, illetve színvonaluk kérdése mindig élesen foglalkoztatja a társadalmat. A politikai elveket a társadalom általában elfogadja, a gyakorlati megvalósítás a probléma. A Magyar Dolgozók Pártja programjából: „A párt sikrasszáll azért, hogy a több és jobb munkáért több bért kapjanak a dolgozók, hogy a szakképzettebb munka nagyobb anyagi és társadalmi elismerésben részesüljön, mint a kevésbé szakképzett.”*

A szocialista építés kezdetén az volt a feltételezés, hogy a reálbérek emelkedése a nominálbérek emelésének és az árszínvonal rendszeres csökkenésének útján megy végbe. A tapasztalatok megmutatták, hogy az ár-csökkentés nem bizonyult reálisnak, ellenkezőleg, az árak időszakonként jelentősen emelkedtek. 1980-ban a munkások és alkalmazottak átlagkeresete 4150 Ft, az 1949. évi 616 Ft-tal szemben.

A bérek ekkora emelkedését főként központi bérpolitikai intézkedések alapozták meg, de egyes időszakokban a gazdálkodás keretében a folyamatos ösztönzést szolgáló automatikus béremelések szerepe is jelentős volt. Központi béremeléseket hajtottak végre 1951 végén az ár- és

* A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 598. old.

bérrendezés keretében. A munkások bérét átlagosan 21%-kal, az alkalmazottakét 18, illetve 15%-kal emelték fel. 1953 őszén történt a következő döntés jelentősebb béremelésekre, amely a kiskeresetű munkások bérét és néhány más kategóriáét növelte. 1955-ben a munkások és az alkalmazottak havi átlagkeresete 1133 Ft volt az 1949. évi 616 Ft-tal szemben. A munkások keresete ebben az időszakban a minisztériumi iparban 98%-kal nőtt, a műszakiaké 72, az adminisztrátoroké 46%-kal.

1956-ban és 1957-ben különböző időpontokban általános béremelések voltak, így az 1957. évi átlagkereset az állami szektorban 1445 Ft lett, 17%-kal több az 1956. évinél. Ezen belül az ipari munkások béremelkedése 20 (a bányászoké 26%), a műszakiaké 12, az adminisztratív alkalmazottaké 14% volt. A közlekedési munkások bérét 10–12, a gépkocsivezetőké 10–12, a közlekedési adminisztratív alkalmazottakét 11–12, a vasúti alkalmazottakét 18, a posta alkalmazottainak bérét 22%-kal emelték. A reálbérek emelkedéséhez jelentős mértékben hozzájárult ekkor a békekölcsönjegyzés eltörlése és a gyermektelenségi adó megszüntetése is.

Az 1956–1957-es országos méretű béremelésekben domináltak a politikai megfontolások, és kisebb mértékben vették számításba az ötvenes évek első felében felhalmozódott béraránytalanságok megszüntetését. Az 1958-ban készített értékelés szerint a kereseti arányokban a következő hiányosságokat állapították meg: nagy a különbség az ipari és nem ipari ágazatok keresete között az ipar előnyére; nem kielégítőek a munkások és az alkalmazottak keresetei közötti arányok, elsősorban a nagyobb szakképzettséget igénylő szellemi munkakörök kereseti színvonala alacsonyabb a szükségesnél; a kereseti különbségek nem fejezik ki az eltérő mértékű fizikai igénybevételt és a szakképzettségbeni különbségeket; a költségvetési intézmények és szervek dolgozóinak kereseti színvonala elmarad a vállalati dolgozókéétól. Például 1957-ben a körzeti orvosok havi átlagkeresete 2217 Ft, a gimnáziumi pedagógusoké 1634 Ft, az általános iskolai pedagógusoké 1458 Ft volt. (Az állami iparban az átlagos havi munkáskereset 1486 Ft volt.) Az MSZMP VII. kongresszusa határozatba foglalta: „A bérek emelését fel kell használni a bérrendszer további tökéletesítésére és a fennálló béraránytalanságok fokozatos javítására. Az átlagosnál nagyobb mértékben kell emelni a magasabb szakképzettséget igénylő, nagyobb felelősséggel járó munkát és a különösen

nehéz vagy az egészségre ártalmas munkát végző dolgozók bérét.”* Ez megszabta a hatvanas évtized bérpolitikájának irányát. 1964-ben sor került a közlekedés és hírközlés dolgozóinak, valamint a minisztériumi alkalmazottak béremelésére. 1966-ban pedig a kereskedelmi dolgozók, a pedagógusok és az egészségügyi dolgozók bérét emelték. 1971-ben ez a kategória újabb béremelésben részesült, az orvosok bérét 17–34, a gyógyszerészekét 20, a tanárokét, tanítókét és óvónőket 19–20, a többi egészségügyi és oktatási dolgozó bérét 8–10%-kal növelték.

1957 és 1967 között a különböző népgazdasági ágak között a kereseti színvonal erőteljes kiegyenlítődése ment végbe. Ez alapján kedvező folyamat volt, módosult az ötvenes évekre jellemző, egyoldalúan – fontossági alapon – az ipart preferáló gyakorlat. 1957–1967 között a keresetek a népgazdasági átlagban 32,7%-kal emelkedtek, a mezőgazdaságban viszont 47, a kereskedelemben 39, a szállítás és hírközlés területén pedig 35%-kal. A bérpolitika többi kérdéseiben nem sikerült minőségi fordulatot elérni, folytatódott a nivellálás ott is, ahol nem kellett volna. Erre utal a következő adat is: míg 1957-ben a termelőágakban foglalkoztattak 56%-a keresett havi 1222 és 2500 Ft között, addig 1966-ra ez az arány 70%-ra emelkedett, tehát a középmezőny felduzzadt.

Az 1957–1967 közötti időszakban a bérpolitika fontos jellemzője volt a vállalati hatáskör bővítése a bérezésben. Az ötvenes évek első felében alkalmazott – és egyértelműen hátrányos relatív beralapellenőrzés helyett – a vállalat bérgazdálkodásának szabályozására az átlagbér-ellenőrzést vezették be. Tízéves tapasztalat után meg kellett állapítani: az átlagbér-ellenőrzés rendszerének ösztönző ereje nem elegendő a munkakerő optimális felhasználására, vállalati érdekeltséget teremt az alacsony keresetűek létszámának felesleges emelésére, bár előnye, hogy a bérszínvonal oldaláról biztosítékot nyújt a vásárlóerő – árualap egyensúlyának fenntartására. Sokan vallják azt a nézetet is, hogy az átlagbér-ellenőrzésnek konzerváló hatása van a bérarányokra, és ebben az értelemben az egészséges differenciálást áttételesen fékezi.

A hatvanas évek közepén a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése keretében került sor a jövedelempolitika és jövedelemszabályozás átfogó értékelésére és új irányelvek kialakítására, egyrészt fogyasztói, másrészt ösztönzési szempontból. Az irányelvek ekkor három

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 432. old.

teljesítményszinttel hozzák összefüggésbe a személyi jövedelmeket: a társadalom összteljesítményével, amit a nemzeti jövedelem fejez ki; a vállalat, üzem kollektív teljesítményével, amit a nyereség tükröz átfogóan; az egyéni teljesítményekkel. A reform céljai között szerepelt többek között az, hogy „hatékonyabban érvényesüljön a szocialista bérezés elve, fokozottabban ösztönözze a vállalati kollektívákat, az alkalmazottakat és minden dolgozót a szorgos, jó minőségű munkára”.* A reform azzal is számolt, hogy az életszínvonal-politikában előtérbe kell helyezni a reálbérek növelését, mivel az kapcsolódik leginkább a végzett munkához. Az volt a törekvés, hogy a lakosság reáljövedelmének emelkedése nagyobb hányadban származzon a reálbérek emelkedéséből, mint korábban.

A bérekkel kapcsolatban a reform a korábbi állásfoglalásokon túlment, amikor az irányelvekben rögzítették, hogy „fokozottan differenciáljuk a személyi jövedelmeket szakképzettség és a viselt felelősség alapján”**. Ebben a törekvésben a figyelem elsősorban a kollektív érdekelttség húzóerejének kihasználására irányult. Ezért előirányozta a kéréseken belül a nyereségtől függő ún. mozgó rész arányának kategóriánként differenciált növelését. A rendszer 1968-ban bevezetésre került, de nem bizonyult hosszú életűnek. A gazdálkodás feltételei lazábbak voltak a feltételezettnél, így a rendszerből mindenütt csak hasznot húztak, az előnyt a bevezetés pusztá tényéből és nem a gazdálkodás javulásából húzták. 1968-ban az állami szektorban az egy főre jutó nyereségrészesedés 60%-kal nőtt, az iparban 43, az építőiparban 48, a mezőgazdaságban 77, a szállítás és hírközlésben 35%-kal, a kereskedelemben duplájára, a szolgáltatási ágban hétszeresére nőtt. A gyakorlatban tehát a rendszer deformálódottan, egyoldalúan funkcionált. A fő probléma azonban az volt, hogy a közvéleménnyel nem sikerült a nyereségrészesedési alap elosztásában a kategóriák szerinti differenciálást elfogadtatni. Ezért a Politikai Bizottság 1969. július 29-i határozatában kimondta „a részesedés kategóriák szerinti felosztását meg kell szüntetni”**.*** A nyereségrészesedés felosztására rugalmasabb, nagyobb vállalati önállóságot biztosító rendszer lépett életbe, és funkcionál ma is.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó 1968. 451. old.

** Ugyanott, 260. old.

*** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. 371. old.

A reform másik alapvető törekvése a bérszabályozás rugalmasabbá, hatékonyabbá tétele volt. A vállalati bérgazdálkodás szabályozása elvesztette tervutasításos jellegét, helyére gazdasági szabályozás lépett, a vállalati bérek változása a vállalati jövedelemszabályozás rendszerébe épített gazdasági mutatók függvénye lett egy új átlagbér-szabályozás formájában. A vállalatok önállósága a bérformák, a premizálási és jutalmazási módszerek megválasztásában megnőtt. A munkások egységes, központilag előírt, illetve ajánlott besorolási rendszerében a kategória szerinti től – ig alapbérhatárokat ágazatonként állapították meg, az egyéni alapbérrel a vállalatok döntöttek.

Az új szabályozás nem hozta meg a várt eredményt. A felesleges létszám átcsoportosítása helyett az 1968. év a létszámfelhígítás éve lett. Az átlagbér-szabályozás határt szabott annak, hogy lényegesen megnövelt munkateljesítményért lényegesen több bért lehessen fizetni, neheztette magasabb kvalifikációjú (magasabb bérű) dolgozók felvételét, nem ösztönözte, hogy a vállalatok elbocsássák a számukra felesleges, alacsony kvalifikációjú és viszonylag alacsony bérű dolgozókat (mert az ilyen akciók az átlagbért növelik). A reform utáni években bizonyos differenciálódás a bérezésben – a vártnál kisebb mértékben ugyan, de – megnyilvánult, ám nem volt bizonyos, hogy az a végzett munka hatékonyságát tükrözi-e, vagy azt, hogy az adott vállalatok, szövetkezetek gazdálkodási feltételei mennyire voltak feszesebben vagy lazábban „beszabályozva”.

Kétségtelen, hogy az ipari nagyvállalatok voltak a legfeszesebb szabályozás alatt. Bizonyos más gazdasági szférák „könnyebb életének” a közéletben kiélezett kritikája elterelte a figyelmet a nagyvállalatok nagyobb tartalékairól. Ezzel időben egybevágott az a rendkívüli pozitív körülmény, hogy a hatvanas évek végén a parasztság átlagos jövedelemszintje elérte, sőt valamelyest meghaladta a munkásosztályét, ami természetesen olyan szóródással ment végbe, hogy számos jól gazdálkodó szövetkezetben a munkásokét meghaladó, magas jövedelmek képződtek. Ez felerősítette azt az érlelődő társadalmi igényt, hogy kerüljön sor az ipari munkások általános központi béremelésére annál is inkább, mert 1957 óta az iparban csak az évenként szokásos ún. automatizmus formájában volt béremelés. Ily módon 1972 végén döntött a Központi Bizottság* az ipari munkások és művezetők bérének 8, az építőipari munkások

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Kossuth Könyvkiadó 1978. 383. old.

bérének 6%-os emeléséről a szokásos évi béremelésen túl, ami 1973-ban meg is valósult.

A Központi Bizottság a gazdasági szabályozók korrekciójának részeként egyidejűleg azt is elhatározta, hogy „1973-tól kezdve meg kell szüntetni a vállalati nyereség és a bérek alakulásának szoros kapcsolatát a szénbányászatban és a villamosenergia-iparban, központilag szabályozva a bérfeljesztést. Kísérletképpen néhány ipari és építőipari vállalatnál be kell vezetni az átlagbér-szabályozás helyett a létszámmegtakarításra jobban ösztönző bértömeg-szabályozás rendszerét”.^{*} Ezt követően a hetvenes évek folyamán a vállalati bérszabályozás változatos formái alakultak ki és alkalmazzák őket ma is. A tapasztalat megmutatta, hogy nincs olyan univerzális módszer, ami minden ágazatban hatásos lenne.

1971 elején került sor a 10 évvel korábban bevezetett vállalati alapbér-rendszer értékelésére és korszerűsítésére. Megállapították, hogy a korszerűsítés azért időszerű, mert a szükségesnél kisebb az alapbérarányokra gyakorolt központi befolyás. Az érvényes munkasalapbér-rendszer szerint ugyanis a vállalatok számára csak besorolási feltételek, valamint a fizethető legkisebb, illetve legnagyobb órabértétel (4 Ft, illetve 16 Ft) betartása volt kötelező. Központi előírások az egyes fokozatok, besorolás szerinti munkakategóriák alsó és felső határait vagy nem rögzítették (például a gépiparban), vagy a rögzített bérhatároktól el lehetett térni. Kevésnek ítélték a szakmai fokozatok számát is, ami korlátozólag hatott a szakképzett és nehéz munkakörülmények között dolgozó munkások anyagi elismerésére. Továbbá, a kialakult magasabb kereseti szinthez képest a bértételek elavultak. A központi bérszabályozás eme hiányosságai megnövelték annak lehetőségét, hogy az ágazatok, illetve vállalatok között béraránytalanságok keletkezzenek.

A korszerűsítés fő elveit a következőkben határozták meg: az összehasonlítható munkakörökben dolgozók alapbérét a népgazdaság valamennyi területén megközelítőleg azonos határok között kell kialakítani; realisabb értékelést kell kapnia a magas szakképzettséget igénylő és nehéz munkakörülmények között végzett fizikai munkának; nagyobb teret kell biztosítani az egyéni teljesítmények alapján történő differenciálásnak; erősíteni kell a bérarányokra gyakorolt központi befolyást; a minimális órabér 4 Ft helyett 5 Ft, a maximális órabér 16 Ft helyett

^{*} Ugyanott, 377. old.

22 Ft legyen; a minimum és a maximum között elhelyezkedő, központi-tilag meghatározott kategóriák alsó és felső bérhatárai is legyenek kötelezőek a vállalatok számára.

Egyidejűleg korszerűsítették a vállalati alkalmazotti alaplérendszert is. Ennek célja: váljék egyszerűbbé az alaplérendszér, és megközelítően egységes legyen valamennyi ágazat alkalmazotti alaplére; a szakképzet-ség és a szakmai gyakorlat növekvő mértékben érvényesüljön az alaplé-rekben; a különböző nagyságú és népgazdasági jelentőségű vállalatok vezetőinek és helyetteseinek alaplére tükrözze jobban tevékenységük bonyolultságát és személyes felelősségüket. A minimális havi alaplért 1000 Ft-ra emelték.

A hetvenes évek elején a bérszabályozás korszerűsítésére tett erőfe-szítések ezzel nem merültek ki. Az MSZMP Központi Bizottsága 1972 novemberében úgy határozott, hogy a kereseti arányok javítása végett az előbb említett bértarifarendszer részeként, ki kell dolgozni a szakmai bérek országos táblázatát. A cél annak fokozottabb érvényre juttatása volt, hogy az egyes szakmák azonos gyakorlattal rendelkező, azonos teljesítményt nyújtó munkásai ugyanazon skálájú alaplért kapják az egész országban, függetlenül attól, melyik iparágban, nagy- vagy kis-üzemben, az állami, a szövetkezeti, vagy magánszektorban dolgoznak. Az volt a vélemény, hogy az 1971-ben kidolgozott bértarifarendszer túlzot-tan széles alaplérhatára az egyik forrása a vállalatok közötti és a válla-laton belüli alaplér- és keresetkülönbségeknek. Ezért a szakmai bértáb-lázatban a szakmai alaplérékre az érvényes tarifarendszerhez képest szűkebb határokat állapítottak meg. Az állami bértarifarendszert nem helyezték hatályon kívül, de távlatilag előirányozták, hogy a tarifa alsó és felső határai essenek egybe a szakmai bértáblázat alaplérhatáraival. A szakmai bértáblázat céljai között is szerepelt a differenciálás elvének ér-vényesítése a szakképzettség, a munkakörülmények, a teljesítmények, a munkában visszatükröződő egyéni képességek, a munka gazdasági ered-ményei alapján. A tarifa rendszeres módosítására évenként, a tervezett bérnövekedéssel összhangban került sor. A szakmai bértáblázatot – túlzott kötöttségei miatt – sok bírálat érte, és 1980-tól hatályon kívül helyezték.

Ezek után kíséreljük meg összefoglalni a kereseti arányok harmincéves fejlődésének néhány főbb jellemzőjét.

1. Alaptendenciaként állapítható meg a szocialista szektorban a nép-gazdasági ágak keresetszintjének kiegyenlítődése. Ez a 49. táblázattal jellemezhető.

49. táblázat: *Havi keresetek a népgazdaság egyes ágaiban az iparéhoz viszonyítva (százalék)*

Népgazdasági ágak	1949	1955	1956	1957	1967	1971	1979	1980
Ipar	100	100	100	100	100	100	100	100
Építőipar	102	98	98	104	108	112	108	107
Mezőgazdaság (állami)	64	76	79	76	91	101	92	94
Szállítás, hírközlés	97	92	89	90	100	108	107	105
Kereskedelem	101	84	83	84	94	96	88	87

1949-hez és 1957-hez képest az ágazatok között lényeges arányváltozás történt. Az építőipar 1957-ben visszaszerezte első helyét, és azt azóta tartja. A mezőgazdaság fokozatosan közeledik az iparhoz. A kereskedelem kereseti pozíciója az iparhoz képest az 1949. évi helyzettel összehasonlítva tartósan hátrányban van. A nem anyagi ágakban 1979-ben az átlagkeresetek az iparénak 103,2%-át tették ki. A táblázat jelzi az ipar romló pozícióját 1971-ben, amikor már csak a kereskedelem maradt el tőle. Az 1973-as ipari béremelés ezt korrigálta.

2. Az előző folyamat egyenes következménye a mezőgazdasági állami munkások és a szövetkezeti parasztok keresetének közeledése az iparéhoz. (A jövedelmek viszonyáról később lesz szó, itt most a közös gazdaságból származó kereseteket vetjük össze.) Tehát a hetvenes évtized végére a keresetek az állami mező- és erdőgazdálkodásban elérték az ipari átlagkeresetek 94%-át, a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak közös gazdaságból származó keresete pedig a 90%-át. Ez jövedelempolitikánk egyértelműen pozitív és egyik legkiemelkedőbb vívmánya.

3. A keresetek nivellálódását az alapfolyamatok többnyire általános érvényű és tartós elemének tekinthetjük, ami nem teljesen esik egybe a hosszú időn keresztül deklarált gazdaságpolitikai célokkal és a gazdasági fejlődés szükségletével. Ezt a tendenciát globálisan a keresetek differenciáltsági együtthatójának alakulásával szokták illusztrálni (az átlag feletti keresetek átlagának viszonya az átlag alattiak átlagához). (50. táblázat)

Meg kell jegyezni, hogy egy igen jelentős nivelláltság van magában a bázisban, hiszen a felszabadulás után a kiváltságok és az aránytalanságok megszüntetése címén a kereseti különbségeket jelentősen szűkítették. Külön kutatások adhatnának választ arra a kérdésre, hogy az akkor kép-

50. táblázat: *A munkások és alkalmazottak kereset-szóródása**

Év	A felső 20	A felső 10	Differenciáltsági (egyenlőtlenségi) mutató
	százalék keresete		
	az alsó 20	az alsó 10	
	százalék átlagához képest		
1952	324	427	2,00
1955	304	398	1,89
1960	277	358	1,78
1966	264	337	1,79
1968	266	329	1,83
1970	312	404	1,88
1972	310	415	1,91
1974	304	406	1,90
1976	...	418	1,89
1978	319	368	1,82
1980	320	368	1,82

* 1952—1968. évekre bérek, 1970—1980. évekre keresetek szerepelnek.

zett és bázissá vált kereseti arányok mennyire vitathatók. *Kovács I. Gábor** kutatásaihoz kapcsolódva itt most csupán arra a feltevésre szorítkozom hogy egyes értelmiségi kategóriák és a magasan kvalifikált munkások esetében az akkori nivellálás nem történelmi igazságtétel, hanem inkább túlzó és mechanikus egyenlősítés volt. Még nagyobb hiba, hogy azóta – az egyenlőtlenséget kifejező fenti adatsor tanúsága szerint – nem drasztikus, de egy „kúszó” egyenlősi irányába tendál a változás. Nézzünk konkrétan néhány foglalkozást.

1946-ban a forint megteremtése után a béreket úgy állapították meg, hogy a munkások bére a felszabadulás előttinek 50–60%-át érte el, az értelmiségieké 20–40%-át. A tanárok fizetése 1946-ban a felszabadulás előttinek 26–27%-át tette ki, a főorvosoké kb. 37%-át, a segédorvosoké 28%-át, a tanítóké 28%-át. A mérnökök beállása volt a legkedvezőbb, kb. 41%. Ám a mérnökök pozíciója később fokozatosan romlott, a felszabadulás előtt keresetük a gyáripari szakmunkásokénak 2,53-szorosát tette ki, 1946-ban 2,5-szeresét, 1949-ben 2-szeresét és 1977-ben közelítő számítás szerint 1,24-szorosát. Ez egyben azt is jelentette, hogy az értelmiség esetében hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy a felszabadulás előtti reálkeresetének szintjét elérje. A mérnökök reálkeresete számításom

* Lásd *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. 227—259. old.

szerint 1977-ben a felszabadulás előttinek kb. 1,6-szeresét érte el. A tanárok keresete a felszabadulás előtt a szakmunkásokénak 2,46-szorosa volt, 1946-ban 1,6-szerese, 1977-ben 1,21-szorosa, reálkeresetük színvonala 1977-ben ugyancsak kb. 1,6-szerese volt a felszabadulás előttinek. Kevés kivétel közé tartozik az orvosok helyzetének kedvezőbb alakulása. A főorvosok keresete a felszabadulás előtt a szakmunkásokét 2,12-szeresével múlta felül, 1946-ban 1,96-al, 1949-ben 1,39-el, 1980-ban 2-szeresen, tehát – pótlékokkal együtt számolva – megközelítőleg a régi arány visszaállt, egyébként reálkeresetük színvonala 1980-ban kb. 2,7-szerese a felszabadulás előttinek. A beosztott szakorvosoknál kedvezőtlenebb a kép, a felszabadulás előtti keresetük a szakmunkásokénak 1,6-szorosa, 1946-ban 1,1-szerese, 1980-ban 1,43-szorosa, tehát a régi aránytól még számottevően elmarad, egyébként reálkeresetük az országos átlagot meghaladóan, kb. 2,6-szorosára nőtt.

A reform első éveiben némi elmozdulás történt a nivellálódástól, de nem érhető elég konkrétan tetten, hogy ahol átmenetileg erősödött a differenciálódás, az egyértelműen pozitívnak minősíthető-e. A hetvenes évekre a nivellálódás erősödése a jellemzőbb.

Trethon Ferenc rámutatott*, hogy a keresők túlzott tömörülése a keresetek középmezőnyében a hetvenes évekre is jellemző, és ez az egyenlősdi egyik megnyilvánulása, a bérek sok esetben lényeges hatékonysági különbségek ellenére csak kevéssel térnek el az átlagtól. Elemzést és magyarázatot igényel az a jelenség az iparban, hogy a szakmunkáskereset 1975. évi 56%-os előnye a segédmunkások keresetével szemben 1979-ben 48%-ra csökkent; a betanított munkásokhoz képest az előny 36%-ról 16%-ra esett. Vagy egy példa a szellemi dolgozók köréből. A felsőfokú végzettségű ipari szakemberek bére a hatvanas évek végén 31–38%-kal volt magasabb a középfokú végzettségűekénél, 1979-ben pedig csak 28%-kal (1200 Ft-tal). Pedig még azt sem lehet mondani, hogy középfokú végzettségűekben olyan hiány lenne, mint mondjuk segédmunkásokból. A képzettség szerinti bérkülönbségek csökkenését azonban hiba lenne teljes egészében az egyenlősdi megnyilvánulásának tekinteni. *Szikra Katalin* kutatásai kimutatták, hogy ez világtendencia** és fő oka: a képzett – és

* Lásd *Trethon Ferenc*: A munka szerinti elosztás néhány elméleti és gyakorlati kérdése a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. Kossuth Könyvkiadó 1979. 7. old.

** Lásd *Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó 1979. 54–65. old.

főként a magasán képzett – munkaerő kínálata gyorsabban nő, mint az iránta kialakuló kereslet. Emellett szerepe van annak is, hogy a képzettségbeni szélsőséges különbségek csökkennek, továbbá a képzés egyre nagyobb hányadát az állam viseli. A képzettség szerinti nivellálódás jelentkezik a fejlett tőkésországokban is, de erőteljesebben a szocialista országokban. Szikra Katalin írja: „Úgy tűnik, hogy hazánkban túlzott mértékben csökkentek a képzettség szerinti bérkülönbségek. Ezt a gyakorlati tapasztalatokon kívül nemzetközi összehasonlítások is valószínűsítik. A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy 1950-től a hatvanas évek közepéig öt szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Szovjetunió és Magyarország) közül hazánkban csökkent a legnagyobb mértékben a munkások és a műszaki-technikai személyzet keresetének különbsége.”*

A szakképzettséget igénylő és nem igénylő munkák közötti bérkülönbség szűkülésébe az is belejátszik, hogy a gazdasági és kulturális haladással a fizikailag nehéz vagy nehéz körülmények között végzett munka vagy általában a régebben alacsony presztízsű munka felértékelődik. A munka tartalma (jellege) és a dolgozó munkával (munkakörülményekkel) szemben támasztott igénye között számos területen ellentmondás, szakadék keletkezik. Ezt a magasabb bérek hidalják át. A műszaki színvonalnak, a technológiának az elmaradása ily módon bérfelhajtó tényező. A munkakörülmények könnyítése, kulturáltabbá tétele tehát messze szélesebb jelentőségű kérdés az önmagában fontos termelékenységi érdeknél.

A nivellálódást a harmincéves tapasztalatokból ítélve egyes gazdaságpolitikai intézkedések is előmozdítják. Például az áremelések kompenzálásánál ez szinte elkerülhetetlen, de ugyanígy nivellál a progresszív nyugdíjjárulék is. A bérszabályozásnak kereseti arányokat konzerváló funkciója is fékezi a differenciálást. A legnagyobb fék azonban valószínűleg a társadalmi gyakorlat toleranciája, sőt igénye az egyenlődsdi iránt. Gazdaságpolitikai gyakorlatunk és a politikai tudatformálás sokirányú megközelítéssel igyekszik kimozdítani a bérezés és jutalmazás gyakorlatát a konzervatív kerékvágásból. Ebben nagy horderejű kérdés a keresetek valóságos egyéni teljesítményekhez kötése és a keresetek összekapcsolása a kollektív teljesítménnyel, a vállalati nyereséggel. Azt, hogy mekkora differenciálás segíti jobban a társadalmi-gazdasági célokat, nem lehet kívülről, vagy felülről megkonstruálni, csak a gyakorlati tapasztalatok-

* Ugyanott, 63—64. old.

ből szűrhetők le következtetések. Ez pedig feltételezi a gyakorlat számára a racionális mozgásteret a bérezésben, ami a bérek hagyománnyá vált központi kézben tartásának lazítását veti fel.

2. SZOCIÁLPOLITIKA, TÁRSADALMI JUTTATÁSOK

Itt nem cél a szociálpolitika és a társadalmi juttatások fogalmi meghatározásában folyó viták ismertetése. Azt azonban szükséges leszögezni, hogy a társadalmi juttatások fogalomkörébe tartozó kategóriák túllépnek a szociálpolitika szféráján. A szociálpolitikai fejlődés azonban statisztikailag leginkább a társadalmi juttatások adataival fejezhető ki.

Társadalmunkban megfigyelhető, hogy az összes lakossági jövedelmen belül a munkajövedelmek aránya csökken, a társadalmi juttatásoké pedig egyre inkább növekszik. Például 1960-ban a jövedelmek 80%-a származott munkavégzésből, jelenleg ez 67%. Meddig folytatódik, visszafordíthatatlan-e, a munka szerinti elosztás gyengülő szerepét jelenti-e ez a folyamat? Ezek az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdések.

Ez a folyamat – mármint a munkavégzésből származó jövedelmek arányának csökkenő, a társadalmi juttatásoknak pedig növekvő folyamata – még évtizedekig eltarthat. Többek között egészen addig kell tartania, ameddig a szociálpolitikai rendszer keretében részesülők helyzete megnyugtatóan rendeződik, és nincsen már szükség a költségvetésen belüli ilyen elosztási forma további növelésére. Az előttünk álló szociálpolitikai feladatok és azok költségigénye rendkívül nagy, még az olyan természetesnek tekinthető alapvető feladatok, szociálpolitikai programok végrehajtása esetén is, mint a gyermeknevelés családi költségeinek a jelenleginél nagyobb arányú társadalmi fedezete, a nyugdíjasok helyzetének további javítása, az oktatás továbbfejlesztése, a bölcsődére és az óvodára igényt tartó szülők gyermekeinek hiánytalan felvétele, az egészségügyi ellátás fejlesztése stb.

A szocialista építés távlatait illetően, a kommunista társadalomhoz való közelebb jutás során egyre nagyobb jelentőséget kap az, hogy a társadalmi szolgáltatások jó részét a társadalom minden tagja számára azonos színvonalon biztosítsuk. Ez a társadalmi fogyasztási alapok perspektivikus növelését indokolja.

Mindez sejteti, hogy ez a folyamat – hacsak nem adunk fel és nem adhatunk fel eddigi eredményeinkből – visszafordíthatatlan. A közvélemény

ugyan a természetbeni társadalmi juttatásokat nem mindig érzékeli a valóságos értéküknek megfelelően, viszont a legcsekélyebb visszalépésre is élénken reagál. Az időszakos gazdasági nehézségek áthidalására átmenetileg elsősorban a munkajövedelmek növelésének a fékezése vehető számításba s kevésbé a társadalmi juttatásoké. Éppen ezért a legutóbbi években például a munkajövedelmek növekedési ütemét jóval meghaladta a társadalmi juttatásoké. Ez nem azért következett be, mintha ezekben az években meggondolatlanul költekeztünk volna, hanem amiatt, mert a szociális juttatások mechanizmusa meghatározott növekedést igényel, ami mellett – ha behatárolt az összes jövedelemnövekedés – a munkajövedelmek csak kisebb ütemben emelkedhetnek.

Vajon ezek után azt mondhatjuk, hogy társadalmi rendszerünkben gyengülőben van a munka szerinti elosztás szerepe? Már Marx „A gothai program kritikája” című munkájában rámutatott arra, hogy a dolgozó korántsem kaphatja meg a szocializmusban munkája teljes hozadékát, hanem csak azt a részt, amely a közös költségek levonása után fennmarad. A munka szerinti elosztás ezen a körön belül zavartalanul érvényesülhet, ösztönözheti a dolgozókat a jobb teljesítményre, és dupla munkával akár duplára növelheti az egyének részesedését a társadalom fogyasztási javai-ból. Ha az egyén kevesebbet dolgozik másoknál, akkor kevésbé részesüljön a munka szerint felosztható hányadból, vagyis ezzel biztosítva van a munka szerinti ösztönzés.*

Az is ehhez a témakörhöz tartozik, hogy a szociálpolitikai rendszer keretében folyósított jövedelmeken belül a pénzbeniek aránya fokozatosan növekszik, a természetbenieké pedig csökken. Ennek a folyamatnak is objektív okai vannak. A nyugdíjasok növekvő száma automatikusan növekvő pénzkiadást igényel, és ennek során a pénzbeni társadalmi juttatások évenkénti növekedésének közel a kétharmadát a nyugdíjak növekedése teszi ki. A népesség előregedésének a természetbeni juttatások oldalán is megvan a költségnövelő hatása (életkorukból adódóan az idősök egészségügyi, kórházi ellátása, gyógyszerterítése a legmagasabb), de ez inkább közvetett módon hat a fenntartási költségeket amúgy is igénylő intézményhálózatra.

A pénzbeli juttatások gyorsabb növekedését elsősorban demográfiai okok és folyósítási szabályok magyarázzák, nem pedig a természetbeni

* Lásd bővebben Marx: A gothai program kritikája. *Marx—Engels Művei*. 19. köt. Budapest 1969. 16—20. old.

juttatások pénzjuttatásokra történő átváltása. Természetesen a megváltozott jövedelmi, életszínvonalbeli különbségek maguk után vonhatják egy-egy tétel „pénzesítését” vagy „természetbenisítését”.

Szociálpolitikai rendszerünk a szocialista építéssel együtt fejlődött. Alapvető elemei és intézményei az ötvenes évek elején alakultak ki. De már a hároméves terv szociálpolitikai koncepciója is számos – csak a demokratikus átalakulást követő szocialista fejlődés során megvalósítható – irányt jelölt meg. „A hároméves terv fő alapgondolata, hogy a demokrácia legnagyobb értéke, a termelés legfontosabb tényezője: maga a dolgozó ember. Ez a szellem hatja át a hároméves terv szociálpolitikai részét is. Kifejezésre jut ez mindenekelőtt a szociálpolitikai és egészségügyi kiadásokra szánt összegek arányában... Ezekkel az összegekkel persze még nem fogjuk elérni, hogy Magyarország évtizedes szociálpolitikai elmaradottságát egy csapásra felszámoljuk. De azt el fogjuk érni, hogy a háború ütötte sebek begyógyulásán, szociálpolitikánk 1938-as színvonalának elérésén túl komoly lépést tegyünk előre olyan modern szociálpolitika felé, amely egyedül méltó a demokráciához. A hároméves szociálpolitikai terv mindenekelőtt eléri azt, hogy a szociálpolitikai feladatok túlnyomó részét kiemeli a társadalmi gondoskodás köréből és újra állami feladattá teszi. És a társadalmi segéllyel és jótékonyssággal foglalkozó szervezetek munkáját is beilleszti az állami terv kereteibe az Országos Szociálpolitikai Központ megszervezésével, amelynek feladata, hogy a társadalmi segélyezést összhangba hozza a nagy állami szociálpolitikai célokkal.

A hároméves szociálpolitikai tervnek négy fő gondolata van:

1. Közelebb hozni a szociálpolitikát az ipari munkássághoz, tehát az üzemekhez.
2. A falu egészségügyi elmaradottságán változtatni, megkezdeni a városi és falusi szociálpolitika „ollójának” összecsuksát.
3. Megszervezni a betegellátást minden dolgozó számára.
4. Megoldani a hadigondozottak járadék-, munka- és egészségügyi problémáit.

Ezek a fő feladatokon kívül a hároméves terv természetesen nem hanyagolja el az egyéb fontos szociálpolitikai feladatokat sem, mint például a gyermekvédelmet, a népbetegségek elleni fokozott küzdelmet stb.”*

* A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 379–380. old.

A Magyar Dolgozók Pártjának Programnyilatkozata hosszú távra körvonalazta a szociálpolitikai törekvéseket.

„A szociálpolitika nagyarányú fejlesztésének alapja a termelés, a nemzeti jövedelem fokozása. A népi demokráciában megvalósult a munkásság évtizedes szociálpolitikai programjának legtöbb követelése: a 48 órás munkaidő, a fizetett szabadság, a női és gyermekmunka törvényes védelme, egyenlő munkáért egyenlő bér, a tanoncmunka törvényes rendezése stb.

A Magyar Dolgozók Pártja szükségesnek tartja a dolgozók egészségvédelmének és szociális biztonságának fokozására: a betegségi, öregségi, rokkantsági és balesetbiztosításának további kiépítését és az ehhez szükséges anyagi alapok megteremtését, a társadalombiztosítás fokozatos kiterjesztését a dolgozók minden rétegére.

A társadalombiztosítás intézményeiből ki kell küszöbölni a bürokratizmust, a dolgozókkal szemben megnyilvánuló lélektelen közömbösséget. Hatékonyabbá kell tenni az ellenőrzést a társadalombiztosítás önkormányzata és a szakszervezetek útján. Ugyanakkor az üzemi bizottságoknak és a szakszervezeteknek kötelességük megszüntetni a biztosítottak közérdeket sértő visszaéléseit.

Szükséges, hogy az ipari és bányamunkások egészségvédelmi intézményeit (orvosi rendelők stb.) egyre inkább az üzemekhez kapcsolják.

A párt irányt vesz arra, hogy a szociálpolitikai intézmények irányításában döntő befolyást nyerjenek a szakszervezetek. A dolgozók üdülését, gyermekeiknek nyaraltatását állami segítséggel minél nagyobb arányban kell megvalósítani; a balatoni üdülőket, a Mátra, a Bükk és a Mecsek, valamint a budai hegyek üdülőhelyeit és más gyógy- és üdülőhelyeket jórészt erre a célra kell felhasználni.

Tovább kell fejleszteni az anya- és csecsemővédő intézményeket, a napközi otthonok hálózatát, különös figyelemmel az e téren elmaradt falu szükségleteire.

Fokozni kell a harcot a népbetegségek (tüdőbaj, nemi betegségek stb.) leküzdésére.

A párt küzd a dolgozók lakásviszonyainak gyökeres megjavításáért, a nyomornegyedek megszüntetéséért, állami, községi lakásépítésért, e feladatok megoldásához anyagi eszközök biztosításáért.

A párt síkraszáll a hadirokkantak munkába helyezéséért, átképzéséért, fokozottabb gondozásáért és megsegítéséért.

A párt a munkanélküliség teljes felszámolásáért küzd a termelőerők fejlesztése, a tervgazdálkodás, a kapitalista elemek kiszorítása útján.”*

A programnyilatkozat törekvéseinek fő irányai önmagukért beszélnek: modern szociálpolitikai rendszer kiépítését tűzi ki, továbbá az ellátás (juttatás) növelését a már meglévő intézményekben, végül az intézményhálózat fejlesztését, és egyes intézmények szervezetére és működésére nézve határoz meg irányelveket. Ezek megvalósítása már egybekapcsolódott a szocializmus építésének kibontakozásával.

A szociálpolitikai, a jogi és az intézményrendszer fő pillérei az 1949. évi Alkotmányban és a párt programnyilatkozatában foglaltak alapján az ötvenes években épültek ki. 1951-ben életbe lépett a Munka Törvénykönyve**, amely szabályozta a pihenőidőt és a szabadságokat, a vállalati jóléti szolgáltatásokat, az üdültetést, az üzemi étkeztetést, a munkavédelmet, a dolgozó nők és a fiatalok védelmét, megállapította továbbá a társadalombiztosítás alapelveit, rendszerré tette a családi pótlék intézményét, új alapokra helyezte a kollektív szerződés rendszerét stb.

Jogszabályokat hoztak az üzemi egészségvédelem szabályozásáról, az üzemi balesetelhárítás fokozásáról. Törvényerejű rendelet született 1950-ben a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról, amely a betegbiztosítás alá esők jogosultságát a férfiak esetében 60, a nők esetében 55 éves korhoz és legalább tízévi szolgálati időhöz kötötte; kizélesítette a kordedvezményre jogosító munkaköröket, és a jogosultságot erre a kedvezményre az öregségi korhatárnál 5 évvel alacsonyabban állapította meg; a nyugdíjállulék fizetését a munkáltató kötelességévé tette, a munkavállalók nyugdíjállulékot nem fizettek. Az állami társadalombiztosítás keretében szabályozták a munkaképtelenség esetén járó táppénz fizetési rendjét. Az állami társadalombiztosítás központi igazgatási és ügyviteli feladatainak ellátására a SZOT irányítása alatt Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot (SZTK) hoztak létre. Jogilag is deklarálták, hogy az állami társadalombiztosítás igazgatását a szakszervezetekbe tömörült dolgozók látják el a SZOT irányításával.

1953-ban a Minisztertanács határozatot hozott az anya- és csecsemővédelemről, amely szabályozta a teherben levők nők és az anyák védel-

* Ugyanott, 599—600. old.

** A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1952. 151—171. old.

mének fokozását, a munkaviszony körében fennálló kedvezményeket, az újszülötteknek juttatott ingyenes csecsemőkelengyét, az intézeti szülés költségkedvezményeit, valamint intézkedett az anyák és gyermekek egészségügyi ellátásának fokozásáról.

Ezek az ötvenes évek elején hozott törvények és jogszabályok – azóta a szocialista építés előrehaladásával időről időre módosultak, korszerűsödtek, de – a maguk idején a szocialista átalakulást fémjelezték, korszakos haladást jelentettek a kapitalista Magyarország helyzetéhez és a világ sok országához képest. Ezt annál is inkább helyénvaló aláhúzni, mert országunk éppen hogy kilábalta a háború okozta gazdasági visszaesésből, másrészt a történelmi helyzet mindenképpen egy magas felhalmozási rátát diktált a nemzeti jövedelem felhasználásában. Ilyen körülmények között értékelni kell azt, hogy bár 1951–1953-ban a reálbér számottevően csökkent, de a szociális juttatásokat a kiterjesztés és növekedés jellemezte, ha nem is valósultak meg az első öt éves terv e tekintetben is irreális előirányzatai. A szociálpolitika fejlődése kifejezte az elosztási viszonyoknak azt a módosulását, ami a szocialista termelési viszonyok létrejöttéből fakadt. A szociálpolitika olyan kivételes szféra a politikában, amelynek felülvizsgálata 1956–1957-ben sem merült fel.

Később a gazdasági mechanizmus reformjának koncepciójában helyet kapott a szociálpolitika néhány aspektusának módosítása, bár a kialakult szociálpolitikai modell karakterét az nem érintette. Az 1965-ben készült értékelés minősítése szerint a béren kívüli társadalmi juttatások egy részének mértéke és növekedési üteme túlzott, és a gazdasági gyakorlat e téren módosításra szorul. Általános irányelv volt, hogy a javak elosztásában fokozottabb teret kapjon a szocialista jellegű (munkától függő) elosztási elv, és a kommunisztikus jellegű (ingyenes vagy kedvezményes) elosztás gyakorlatát szűkebb térre kell visszazorítani. Ezáltal az életszínvonal emelkedése inkább a közvetlen bérek, keresetek emelkedésében jusson kifejezésre. Az irányelv differenciáltan közelítette meg a társadalmi juttatások különböző csoportjait a következő módon: „Fenn kell tartani – ahol szükséges, fejleszteni kell – a jövőben is azon juttatásokat, amelyek a szociális ellátással kapcsolatosak (nyugdíj, családi pótlék, táppénz), továbbá azokat, amelyek a népegészséget szolgálják (betegségi biztosítás szolgáltatásai), úgyszintén a közoktatással összefüggő juttatásokat. Mindezek fenntartása és lehetőségeinkhez mért fokozott minőségi fejlesztése rendszerünk szocialista mivoltából következik.

Szintén fenntartandók a munkával közvetlenül kapcsolatos olyan juttatások, amelyek a dolgozók egészségét védik, vagy munkájukat könnyítik (védőételek, munkaruhák stb.).

Felülvizsgálandó és lehetőségeink szerint fokozatosan újra rendezendő a társadalmi juttatások harmadik csoportja, melynek keretében bizonyos lakossági szolgáltatások díjtételei, továbbá némely fogyasztási cikk ára lényegesen önköltségük (fenntartási költségük) alatt van megállapítva. Az ilyen társadalmi juttatások eltorzítják a jövedelmi arányokat, mert a juttatásokat a dolgozók egy része kapja csak. További hátránya, hogy láthatatlan és mérhetetlen tényező a tömegek szempontjából, spontánul növekszik és gyakran indokolatlan egyenlőtlenséget eredményez különböző dolgozói kategóriák között. A rendezési elv az legyen, hogy ezen szolgáltatások és áruk fogyasztói az önköltséget (fenntartási költséget) fizessék meg, vagyis azt az összeget, amennyibe azok előállítása a társadalomnak kerül. A rendezést fokozatosan, több lépcsőben és hosszabb idő alatt kell előirányozni oly módon, hogy a lakosság nagy tömegei felé egyidejűleg közvetlen juttatásokkal egyenlítsük ki az árak, tarifák emelkedésének anyagi kihatásait.”*

Ehhez két megjegyzést indokolt fűzni. Az egyik: nem bizonyult reálisnak az a törekvés, hogy a javak elosztásában a munkától függő jövedelmek javára a társadalmi juttatások hányadának csökkentése révén aránymódosítás valósuljon meg, mert éppen a fenti részletezésből látható, hogy a juttatások összegét és dinamikáját a juttatási rendszer fő tényezői automatikusan szabják meg. A másik: a reform törekvései nem irányultak a szociálpolitika alapjainak revideálására. Amit a díjtételekre és az árakra célul tűzött az már főként következménye volt az árpolitika reformjának, az értékarányos árképzés elvének. Egyébként ezen a nyomon sor került bizonyos díjtételek és árak (például közlekedési viteldíj, lakbér) emelésére, de a hetvenes évek gyors termelési (és fenntartási) költségemelkedése miatt a szolgáltatások dotáltságának foka az évtized végére újra elérte vagy meghaladta a régebbi mértéket. A reform még egy vonatkozásban érintette a szociálpolitikát, éspedig a nyereségérdekeltségi rendszer és a vállalati jóléti alap képzésének összekapcsolása útján.

A szociálpolitika a hatvanas és hetvenes évtizedben elvi és gyakorlati szempontból egyaránt nagy jelentőségű új vonásokkal gazdagodott.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. 260—261. old.

Ezek során a legjelentősebbnek minősíthető az alapvető társadalmi osztályok jogosultságának közeledése, illetve kiegyenlítődése. Pontosabban a szövetkezeti parasztság fezárkózása a munkásosztályhoz. Ennek egyik szakasza volt a betegségbiztosítás kiterjesztése a szövetkezeti parasztságra a hatvanas években, és a paraszti nyugdíjrendszer egységgé tétele a munkásokéval és alkalmazottakéval a hetvenes évek végére. A városi és a falusi szociálpolitika „ollójának” összecsukása tehát kb. 30 év alatt megvalósult. Szociálpolitikánk fejlődésének minőségi vonása ebben a két évtizedben az osztályjellegű különbségtétel csökkentése és megszüntetése. Ezt reprezentálja az is, hogy a hetvenes években az Alkotmány az ingyenes egészségügyi ellátást állampolgári joggá nyilvánította, s ezt 1975-ben be is vezették.

A szociálpolitikai feladatok sorában megnövekedett és kiemelt helyet kaptak a népességgpolitikával összefüggő társadalmi juttatások. Ezek sorában találjuk a gyermekgondozási segély 1967-ben bevezetett intézményét és más, az anyasággal kapcsolatosan a hetvenes években meghonosodott kedvezményeket.

A szociálpolitikai vívmányok sorát gazdagítja a hatvanas évek végén végrehajtott munkaidő-csökkentés (minden második szombat szabaddá tétele) a keresetszínvonal garantálása mellett, és az ötnapos munkahét bevezetése a nyolcvanas évek elején.

A szociálpolitika mennyiségi fejlődését jellemző tendenciák az elmúlt évben a következők.

1. A társadalmi juttatások gyorsabban nőttek minden időszakban, mint a munkajövedelmek. A társadalmi juttatásokon belül gyorsabban nőttek a pénzbeni juttatások, arányuk a lakossági jövedelemben az 1950.

51. táblázat: *A lakosság jövedelmének összetétele jövedelmi források szerint*
(százalék)

Év	Munkajövedelem	Társadalmi juttatások			Egyéb jövedelem	A jövedelem összesen
		pénzbeni	természetbeli	összesen		
1950	85,9	3,8	9,8	13,6	0,5	100
1960	80,4	7,0	11,4	18,4	1,2	100
1965	77,1	8,6	12,4	21,0	1,9	100
1970	74,5	10,4	12,4	22,8	2,7	100
1975	70,6	14,5	12,8	27,3	2,7	100
1980	66,9	18,9	13,2	32,1	1,0	100

évi 3,8%-ról 1980-ban 18,9%-ra nőtt, a természetbeni juttatások aránya 9,8%-ról 13,2%-ra. (51. táblázat)

2. A pénzbeli juttatások összege harminc év alatt az 1950. évi 1,7 milliárd Ft-ról 1980-ban 87,2 milliárd Ft-ra emelkedett, a növekedés 51-szeres. Ezen belül a nyugdíjak összege 927 millió Ft-ról 56 milliárd Ft-ra emelkedett (60-szoros). A nyugdíjasok száma 1980-ban meghaladta a 2 milliót. A havi átlagnyugdíj 2270 Ft volt, az átlagkereset 51,2%-a. (1952-ben a nyugdíjasok száma 552 000 fő volt, az egy nyugdíjasra jutó havi összeg pedig 211 Ft). A munkavállalók által fizetett nyugdíjjárulék 1980-ban a nyugdíjak 29%-át fedezte, 71%-ot az állami költségvetés térített.

A családi pótlék összege 1950-ben 303 millió Ft volt, 1980-ban 13,6 milliárd Ft (45-szörös növekedés). 1980-ban a családi pótlékban részesült 1,1 millió család, az összes család 36%-a. A családi pótlék aránya az átlagkeresethez képest növekvő a személyes jövedelmekben. A kétgyermekes munkás-alkalmazotti családban az átlagkeresethez képest 1960-ban 2,4%-ot képviselt, 1980-ban pedig 11,1%-ot. A háromgyermekesek esetében ez az arány 7,6%-ról 15%-ra emelkedett. A gyermekgondozási segélyben levőknek kifizetett összeg 1967-ben 64 millió, 1968-ban 449 millió, 1970-ben 1,2 milliárd, 1975-ben 3 milliárd, 1980-ban 3,9 milliárd Ft volt. 1980-ban 254 000 fő vette igénybe a gyermekgondozási segélyt, amelynek havi összege 1250 Ft-ot ért el. Táppénzre 1950-ben 249 millió, 1980-ban 8,7 milliárd Ft-ot fizettek ki.

Ösztöndíjakra 1950-ben 40 millió Ft-ot fordítottak, 1980-ban 1 milliárd Ft-ot.

3. Természetbeni juttatásokra fordított összeg 1980-ban 60,6 milliárd Ft-ot tett ki. Ez az egészségügyi ellátás (18 milliárd Ft), a közoktatás (kb. 25 milliárd Ft), a sport és a gyermekintézmények (kb. 5 milliárd Ft) fenntartását szolgálta.

A szociálpolitika értékelésekor általában az a megközelítés dominál, hogy az milyen mértékben tölti be funkcióit, amelyekről a fentiekben is szó volt. Az utóbbi időben erősödött az az igény, hogy réteghatásainak (vagyis az egyes rétegek szükségleteinek) nagyobb figyelmet szenteljünk. Ennek előzménye, hogy a hatvanas, főként pedig a hetvenes években a tudományos kutatás felvetette a szociálpolitikai gondolkodásnak egy új dimenzióját, a hátrányos és többszörösen hátrányos helyzetűek problémáját. A hatvanas évek második felében végzett kutatások fő iránya azoknak az alacsony jövedelmű népességek kategóriáknak meg-

különböztetése volt, amelyeket bizonyos ismérvek alapján szegényeknek, illetve a társadalmilag elfogadható minimum alatt élőknek minősítettek.* Erre történt egy olyan hipotézis felállítása, hogy egy, két felnőttből és két gyerekből álló családban az egy főre jutó havi jövedelem szegénységi küszöbe 620 Ft-ra, a társadalmilag még elfogadható minimum küszöbe 830 Ft-ra becsülhető.

Egy ilyen vagy más küszöb megállapításánál felvetődik a kérdés: a szociálpolitikát fel kell-e ruházni egy olyan funkcióval, hogy a megvont határ alatti jövedelemmel rendelkezők jövedelmét a társadalom automatikusan egészítse ki? A kutatások még ma sem adtak pozitív ajánlást arra nézve, hogy ilyen módon kellene a hátrányos helyzetűek problémáját hatásosan közelíteni. A szociológiai kutatások a hetvenes években a hátrányos helyzet kritériumát szélesebb és differenciáltabb skálán keresték. Ilyenek: a jövedelmi helyzet, a lakáshelyzet, az iskolai végzettség és a szakképzettség, az öregkor, a betegség és a rokkantság, a társadalmi beilleszkedés zavarai.** Ezek más típusú kérdések, mint azok, amelyeknek megoldására a szociálpolitikát elsődlegesen rá kellett állítani, mint például a munkanélküliség felszámolása és a létbiztonság megteremtése, a nyugdíjbiztosítás általánossá tétele, az egészségügyi ellátás biztosítása, a falusi és a városi tömegnyomor megszüntetése, a juttatások társadalmi osztályok közötti kiegyenlítődése stb. Napjainkban a kutatás mélyebbre hatolva a „finomszerkezeti” szociális problémákat tárja fel. Huszár István arra a kérdésre, hogy miért vált éppen a hetvenes évek Magyarországnál időszerűvé a többszörösen hátrányos helyzetűek rétegének vizsgálata, a következő összefoglaló választ adja: „Az alapvető okok ugyanis társadalmi szerkezetünk átalakulásában keresendők és – bármennyire is paradoxonként hat – a többszörösen hátrányos helyzet problematikájának előtérbe kerülése társadalmi fejlődésünk eredménye. Itt azzal a társadalmi életünkben gyakran tapasztalt sajátos paradoxonnal találkozunk, hogy egyes problémák éppen akkor kerülnek élesebb megvilágításba, amikor már a siker reményében éppen azok megoldásán fáradozunk.”***

* Az első ilyen irányú kutatási eredmények a hatvanas évek végén a Központi Statisztikai Hivatalban Mód Aladárné vezetésével születtek.

** *Huszár István*: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 89–100. old.

*** Ugyanott, 97. old.

A hátrányos helyzetek kimutatása nem annak az anyagi-kulturális felemelkedésnek a tagadása, ami harmincéves fejlődésünk alatt végbe ment, nem a tömegnyomor, a szegénység és létbizonytalanság felszámolásának tagadása. (Aki a szegénység kifejezést használja a hátrányos helyzet megkülönböztetésére, az sem gondolhatja, hogy a szegénység ma társadalmunkban fellelhető volna abban a történelmi értelmezésben, amit a szegénység kifejezése takar, és ami jól ismert például a harmincas évek szociográfiájából.)

A lényeg az, hogy a fejlődés napirendre tűzte a szociálpolitikának olyan finomsági dimenzióit, mint a hátrányos helyzetűek problémája. A politika nem is tér ki ez elől. A népgazdaság hatodik ötéves tervtörvénye például kimondja: „A több szempontból hátrányos helyzetűek életkörülményeit a lehetőségekhez mérten javítani kell. A tanácsi segélyek növelésén, hatékonyabb felhasználásán és egyéb állami intézkedéseken kívül a társadalmi erőket és a családokat is jobban be kell vonni e rétegek kedvezőtlen helyzetének enyhítésébe.”

A tervtörvény azt is kimondja, hogy a pénzbeni társadalmi juttatások összegét oly módon kell növelni, hogy növekedjen a legalacsonyabb és megmaradjon a jelenlegi átlag alatti nyugdíjaknak, továbbá a három- és több gyermekekesek családi pótlékának reálértéke. Előíranyozza a többi jogosult családi pótlékának, a gyermekgondozási segélynek az emelését is.

A hátrányos helyzetek többféle, egymástól teljesen eltérő természetű okaiból és a hátrányos helyzetű réteg nagyon heterogén jellegéből fakad, hogy nem lehet egy vagy egyszeri támogatási, kezelési sémával operálni (még akkor sem, ha az ilyen eszközök már kidolgozottak volnának). Azt is gondosan kell mérlegelni, hogy mely esetekben indokolt és célszerű az anyagi támogatás. Szerintem az elosztási viszonyok lényegében egyetlen hátrányos helyzetű jelentős rétegért „felelősek”, az alacsony nyugdíjasokért. Ennek megoldására a juttatási mechanizmus adott, a dolog állami költségvetési forrás, illetve a gazdasági helyzet függvénye. A munkaképtelenek, súlyosan rokkantak megítélése is egyöntetű, bár itt a juttatás mechanizmusa nem tekinthető elég kiforrottnak. A lakáshelyzet javítása nem jövedelemkiegészítés, nem juttatásnövelés kérdése, hanem a lakásépítési ütem és a lakáskiutalás preferenciarendszerének kérdése. A legbonyolultabbnak és még kellő differenciáltsággal fel nem tártnak a hátrányos helyzetűek azon részét tartom, ahol a családokban van eltartott munkaképes ember. Kiemelhetjük még a sokgyermekeseket, bár ez, – ha a cigányokat levonjuk – egy minimális népesség, hisz sokgyerme-

kes család gyakorlatilag ma már Magyarországon nincs, (a négy- és többgyermekes családok aránya 1,7%). 1960-ban négy- és többgyermekes családokban 387 000 15 évesnél fiatalabb gyermek élt, 1980-ban 135 000, az összes gyermek 6%-a. Ahol mégis sok a gyermek (vagy akár csak három, ami szerintem nem értelmezhető soknak), ott soron kívül adnak bér lakást, ott adott a családi pótlék és a gyermekgondozási segély intézménye.

Menjünk tovább, következnek az alacsony iskolai végzettségűek. Itt nagy óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni. Nem lehet ennek a kategóriának a megítélésénél elvonatkoztatni attól, hogy az országban munkaerőhiány van, és aránylag jobban megfizetett – esetenként igen jól megfizetett – a szakképzettséget nem igénylő munka. S ha figyelembe vesszük azt a realitást, hogy a nem kvalifikált munkás is bőven talál főfoglalkozása mellett is kiegészítő kereseti lehetőséget, akkor nem is látszik bizonyítottnak, hogy a hátrányos helyzet jelzőjének az alkalmazása az alacsony iskolai végzettségűek körében jogos. Ebben a körben persze vannak olyanok, akiket a társadalomnak rá kell vezetnie a rendszeres munkára, amit nagyon komolyan kell venni és útját-módját egyengetni. Itt azonban egész más kezelésre van szükség, semmiképpen sem automatikus jövedelemkiegészítésre, juttatásra. Ha ezt tesszük, akkor a szociális méltányosságot a lustákra és munkakerülőkre terjesztjük ki. Másképpen kell viszont elbírálni például a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek dotálásán keresztül, tehát a gazdaságon keresztül történő jövedelemkiegészítést. Itt a gazdálkodás adottságai képezik a fő kritériumot, döntő az üzemi termeléshez fűződő társadalmi érdek, miközben egy hátrányos helyzetű réteg támogatásáról is szó van, és nem is problémamentes az átmenet ebből a kategóriából a kielégítően gazdálkodók csoportjába, mert azzal elveszítik a jogot egy automatikus juttatásra.

Támogatni, és egyben nem gyengíteni a munkára és a társadalmi beilleszkedésre ösztönzést, nem egyszerű feladat. Rózsa József rámutatott, hogy például a családi pótlékot a szülők kb. 100 000 családban nem rendeltetésszerűen használják fel.* Ez intő jel.

Végül a hátrányos helyzetűek utolsó csoportjáról, a társadalmi beilleszkedési zavarokba kerültekről is az a véleményem, hogy tőlük is meg kell követelni a munkát, és érvényesíteni kell anyagi felelősségüket gyer-

* Rózsa József: Szociálpolitika Magyarországon. 74. old.

mekeik eltartásáért. Természetesen a gyermekek nevelésébe, ellátásába az államnak, a közösségnek sokféle eszközzel bele kell nyúlnia, ami nem egyszerű juttatási kérdés, hanem jogi, pedagógiai, tudatformáló stb. feladat.

A hátrányos helyzetűek problémáját tehát a dolog heterogén természetének megfelelően differenciáltan célszerű megfogni és orvosolni. Ehhez a szociálpolitika eszközrendszerének fejlesztésére is szükség van. Nyilvánvaló például, hogy a segélyezés szerepe megnő, és az egyéni elbírálás alapján folyó segélyezésnek valamiféle normatív segélyezés felé kell haladnia, amihez országosan egységes kritériumrendszer kidolgozása szükséges. Ezért meggyőzőnek látszik, hogy a jövedelempolitika és a szociálpolitika formálásához, a bizonyos szükségleti és juttatási minimális küszöbértékek kidolgozásához és alkalmazásához célszerű lenne a hatvanas években megkezdett kísérleti számítások felújítása.

Végeredményben a hátrányos helyzetűek problémájának beépítésére szociálpolitikai rendszerünk nyitott, és lényegi átalakítás nélkül is alkalmassá tehető a feladatok árnyaltabb megoldására.

3. JÖVEDELMEK

A HÁZTÁJI ÉS KISEGÍTŐ GAZDASÁGOKBÓL

A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai a termelőszövetkezeti mozgalommal együtt keletkeztek. Az MSZMP agrárpolitikája a háztáji gazdaságok objektíve szükségszerű létjogosultságát helyesen vette számításba. A Központi Bizottság 1962-ben leszögezte: „A közös gazdaságok erőteljes fejlesztése mellett a tagság és az ország ellátása szempontjából is jelentős marad a háztáji gazdaságok szerepe.”* A hatvanas évek közepén a gazdaságpolitika leszögezte, hogy „helyes támogatni a még egyénileg gazdálkodók termelését, a nem parasztok kisegítő jellegű, ház körüli gazdálkodását. . .”** Így alakult ki a háztáji és kisegítő gazdaságok kategóriája a gazdaságpolitikában. Létjogosultságukat, fontosságukat és támogatásuk módozatait a hetvenes évek számos politikai dokumentuma

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. 553. old.

** A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. 248. old.

előírta. Itt most szükségtelen a háztáji és kisegítő gazdaságok irányában folytatott gazdaságpolitika részleteibe belemenni, mert az elsődleges cél annak bemutatása, hogy ennek a gazdasági formának milyen szerepe van a személyi jövedelmek keletkezésében, mennyi munka áll mögötte, és csak másodlagosan érintjük a termelésben és áruforgalomban elfoglalt szerepét.

A mai magyar társadalom jövedelmi rétegződésében fontos szerepük van a háztáji és kisegítő gazdaságoknak. E gazdaságok nagymértékben befolyásolják az érintett családok jövedelmi helyzetét, mert az itt előállított termékek – saját fogyasztás útján, illetve értékesítés útján, pénzjövedelemmé válva – lényegesen hozzájárulnak a családok életszínvonalának alakításához. Ezenkívül befolyásolják e családok életmódját is, mert így azok igen jelentős időt fordítanak az ilyen gazdaságokban jelentkező munkafeladatok elvégzésére.

A munkajövedelmekben a nagyüzemen kívüli, háztáji és kisegítő gazdaságokból származó személyi jövedelem hányada országosan 1970-ben 15, 1975-ben 15, 1979-ben 14% volt. Az 52. táblázat áttekintést ad arról, hogy a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelem az egyes rétegek jövedelméből mekkora hányadot tesz ki.

A mezőgazdaság szocialista fejlődésének – a jelenlegi szakaszban – szükségzerű velejárója a kisüzemi gazdálkodás. A mezőgazdaság össztermeléséből a háztáji és kisegítő gazdaságok termelése mintegy 30%-ot tesz ki (a Szovjetunióban a kistermelés aránya 25%). A szocialista nagyüzemek és a háztáji kisüzemek között szoros együttműködés és munkamegosztás alakult ki. Egyrészt a nagyüzemek jelentős és növekvő mennyiségű anyagot és szolgáltatást nyújtanak a kisüzemeknek. Másrészt a kistermelők legnagyobb részben olyan termelési eszközöket (kisebb parcellákat, régebbi ültetvényeket, istállókat stb.) használnak, amelyeket a nagyüzemek ésszerűen nem hasznosíthatnának. (A kistermelők által megművelt területnek legfeljebb 20%-át lehetne korszerű nagyüzemi módon megművelni.) Végül a nagyüzemek és a kisüzemek között olyan munkamegosztás alakult ki, hogy az utóbbiak inkább a munkaigényes termékek termelését helyezik előtérbe. (1975-ben a zöldségtermelés bruttó termelési értékének 49%-a, a szőlőtermelés 54%-a, a gyümölcstermelés 53%-a, a sertésenyésztés 55%-a, a baromfienyésztés 50%-a a kistermelőktől származott, viszont a kistermelők részesedése a szántóföldi jellegű növénytermelés bruttó termelési értékéből csupán 19%.)

52. táblázat: *A jövedelem-nagyság és a háztáji és kisegítő gazdaságok aránya főbb társadalmi osztályok és rétegek szerint 1977-ben*

Társadalmi osztály, réteg	Egy főre jutó havi jövedelem (Ft)	Háztáji és kisegítő gazdaságból származó jövedelem aránya (százalék)
<i>Munkásosztály</i>	2 334	9,1
– fizikaiak a nem mezőgazdasági ágazatban	2 227	8,6
– fizikaiak az állami erdő- és mezőgazdaságban	2 076	18,7
– fizikaiak együtt	2 216	9,3
– közvetlen termelésirányítók	2 531	6,1
<i>Szövetkezeti parasztság</i>	2 407	34,5
– fizikaiak a mg-i szövetkezetekben	2 396	34,9
– közvetlen termelésirányítók	2 648	25,7
<i>Kettős jövedelműek</i>	2 537	21,1
<i>Szellemi foglalkozásúak</i>	2 825	4,7
– vezetők és felső szintű irányítók	3 330	4,4
– alsó szintű irányítók, felső és közép szintű szakemberek	2 702	4,3
– alsó szintű szakemberek és ügyviteli alkalmazottak	2 405	7,4
<i>Kisárutermelők, kiskereskedők</i>	2 676	28,4
<i>Aktív kereső háztartások együtt</i>	2 409	12,2
<i>Inaktív és eltartott háztartás</i>	1 876	21,4
<i>Összesen</i>	2 333	13,3

Az 1972-ben végzett általános Mezőgazdasági Összeírás során – a mezőgazdasági nagyüzemek mellett – a háztáji és kisegítő gazdaságok kiterjedéséről, felszereltségéről és termeléséről is gyűjtött a KSH adatokat.* . Kisüzemi (háztáji vagy kisegítő) gazdaságként összeírtak minden olyan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó gazdasági egységet, amelyben a

* Az 1972.évi felmérés óta a háztáji és kisegítő gazdaságok számában, földterületében és az ilyen háztartásokban élők számában bizonyos csökkenés történt, ami azonban az egész kategória szerepének politikai beállításán lényegesen nem változtat. Ezért, nem lévén újabb konzisztens felmérési eredmény, használhatjuk ezeket a régebbi adatokat.

háztartás használatában álló megművelt terület legalább 400 négyszögöl volt (szőlő, gyümölcsöskert esetén 200 négyszögölt vettek alsó határnak), és amelyben legalább egy nagy háziállat (sertés stb.) vagy legalább 50 baromfi volt (akkor is, ha földterülete nem érte el az említett határt). Összesen közel 1 700 000 ilyen gazdaságot írtak össze az országban, legnagyobb részüket a községekben (1 400 000). Az ország népességének közel a fele, azaz 5 200 000 ember élt ilyen háztartásokban.

A gazdaságoknak nem egészen a fele volt termelőszövetkezeti tag háztáji gazdasága (46%). Viszonylag kevés számú szakszövetkezeti gazdaság (4%) és egyéni gazdaság (2%) mellett a legnagyobb számban (48%) voltak a lakosság kisegítő gazdaságai. Az utóbbiak kisebbek a háztáji gazdaságoknál, gyakran csak a falusi házhoz tartozó kertből és az udvaron levő istállóból, ólából állnak.

Igen nagy számuk ellenére a mezőgazdasági területnek viszonylag kis része, csupán egyötöde volt a kisüzemi gazdaságok használatában (9% a termelőszövetkezeti háztáji gazdaságokéban, 11% az egyéb kisüzemekében). Ennek az a magyarázata, hogy csupán elenyészően kis részük (12 600 gazdaság) volt három hektárnál nagyobb. A szakszövetkezeti gazdaságok kivételével minden gazdaság átlagos nagysága egy hektárnál kisebb volt. Jelentős viszont e kiskülsőgazdaságokban az állattenyésztésre szolgáló épületek száma. Noha jelentős az állattartásuk (a kisüzemi gazdaságok 81%-ában volt baromfi, 55%-ában tartottak sertést és 17%-ában neveltek szarvasmarhát), az istállók és az ólak még sokkal több állat elhelyezésére lennének alkalmasak.

A háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkezők társadalmi rétegződése

Az említett több mint ötmillió személynek társadalmi csoportok szerinti részletezése azt mutatja, hogy – leszámítva az eltartottakat – a legnagyobb tömeget közöttük a munkásosztályhoz tartozók, azon belül is a nem mezőgazdasági fizikai munkások alkották. Lényegesen kisebb a termelőszövetkezeti parasztok száma. Még akkor is, ha figyelembe vesszük a nyugdíjasokat, akiknek száma meglehetősen nagy, a munkások vannak nagy többségben a termelőszövetkezeti parasztsággal szemben. Ez azt is sejteti, hogy itt nem egyszerűen valamilyen „utóparashti” jelenségről, a múlt maradványáról van szó. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy bármely intézkedés, amely a háztáji és kisüzemi gazdaságok hely-

**53. táblázat: A háztáji és
kisebítő gazdasággal
rendelkező háztartások-
ban élő népesség össze-
tétele 1972-ben (ezer fő)**

Társadalmi osztály, réteg	Férfi	Nő	Össze- sen
Munkásosztály	773	388	1164
ebből: nem mezőgazdasági			
fizikai munkás	666	342	855
fizikai munkás állami			
mező- és erdőgazdaság- ban	92	24	116
alkalmi munkás	15	22	37
Termelőszövetkezeti parasztság	421	203	624
ebből: mezőgazdasági tsz-tag,			
fizikai dolgozó	378	189	567
mezőgazdasági tsz-alkal- mazott, fizikai dolgozó	43	14	57
Szellemi dolgozó	161	168	329
ebből: nem mezőgazdasági			
ágakban	116	145	261
mezőgazdaságban	45	23	68
Kisárutermelő	60	36	96
ebből: kisiparos, kiskereskedő			
és segítő családtagja	26	7	33
egyénilag gazdálkodó			
paraszt és segítő család- tagja	34	29	63
Inaktív kereső (nyugdíjas stb.)	396	340	736
ebből: korábban nem mező- gazdaságban dolgozott	172	132	304
Segítő családtag és eltartott	711	1517	2228
ebből: 15 éves és idősebb	205	1034	1239
15 évnél fiatalabb	506	483	989
Összesen	2522	2652	5174

zetét kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolja, a munkásosztálynak közel a felét is közvetlenül érinti, mert ilyen gazdasággal rendelkező, azt művelő háztartásban él. Lássuk ezzel kapcsolatban az 53. táblázatot.

Az Általános Mezőgazdasági Összeírással egyidejűleg egy éven keresztül megfigyelték a kisüzemi gazdasággal rendelkező háztartások tagjainak a munkaidejét is. Ennek a vizsgálatnak az alapján többféle kérdésre kerestek választ. Ezek a következők voltak.

– Mekkora ezeknek az embereknek a munkaidő-elfoglaltságuk, hogyan befolyásolja ez az életmódjukat?

– A különböző társadalmi osztályokba, rétegekbe tartozók egyformán vagy egymástól eltérően vesznek-e részt a kisüzemi gazdaságok munkájában?

– Vannak-e még munkaerő-tartalékok a községi népességben, első sorban a felnőtt nők között?

Mivel a felvétel minden évszakra, a hétköznapiakra és a hétvégekre egyaránt kiterjedt, a kapott átlagos napi munkaidők egy teljes év átlagát mutatják. A vizsgálat eredményei azt bizonyítják, hogy a férfiak és a nők, az öregek, a középkorúak és a fiatalok, valamint a különböző foglalkozású és társadalmi helyzetű személyek között elég lényeges eltérések mutatkoztak. Ennek ellenére meg lehet állapítani, hogy ezeknek a háztartásoknak a tagjai – hangsúlyozzuk újra, hogy az ország népességének majdnem a feléről van szó – igen intenzíven dolgoznak a kisüzemi gazdaságokban. A 15 éves és idősebb férfiak átlagos napi munkaideje a kisgazdaságokban több mint két és fél óra, a nőknél körülbelül két és egy-negyed óra volt. Az utóbbiaknál azonban ehhez körülbelül három és fél óra háztartási és gyermeknevelési munka járul, míg ez az idő a férfiaknál csak mintegy 20 perc. Igaz viszont, hogy a férfiaknál lényegesen hosszabb volt az állandó munkahelyen töltött munkaidő átlaga, mivel a férfiak között több az állandó munkahellyel rendelkező dolgozó. Emellett az állandó munkahellyel rendelkező férfiak és nők közül is az előbbiek dolgoznak hosszabb ideig. Ebből a szempontból különösen a termelőszövetkezeti tagok kategóriájában van nagy különbség a férfiak és a nők között. Míg a férfiak – akiknek jelentős része az állattenyésztésben, gépi munkákon és más nem idényszerű mezőgazdasági tevékenységekben (például szállítás) dolgozik – az országos munkaidőátlagnál rendszeresen több időt dolgoznak munkahelyükön, addig a nők között nagyobb a hagyományos mezőgazdasági munkákat végzők aránya, és – e munkák idényszerűsége miatt – nem minden napon dolgoznak az év folyamán.

Az említett különbségek azonban mind nem gyengítik azt a fő következtetést, hogy a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező községi népesség igen sok időt tölt munkával.

A községi lakosságnál a munkahely megközelítésének az ideje is általában igen hosszú. Ezért napi tevékenységük igen fegyelmezett megszervezését, minden idő kihasználását és átgondolt, családon belüli munkamegosztást igényel. Ezekben a családokban az a tipikus napi munkaidőbeosztás, hogy a férfiak reggel – a munkába indulás előtt – ellátják a nagyobb állatokat, majd délután – a munkából való hazaérkezés után – még egy-két órát – a mezőgazdasági munka csúcsidőszakaiban három órát is – dolgoznak a kisüzemi gazdaságban. A nők munkába indulás előtt a kisebb állatokat etetik meg, majd a munkahelyen töltött idő után – ha a háztartási munka engedi – a ház körüli kertben végeznek viszonylag kevesebb időt igénylő munkákat.

A hétvégeken a férfiak és a nők egyaránt több órát dolgoznak a háztáji és kisegítő gazdaságokhoz tartozó földeken.

A felszabadulás előtt – mint tudjuk – a munkaidényben a „látástól vakulásig” tartó munka volt az általános a magyar mezőgazdaságban. Ma ehhez képest vitathatatlanul rövidült a munkaidő a falvakban, mert még a nyári időszakban is jut napi egy-két óra a pihenésre. Viszont a mai magyar falu életéből hiányzanak azok a hosszú, kényszerű téli munkátlan időszakok, amelyek a föld nélküli mezőgazdasági munkásság – különösen a mezőgazdasági napszámosok – életét jellemezték.

Az adatfelvétel azt is megmutatta, hogy nemcsak a termelőszövetkezeti parasztság, hanem lényegében valamennyi társadalmi réteg kiveszi a részét a kisgazdaságok munkájából. Meglepő az is, hogy úgyszólván minden társadalmi kategóriánál előfordulnak még további – részben mezőgazdasági, részben más jellegű – alkalmi munkák is. Jellemző az is, hogy még a 15 éves és idősebb tanulók is legalább napi fél órát dolgoznak a kisgazdaságokban.

A háztáji és a kisegítő gazdaságokban a legtöbbet dolgozó csoportok közé tartoznak a nyugdíjasok és azok a felnőtt nők, akiket a statisztika általában eltartottként szokott kimutatni. A nyugdíjas férfiak – és pedig a nem mezőgazdasági foglalkozásból nyugdíjba menők a mezőgazdasági nyugdíjasokat és termelőszövetkezeti járadékosokat megközelítő mértékben – a munkaképes korúakra vonatkozó törvényes munkaidőnek mintegy kétharmadát kitevő időben dolgoznak a kisgazdaságokban. Az eltartott nők viszonylag jelentős munkája a kisgazdaságokban pedig arra

hívja fel a figyelmet, hogy ha ők is állandó munkahelyen állnának munkába, akkor szükségszerűen kiesne egy elég jelentős munkaráfordítás a háztáji és a kisegítő gazdaságokban, és annak következtében azok termelése némileg csökkenne. Ezért tulajdonképpen indokolatlan őket eltartottnak és szabadon felhasználható munkaerőforrásnak tekinteni.

A háztáji és kisegítő gazdaságokban dolgozók hosszú munkaidejét értékelve figyelembe kell venni, hogy termelőerőink még nem érték el azt a fejlettségi szintet, amely lehetővé tenné a munkára fordított idő radikális csökkentését, illetve nélkülözhetné a háztáji és kisegítő gazdaságokban ledolgozott idő által teremtetett javakat. Ez a tevékenység az ország mezőgazdasági termelésének egy igen jelentékeny részét képezi. E munka-idő a községi népesség gazdasági felemelkedésének is részbeni alapja, hiszen a háztáji és a kisegítő gazdaságokban végzett munkából származó jövedelem – noha az egy munkaórával elérhető jövedelem viszonylag alacsony – igen nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a falusi lakosság életszínvonala a városi lakossáéhoz közeledjék. Kétségtelen, hogy van negatív hatása is: az ilyen hosszú munkaidő hátráltatja, hogy a falusi lakosság intenzívebben művelődjék, mivel egyrészt alig van ún. szabad ideje, másrészt az a kevés idő, amikor nem dolgozik, feltétlenül szükséges a munka okozta fáradtság kipihenésére. A legújabb tendenciák az itt végzett munka megkönnyítésére és termelékenységének fokozására irányulnak. Ez a közös gazdaságok agronómiai–műszaki és gépi szolgáltatásaiban, a szállítás és az értékesítés szervezettségének, a szerszámelátásnak javuló színvonalában nyilvánul meg.

4. KIEGÉSZÍTŐ JÖVEDELEMFORRÁSOK

Az egyéb kategóriába tartozó jövedelmek

A kiegészítő jövedelmek legkiterjedtebb, leginkább áttekinthető formája a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett tevékenység, amit kiemeltünk az egyéb kategóriába sorolható jövedelmek köréből. Az olyan kiegészítő tevékenységekből származó jövedelmek, mint például a másodállás, a mellékállás, a szakértői közreműködés stb. a statisztikában az alkalmaztatási viszonyból származó munkajövedelmek között szerepelnek. Itt most elsősorban azoknak a jövedelmeknek a képződéséről lesz szó, amelyek nem munkaviszonyból, nem alkalmaztatásból származnak.

Ezeknek egy része munkajövedelem, más része ún. családi jövedelem.*

1977-ben a háztartások jövedelmében országos átlagban az egyéb jövedelmek 4,5%-ot képviseltek, mégpedig: nem mezőgazdasági önálló tevékenységből 1,5; egyéb munkából 1,9; egyéb családi jövedelem 1,1%. Mivel ezek nagysága – a kisárutermelőktől eltekintve – társadalmi osztályok és rétegek szerint bontva nem mutat az országos átlagtól lényeges eltérést, így érdemleges következtetés nem vonható le belőlük, hacsak az nem, hogy a dologgal nem érdemes foglalkozni. Ilyen következtetést pedig azért lenne kockázatos levonni, mert mindennapos tapasztalataink igazságát kellene figyelmen kívül hagyni. Az igazság pedig az, hogy a lakosság egymás közötti szolgáltatásai komoly jövedelmi, illetve kiadási forrást képeznek. Azt kell keresni tehát, hogy ez a forrás mely foglalkozásokra a legjellemzőbb és mekkora. A Központi Statisztikai Hivatal felmérései tudakolják az ilyen jövedelmeket, és érdemes itt az ismert adatokat bemutatni, bár nyilvánvaló, hogy az adatszolgáltatók bevallása nem tükrözi a reális helyzetet. 1977-ben a megkérdezettek 9%-a számolt be ilyen jellegű jövedelmekről. Egyes foglalkozási ágakban ez az arány persze 50–60%-ot is elért. Azoknál, akiknél ilyen jövedelmeket feljegyeztek, azok összege átlagosan elérte a kereset 20%-át, ami mögött foglalkozásonként nincs is nagy szóródás. A 20% országos szintre vetítve kb. 5 milliárd Ft-ot jelent. A valóságos összeg ennek a többszöröse lehet, hisz néhány évvel ezelőtt csak a közlekedésben becsülték legalább 5 milliárd Ft-ra a mellékjövedelmeket, pedig az a becslés se lehetett túlzott.

Nézzük foglalkozásonként a mellékjövedelmeket, amelyek a mellékfoglalkozásból és egyéb jövedelemből tevődnek össze. (54. táblázat)

* *Nem mezőgazdasági önálló tevékenységből származó munkajövedelemként tartják számon az iparendeléssel rendelkező önálló kisiparosok stb. nettó jövedelmét, továbbá az alkalmazásban álló szakmunkások — főfoglalkozás mellett, iparendeléssel folytatott — javító-szolgáltató tevékenységből származó jövedelmét, végül az orvosi magánpraxisból eredő jövedelmeket. Egyéb munkából származó jövedelmek között az alkalmi munkások, napszámosok keresetét és a háztartás keresőinek, nyugdíjasainak, eltartottjainak nem munkaviszonyból származó alkalmi jövedelmeit tartják számon, továbbá a borraalóból, a hálapénzből stb. származó jövedelmeket.*

Egyéb családi jövedelmek közé sorolják az albérleti, ingatlanbérleti díjat, a földjáraadékot, a kapott gyermektartási díjat és családi támogatást, a nyereményeket, kamasot stb.

54. táblázat: *Az egyéb munkajövedelem bevétele néhány foglalkozásnál 1977-ben (forint)*

Foglalkozás	A megkérdezettek		Mellékjővedelem a havi kereset százalékában
	átlagkeresete	mellékjővedelme	
Mérnökök, termelés-irányítók	4739	669	14,1
Orvosok, gyógyszerészek	5744	1297	22,6
Ápolók, asszisztensek, gondozók, védőnők stb.	2882	519	18,0
Tanárok	4647	1075	23,1
Lakatosok	3918	668	23,1
Gépjármű- és motor-szerelők	3583	635	17,7
Asztalosok, egyéb faipari foglalkozásúak	3480	626	18,0
Kőművesek, ácsok, betonozók	3832	853	22,2
Villany-, víz-, gázszerelők, festők, burkolók stb.	3859	740	19,2
Traktorosok, mezőgazdasági gépészek	3936	534	13,6
Cukrászok, felszolgálók, szakácsok, italmérők stb.	2542	989	38,9
Mozdony-, tehergépköcsi-, autóbusz-, villamos-, taxi- stb. vezetők	4043	1003	24,8
Postai kézbesítők stb.	2934	678	23,1
Rakodómunkások	3158	663	21,0

A kiegészítő jövedelmekkel kapcsolatban közéletünkben a hetvenes években bizonyos ingerültség, intolerancia ütötte fel a fejét. Ez mintegy folytatása volt annak a zavarnak, ami azzal kapcsolatban jelentkezett, hogy a gazdasági reform nem vezetett-e a jövedelempolitika gyakorlásában torzulásokhoz. Ebben a hullámban a „lángossütő” volt a kritikai szimbólum. Azokkal a mellékjővedelmekkel kapcsolatban, amelyek a szocialista szektorból a fő munkahelyen kívüli különféle munkaszerződések, megbízások nyomán keletkeznek – és amelyeket alapjában a társadalmi szükséglet diktál – a Központi Bizottság 1972. novemberi

határozata után –, megtörténtek a pótlólagos szigorító szabályozások. Elültek azok a lázas lakossági bírálatok is, amelyek átmenetileg a háztáji és kisegítő gazdaságokat érték. Így a figyelem középpontjába még inkább a lakosság egymás közti jövedelemáramlásának kérdései kerültek, az ún. „második gazdaság” problematikáján keresztül. A vitákban ezt többféleképpen közelítették meg, volt morális élű és közgazdasági megközelítés is, és még ma is fellelhető vita a közéletben. A statisztika sajnos – mint a fenti kísérleti adatok is igazolják – még nagy vonalakban sem képes hitelt érdemlően nyomon követni ezeket a folyamatokat.

Itt nagyon fontos annak megkülönböztetése, hogy a lakosság egymás közti jövedelemáramlásában milyen súllyal szerepelnek a jövedelmi devianciák, és azok beárnyékolhatják-e egészében a kiegészítő jövedelmek széles skáláját. Az én válaszom erre a kérdésre: a jövedelmek bizonyos újraelosztása sokféle tényezőből fakad, és nagy hiba volna azt egészében deviáns jelenségnek tekinteni.

Alapjában véve – kevés kivételtől eltekintve – a lakosság egymás közti jövedelemáramlása gazdasági indítékokból és nem morális torzulásból ered. Egyrészt javak cserélnek gazdát pénzért, vagy a legkülönbözőbb szolgáltatásokat végzik díjazásért. Ezek teljesen tiszta, piaci, szabályozatlan kapcsolatok. Annyiban szabályozottak csupán, hogy rájuk nézve csak a Polgári Törvénykönyv gyakorol befolyást. Nem volna helyes olyan végletes álláspontra helyezkedni, hogy ezeket a tevékenységeket csak hatósági jogosítvány (iparendély, működési engedély) birtokában végezhesék. (Külön kérdés az életvédelemmel összefüggő munkák elvégzésének szakmai feltétele.) Azok a díjazások (borravalók) igényelnek árnyaltabb értelmezést, amikor a szolgáltatást végzőt a munkáltatója (állami vagy szervezetzeti vállalat vagy intézmény) is és azon felül a szolgáltatás megrendelője is önként díjazza. Ebben a kategóriában szerepe van a szokásoknak, hagyományoknak, mégis ennek gyökere is nagymértékben gazdasági természetű, tehát korrekciója valaminek, amit a gazdaság működése nem old meg elég jól, vagy nem is lehetséges az adott időben jobb megoldás. Szó lehet főként a kereslet-kínálat egyensúlyhiányának a konzekvenciájáról, sőt nem lehet kizárni azt sem, hogy a bérezés tökéletlenségének társadalmi, spontán korrekciójával van dolgunk.

Ezek után marad még néhány más jövedelemáramlás, ami már morális ügy, ami mögött jövedelmi deviancia vagy egyenesen törvénysértés húzódik meg. Nagy jelentősége van annak, hogy a jog és a társadalmi szokások

mit tolerálnak. A társadalom – a jog is – elfogadja például az orvosok, ügyvédek, ápolók stb. munkájának bizonyos honorálását a páciens részéről, de nem tolerálja például közigazgatási köztisztviselők, tanítók, tanárok stb. honorálását hivatali kötelességbe tartozó munkájukért. Kulcsár Kálmán írja: „azt sem lenne érdektelen tudni, milyen körülmények teszik elfogadhatóvá az orvosok esetében az ún. hálapénzt, és miért nem engedhető meg ez – általános társadalmi vélemény szerint – például a pedagógus esetében”.* Az külön kutatás kérdése, hogy a társadalom mikor miképpen húzza meg ezt a határt.

Azokkal a kiegészítő jövedelmekkel kapcsolatban, amelyek mögött munka, áru vagy szolgáltatás áll a politika válasza egyértelmű: a kiegészítő termelő- és szolgáltató tevékenységléte és növelése társadalmi érdek. A Politikai Bizottság 1980. február 19-én ebben a kérdésben elvi jelentőségű határozatot hozott. Markó István írja: „Hazánkban és más szocialista országokban is a társadalmi tulajdonon alapuló termelés és az ennek megfelelő elosztás uralkodó vonása mellett megtalálható a társadalmi tulajdon szféráján és szervezettségén kívüli, sajátos jegyeket viselő termelési-elosztási szféra is. Ez a terület a szükségletek kielégítésében kiegészítő szerepet játszik, társadalmi szervezettsége alacsonyabb fokú, működési mechanizmusa eltérő jegyeket visel, kisüzemi, jórészt személyes vagy családi munkán alapul.

A tevékenységet teljesen kifejező fogalom nem alakult ki. Ha valamilye általános elhatárolásra törekszünk, mérvadónak látszik az uralkodó termelési-elosztási viszonyoktól való megkülönböztetés. Ezért ameddig nincs jobb meghatározásunk, a kiegészítő, kisegítő gazdaság fogalmát használhatjuk. Ebben az értelemben a *kiegészítő, kisegítő gazdaság magában foglalja a mezőgazdasági kistermelést, a magánkisipart, a magánépítőipart, a magánkereskedelmet, a családi, a házilagos építési tevékenységet, az önellátási célú és engedély nélkül végzett szolgáltatást, a lakosság részére végzett alkalmi munkát.**** Ebben a felfogásban készült az a becslés, amely szerint a kiegészítő és kisegítő gazdaságban végzik a társadalmi összmun-
ka-ráfordítás 16–18%-át, állítják elő a mezőgazdaság termelésének kb. egyharmadát, építik fel magánkisiparosok, mérnökök közreműködésével évente a lakások mintegy 60%-át, s a lakossági szolgáltatások háromnegyed részét elégítik ki a szocialista szektoron kívül.

* Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. 203. old.

** Markó István: Társadalmi Szemle, 1980. 11. sz. 32. old.

Ha a mezőgazdasági kistermelést leszámítjuk, akkor a kiegészítő és kiegészítő gazdaságban végzett munka a társadalmi összmunkaidőnek 10%-át éri el, természetesen tevékenységi körönként differenciáltan. Ám az itt kifejtett munkamennyiség után a jövedelemnövekmény a fenti 10% mértékét jóval meghaladja. Tévedés lenne azt hinni, hogy ilyen jövedelmekhez csak néhány kivételes foglalkozásban lehet jutni. Becslés szerint a családok háromnegyede vesz részt ebben a tevékenységben és részesül jövedelmeiből. Az ipari, építőipari munkások 70%-a, a mezőgazdasági fizikai dolgozók kb. 90%-a, az értelmiségiek 25%-a, a nyugdíjasok 40%-a végez munkát ebben a szférában. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy a kiegészítő, kiegészítő tevékenység régi hagyomány, nem pedig a hetvenes évek „jó” vagy „rossz” vagy „új” terméke. A kapitalizmus idején is és a szocialista építés korábbi szakaszában is megvolt. Gondoljunk csak a kétlakiakra, a kontárkodásra, alkalmi munkákra stb. Új az, hogy rájöttünk: még a jövőben is nagy szerepe lesz. Másrészt olyan termelési-szolgáltatási kategóriákról van szó, amelyek az elosztás, az ott elérhető magas – esetenként kiugró – jövedelem oldaláról kerültek reflektorfénybe.

Az, hogy a kiegészítő és kiegészítő gazdaság termelésben, szolgáltatásban elfoglalt perspektivikus helye tisztázódott, még nem oldott meg minden elvi kérdést.

Az elosztási, jövedelem-újraelosztási szféra oldaláról vizsgálva a kérdést egyszer azt is meg kell válaszolni, hogy a borraivalók, a hálapénzek, a csúszópénzek kérdésében a társadalom milyen normát kíván felállítani, vagy pedig elfogadja azt a helyzetet, ami kialakult és amelynek tendenciája vitás. Erre még nem született meg a válasz. A jövedelemarányok alakulása oldaláról vizsgálva a kiegészítő jövedelmeket szükséges annak konstatálása, hogy ezek a kiegészítő folyamatok a jövedelmek elosztására – különösen pedig a fogyasztásra – differenciálólólag hatnak.

A vagyon szerepe

A jövedelmi vizsgálatok általában egy adott időszakban keletkezett jövedelmekre terjednek ki. Az így megfogható jövedelmi helyzeteket, anyagi szituáltságot a kiegészítő jövedelmeken túl korrigálja a felhalmozott vagyon egyenlőtlen eloszlása is. A vagyon rétegenkénti eloszlásáról nem is készül statisztika, kivéve a személyi tulajdonú lakásokat,

háztartási gépeket és a gépkocsikat. Az a korrekció, amit a nagyobb vagy a csekély vagyon a jövedelmi és fogyasztói viszonyokra gyakorol, már életmód, életvitel, részben pedig érvényesülési kérdéssé is válik. Ezért jogosult a törekvés a jövedelmi viszonyokkal együtt a vagyoni viszonyok prizmáján keresztül is vallatni a számokat.

Vitatható álláspont az, hogy a vagyon a termelési eszközök magántulajdonára épülő társadalmak kategóriája, hogy a szocialista társadalomban a múlt maradványaként van jelen, az átmeneti időszakhoz kapcsolódó jelenség, amely nem integráns része a szocialista elosztási rendszernek. (Régebben magam is ezt a – ma már túlhaladottnak tekinthető – álláspontot képviseltem.) A fejlett szocialista társadalomnak valóban nem ismerve az osztályok vagyoni különbsége.

Társadalmunkban a vagyon nem is elsősorban osztályokhoz, hanem inkább családokhoz és személyekhez van kötve, de ma már nem lehet tagadni vagyonosabb rétegek létét. Más volt persze a helyzet 15–20 évvel korábban, de éppen azóta halmozódott fel számottevő személyi vagyon.

Magyarországon mivel tőkevagyon, amely – társadalmi méretekben – lehetővé tenné munkaerő kizsákmányolását nincsen, személyes vagyonról beszélünk. A kizsákmányolás hiánya vajon ok-e arra, hogy tagadjuk és lebecsüljük a vagyon szerepét társadalmunkban? Nézzünk néhány adatot a lakossági vagyon méreteiről és összetételéről:

55. táblázat: *A lakossági vagyon fő adatai*
(milliárd forint)

Megnevezés	1970	1978	1978 az 1970. év százalékában
Személyi tulajdonú lakás	151,6	274,1	180
Egyéb állóeszköz	21,6	21,5	-0,5
Háztartások tartós készletei	191,3	314,1	164
<i>ebből:</i>			
ruházati cikkek	55,3	68,5	124
háztartási cikkek	65,9	115,1	175
jármű és alkatrész	13,4	44,0	328
kultur- és sportcikkek	24,9	47,5	190
egyéb tartós cikkek	31,8	39,0	123
Föld	98,2	105,5	107
Takarékbetét	38,8	108,5	280
<i>Összesen</i>	<i>501,5</i>	<i>823,7</i>	<i>164</i>

Ez nem a teljes vagyon, mert például a készpénzállomány nem szerepel benne. Egyébként a többi tétel értéke is inkább alábecsült, nettó értékben van számba véve (az elhasználódás figyelembevételével), és az árak irányzata is emelkedő.

Igaz, az ingatlanok, valamint a lakások tulajdonjellege másodlagos, hiszen elsődleges funkciójuk az, hogy alapvető szükségletet elégítenek ki. Bizonyos jövedelemhatár fölött élő állampolgár számára szinte lehetetlen is bérlakáshoz jutni, emiatt saját erőből kell építkeznie, vagyis „vagyonnal” rendelkezővé kell válnia. Ezért viselnie kell az ebből származó hátrányokat, ami azonban másodlagos (adók, felújítási költségek, helyhez kötöttség). Egy másik rétegnél a házingatlan jövedelem forrása is lehet (nyaraló, lakás bérbeadása).

A jövedelemszínvonal lehetővé teszi a pénzmegtakarításokat. Például 1977 végén a lakosság mintegy 107 milliárd Ft takarékbetéttel rendelkezett; a ténylegesen rendelkezésre álló pénze természetesen ezt jóval meghaladja, hiszen a saját birtokában levő készpénzmennyiség is megtakarítás. Mind a hazai, mind a nemzetközi tapasztalatok azt igazolják, hogy a fogyasztás növekedése egyenletesebb, mint a jövedelemé, a fogyasztás – rövid távon – viszonylag rugalmatlanul reagál a jövedelem-szabályozó intézkedésekre. A megtakarítások az elmúlt években rohamosan növekedtek. Például 1960-ban a takarékbetét-állomány összege 5,5, 1980-ban pedig már 145,3 milliárd Ft volt. A gyors növekedésben a takarékosági hajlam mellett feltétlenül szerepe van a meghatározott célra történő takarékoságnak is. Elsősorban a lakásra történő megtakarításokat kell említeni, hiszen ma már bármilyen építkezési formához jelentős nagyságrendű induló összegre van szükség. Jelentős a fogyasztási javakra történő pénzmegtakarítás is (bútorok, háztartási gépek stb.), valamint a személygépkocsira és a külföldi utazásra történő előtakarékoság. A takarékoság tehát nagymértékben céljellegetű, túlnyomórészt nem a folyó fogyasztás, hanem vagyontárgyak fedezete lesz.

A lakosság vagyontárgyait képezik még a birtokában levő, a nehezen értékelhető műkincsek, nemesfémek is.

A vagyon egyik legfontosabb tulajdonsága a mobilizálhatóság, értékének fogyasztási cikkekre vagy más vagyontárgyakra történő átválthatósága. Vitatott, hogy szocialista viszonyaink között a vagyon mennyire mobilizálható. A tartós fogyasztási javak túlnyomó része mobilizálhatatlan, vagy nehezebben mobilizálható, mivel az emberek többsége tart a használt műszaki cikkek magasabb javítási költségeitől, gyors tönkre-

menetelétől, de a használt cikkek forgalmának jelentősége mégis növekvő. A legkönnyebben a pénzvagyon mobilizálható. Végeredményben öröklés vagy ajándékozás formájában minden vagyon mobilizálható és mobilizálódik is, még a külföldön örökölt vagyon is. Különösen a pályakezdő és családalapító fiatalok anyagi helyzete szempontjából nőtt meg a családi vagyon szerepe, és differenciáló hatása messze erősebb a jövedelmekénél.

Az olyan személyek, illetve háztartások esetében, ahol számottevő és rendszeres a vagyoni forrásból eredő jövedelem is (lakás, nyaraló bérbeadása, ékszerek, műtárgyak értékesítése stb.) a munkából eredő jövedelmük egészen más súllyal esik latba, mint azoknál, akiknek a jövedelme kizárólag munkából származik. Mindez természetesen a háztartás költségvetését és a fogyasztási színvonalat is befolyásolja. Hogy ez a réteg mekkora, azt nem tudjuk megbecsülni, de növekvő.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, nem állíthatjuk, hogy társadalmunkban a vagyon nagysága nem befolyásolja a széles rétegek háztartásának jövedelmi helyzetét. Léte azonban nem annyira a háztartás jövedelmi, hanem inkább fogyasztási szintjére és az életvitelre, az örökösekre hat erősebben.

5. A JÖVEDELMEK TÁRSADALMI OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK SZERINT

A munkásosztály szövetségi politikája megköveteli, hogy valamennyi társadalmi osztály és réteg az életszínvonal emelkedése során megfelelő mértékben részesedjék a társadalom rendelkezésére álló fogyasztási javakból. Ez az alapelv általánosan elismert, és megvalósulásában központi szerepe van a jövedelemnek, jóllehet a jövedelemarányok az életszínvonal különbségeit csak eléggé nagy túréshatárral közelítik.

Az egyes rétegek jövedelmében több tényező együttes hatása jut kifejezésre. A rétegjövedelem e tényezők egyenkénti alakulásának a függvénye, és a jövedelempolitika e tényezőkön keresztül érvényesül.

A jövedelempolitika szabályozza a munkabér-kiáramlás feltételeit, összeköti ezt a termelékenység és a jövedelmezőség javításával, továbbá kialakítja a termelőszövetkezetekre vonatkozó jövedelem- és adópolitikát, valamint koordinálja a társadalmi juttatások igénybevételét lehetővé tevő központi és helyi fejlesztési elképzeléseket stb.

Az egyes gazdasági és szociális célok elérése (például az ipari termelés hatékonyságának növelése, a termelészövetkezeti parasztság szociális ellátásának a munkásosztályéhoz hasonlóvá fejlesztése, a vidéki egészségügyi, oktatási intézményhálózat kiépítése és megfelelő minőségű ellátása stb.) külön-külön is igen fontos társadalmi érdek. Együttesen pedig a termelés, a hatékonyság növekedését és ezzel arányban a megszilárdítást követően a lakossági jövedelmek további emelkedését kell biztosítaniuk, mégpedig a rétegpolitikai célkitűzéseknek megfelelően.

Bonyolítja a különböző rétegek érdekeltségét szem előtt tartó jövedelempolitika feladatát, hogy a részcélok jövedelemkonzekvenciája többségében nem kizárólagosan csak egy-egy rétegre címzett, legfeljebb a hatásuk jelentkezik különbözőképpen egy-egy réteg jövedelmében. A munkások keresetét emelő központi elhatározás nem szabályozhatja külön a munkásosztályhoz, vagy a kettős jövedelműekhez tartozó munkások bérét. A kisgazdaság jövedelmezőségére ható intézkedések pedig – a parasztság mellett – a munkásosztály, a kettős jövedelműek és a nyugdíjasok rétegének kisgazdasággal rendelkező tagjait is érintik.

Az eddig elmondottakból nemcsak az derül ki, hogy az adott időben helyesnek tartott jövedeleमारányok meghatározása és azok kialakítása igen bonyolult feladat. Kiderül az is, hogy a jövedeleमारányok megítélése csak igen részletes elemző munkán alapulhat.

A gazdálkodás legkisebb egysége a háztartás. A háztartásban összegyűlnek a családtagok különböző eredetű jövedelmei, amelyeket részben a kis közösség egészének szükségleteire (lakbérre, fűtésre, világításra, a hűtőszekrény és a televízió stb. üzemben tartására), részben a háztartás egyes tagjai szükségleteinek kielégítésére fordítanak. A háztartás összes jövedelme mellett összehasonlításra főleg az egy főre jutó jövedelem összegét használják, ami a háztartás összes jövedelmének és a háztartás tagjai számának a hányadosa.

Ha megfigyeljük az erre vonatkozó statisztikai adatokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a háztartások jövedelemszóródása nagyobb, mint az egy főre jutó jövedelmeké. Ennek az az oka, hogy a nagyobb családok jövedelemszerzési szempontból nagyobb eséllyel rendelkeznek, ha összetételüknél létszámuknál fogva egy-egy ilyen családon belül – a kisebb családokhoz viszonyítva – több az aktív kereső. Így a háztartási költségvetés bizonyos fokig nagyobb mozgásteret ad a nagyobb létszámú családok számára. Alkalmasint előtakarékoskodás nélkül megvehetnek olyan fogyasztási javakat, amilyenekhez a kisebb létszámú családok csak takarékoskodás

révén jutnak. Természetesen ez az élelmiszerre és a ruházatra fordított kiadások nagyobb mértékű csökkentését igényli az adott hónapban. A háztartási költségvetés figyelembevételével megérthetjük, hogy a háztartás-statisztika nem mutat lényeges különbséget a háromgyermekes és a gyermektelen családok tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságában. Figyelmet érdemel az is, hogy a gyermekes háztartásokban ritkábban hiányzik a televízió, a mosógép és gyakoribb a magnetofon, a fényképezőgép és a kerékpár is, mint a gyermek nélküli háztartásokban. Mindezeket a javakat a gyermekes családok azonos, vagy esetleg nagyobb háztartási jövedelemből, de létszámukból adódóan sokkal kisebb egy főre jutó jövedelemből szerezték be.

A háztartási jövedelmek bizonyos mértékben az egész lakosság jövedelmének az összetételét tükrözik. Minden társadalmi réteg és a háztartások zöme is részesedik szinte valamennyi jövedelemforrásból. (Például a nyugdíjasok fele aktív keresők háztartásaiban él, tehát a nyugdíjak emelése kihat az aktív rétegek jövedelmi színvonalára is.) E jövedelmi sokrétűség miatt különösen bonyolult feladat az egyes társadalmi rétegek jövedelmének mérése, tervezése és szabályozása, hiszen egy-egy jövedelemforrást negatívan érintő szabályozó több réteget is közömbössé tehet az illető jövedelemforrás megszerzésében, ugyanakkor bármilyen más érdekeltiséget növelő intézkedés hatása a számítottnál nagyobb lehet az összes réteg érdeklődése miatt.

Az egy főre jutó jövedelem nagysága nemcsak a háztartás jövedelemösszegének a változására, hanem a háztartás tagjai létszámának az alakulására, vagyis annak demográfiai változásaira is érzékeny. Ezért van az, hogy a reáljövedelem átlagos évi 3-4%-os növekedése esetén is a háztartások egyharmadában-egynegyedében egyik évről a másikra csökken, további egyharmadában viszont számottevően – olykor 10-20%-kal is – nő a jövedelemszint. Ezenkívül az egyes családokban az egy főre jutó jövedelem – a keresetek növekedésének, valamint a jobb termésből vagy a külföldmunkából elért jövedelemnövekedésnek a határán túl – a nyugdíjba vonulásból vagy az aktív keresővé válásból, továbbá a születésből és a halálozásból adódóan, háztartásonként 20-30%-ot is elérő változáson mehet keresztül. A reáljövedelem átlagos stagnálása esetén ezek a szóródások jelentősebbek.

A felszabadulás előtt a jövedelmek aránytalan megoszlása volt a jellemző. Egyrészt a földtulajdon és a vagyon megoszlásának rendkívüli szélsőségei miatt, másrészt azzal összefüggésben, hogy az ipar alacsony ütemű fejlődése következtében nem szívhatta fel a mezőgazdaságban felhalmozódott munkaerő-felesleget.

A szélsőséges jövedelemelosztást az jellemezte, hogy 1938-ban a mezőgazdasági napszám havi átlagos összege 50–55 pengő, a gyáripari munkások átlagos keresete havonta 100 pengő, a gyáripari tisztviselőké 285 (más adatforrás szerint 238) pengő, a művezetőké pedig 300 pengő volt. Ezzel szemben havi 500 pengőnél nagyobb bevallott jövedelmet az adóstatisztika Budapesten csak az aktív keresőknek mintegy 5%-ánál mutatott ki.

A felszabadulás után megindult társadalmi-politikai fejlődés első éveinek eredménye mindenekelőtt a szélsőséges jövedelemeloszlás felszámolása volt a földreform, az államosítás, valamint az állami jövedelempolitika révén. Ezek eredményeként az átlagosnál alacsonyabb jövedelműek felzárkóztak az átlaghoz, az átlag sokszorosát kitevő magas jövedelmek gyakorlatilag megszűntek, az alkalmazotti réteg kereseteit pedig a munkásokét csak kismértékben meghaladóvá redukálták.

Az első ötéves terv életszínvonal-politikája az extenzív fejlesztés szolgálatában állott, és ösztönözte a nem foglalkoztatott családtagokat a munkavállalásra. A reálbér alacsony növekedése mellett a reáljövedelem mintegy 15%-kal növekedett, amely jövedelemtöbbletkez lényegében azok a családok jutottak, ahol nőtt a keresők száma. Azokban a családokban, ahol a keresők száma nem nőtt, a reáljövedelem alig változott. A bérarányok alakulását az 1950-es években a további nivellálódás jellemezte. Ennek során a népgazdasági ágak, a munkaköri csoportok és a képzettségi fokozatok közti bérkülönbségek számottevően csökkentek.

Ezek után, 1956–1960 között közel 50%-kal növekedett a dolgozók reálbére, és – a munkásságét el nem érő mértékben – növekedett a parasztság reáljövedelme is.

A munkásosztály és a parasztság jövedelemarányairól az ötvenes évekből nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Az bizonyosra vehető, hogy a felszabadulást követő 4–5 esztendőben – összefüggésben a földreformmal és a tőkét korlátozó és kisajátító gazdaságpolitikával – a parasztság jö-

vedelme bármely más társadalmi rétegnél gyorsabban emelkedett. Az ötvenes évekre vonatkozóan összehasonlító statisztikai becslés készült a munkás-alkalmazotti és a paraszti jövedelmek viszonyáról. Figyelembe kell venni, hogy az akkori években még túlsúlyban voltak az egyéni parasztgazdaságok, ezért a paraszti átlag nagy differenciáltságot takar.

56. táblázat: *Munkás-alkalmazotti népesség és a parasztság jövedelme 1949–1957 között*

Év	Munkások-alkalmazottak	Paraszatok	Paraszti jövedelem a munkás-alkalmazottakénak százalékban
	egy főre jutó személyes évi jövedelme 1954-es vásárlóerejű forintban		
1949	6212	5488	88
1950	6562	5583	85
1951	6109	6466	106
1952	5869	3622	62
1953	6155	5893	96
1954	7462	6018	81
1955	7855	6457	82
1956	8550	6273	73
1957	9853	7242	74

Az első megjegyzés ezekhez az adatokhoz: ha csak a munkásokhoz történt volna a viszonyítás, akkor a parasztság elmaradása a táblázat adatainál kisebb lenne. A másik: a parasztság kiugró 1951. évi szintje azzal függ össze, hogy a mezőgazdaság termése ebben az évben 17%-kal nőtt, 1952-ben viszont a mezőgazdasági termelés értéke 26%-kal csökkent, ami a paraszti jövedelem 44%-os csökkenését vonta maga után. A munkások és alkalmazottak reáljövedelme 1952-ben az 1951 végén hozott áremelések hatására csökkent.

A hatvanas években a megszilárduló termelőszövetkezetek növekvő jövedelmei alapján közeledett egymáshoz a munkásosztály és a parasztság jövedelemszintje. A mezőgazdaság szocialista átszervezése után a vidék közegészségügyi, óvodai, bölcsődei ellátottsága is gyorsuló ütemben javult.

Az MSZMP IX. kongresszusa határozatba foglalta: „Arra törekszünk, hogy végső fokon megszűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala, szociális, kulturális ellátottsága között. A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a paraszt-

ság életszínvonalát és ellátottságát tovább közelítsük a munkásosztályéhoz.”*

A munkások és parasztek jövedelmi viszonyairól a hatvanas évek második felére már megfelelő statisztikai adatok készültek, ezt a következő táblázat tartalmazza:

57. táblázat: *Munkás-paraszt jövedelemarány* (százalék)

Év	Munkásság	Paraszság
1965	100	93
1966	100	94
1967	100	98
1968	100	102
1969	100	102
1970	100	104
1980	100	104

A hatvanas évek vége volt tehát az a történelmi idő, amikor a két alapvető osztály: a munkásság és a parasztság egy főre jutó jövedelme átlagban kiegyenlítődt. Természetesen a parasztságon belüli szóródások még igen jelentősek maradtak.

Ugyancsak a hatvanas évek közepétől jelentősen csökkent a jövedelemszintek területi differenciáltsága is. Míg a hatvanas évek elején több mint 30%-os jövedelemkülönbség volt a budapestiek és a községekben élők között, addig a hetvenes évekig ez a különbség 20%-ra csökkent. A hatvanas évek regionális ipartelepítő politikája a megyék közötti jövedelmi szakadékot is lényegében megszüntette. A jövedelmi skála két végén elhelyezkedő két megye (Komárom és Szabolcs-Szatmár) között a jövedelemkülönbség 1962-ben például még 44% volt, ez a különbség azóta felére csökkent.

A két alapvető osztály jövedelmi viszonyaira 1967–1973 között az volt a jellemző, hogy az egy főre jutó paraszti jövedelem a munkásságnál évről évre valamelyest gyorsabban nőtt. 1970-ben a szövetkezeti jövedelmi szint 4–6%-kal haladta meg a munkásosztályét, 1972-ben 9%-kal. Ezen az arányon valamelyest módosított a munkásosztály 1973. évi általános béremelése és egyes évek élénk jövedelememelkedése. A jövedelmi

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1963–1966. 545. old.

folyamatok összhatásaként a hetvenes évtized végén, 1980-ban a szövetkezeti parasztság jövedelemszintje a munkásosztályét 4%-kal haladta meg, vagyis a 10 évvel korábbi arányok alakultak ki, az akkori kiegyenlítetttség érvényesült, ami megfelelt a jövedelempolitikai céloknak.

A paraszti jövedelmekkel kapcsolatban ehhez szükséges néhány kiegészítést fűzni. A parasztság nagyüzemi keresete kisebb a munkásosztályénál. Személyes jövedelmében a pénzbeni társadalmi juttatások aránya (13,4%) kisebb a munkásosztályénál (15,9%). Személyes jövedelmének 34,5%-a a háztáji gazdaságban végzett többletmunkából ered, (ennek kb. fele válik pénzjövedelemmé, a másik fele önfogyasztásra szolgál), a munkásosztály kisegítő gazdaságokból származó jövedelmének aránya 9,1%. A parasztság részesedése a természetbeni társadalmi juttatásokból – a falvak fejletlenebb szintű egészségügyi és közművelődési ellátottsága következtében – alacsonyabb. Az egy főre jutó havi természetbeni juttatás a munkásosztálynál 338, a szövetkezeti parasztságnál 285, a kettős jövedelműeknél 287, a szellemiekénél 460 Ft, az inaktív háztartásokban 259 Ft volt 1977-ben. Végül a parasztság életformája megkívánja, hogy lakásfelhalmozásra többet költsön jövedelméből, ami a folyó fogyasztási lehetőségeket szűkíti. Mindebből következik, hogy a parasztság életszínvonalának felzárkózása a munkásosztályéhoz még további hosszú folyamat. Ennek megvalósulása még nincs tudományosan prognosztizálva. A mezőgazdasági munka várható termelékenységének dinamikája alapján valószínűsíthető, hogy a nagyüzemből származó kereset közeledése a munkásokéhoz folytatódik. A társadalmi juttatásokból való részesedésük növekedni fog, ezen belül a természetbeni juttatások várhatóan lassabban nőnek. A háztáji gazdaságból származó egy főre számított jövedelem alakulása nagymértékben függ attól, hogy az idős parasztok helyére lépő újabb generációk aktivitása a háztájiban mekkora lesz. Ha az aktivitás kielégítő lenne – ami össztársadalmi érdekből kívánatos –, akkor számolni lehet azzal, hogy a paraszti jövedelmek növekedése hosszabb távon a munkásokénál gyorsabb lehet, és nagyon meggondolandó, hogy ezt célszerű-e a kialakult munkás-paraszt arány tartása miatt jövedelem-szabályozó beavatkozással visszafogni. Más oldalról is meggondolandó, hogy nem szükségszerű-e és nem célszerű-e a mezőgazdasági foglalkozással és életmóddal járó, ma még jelentős hátrányokat bizonyos jövedelem-többlettel ellensúlyozni. Ez a gondolatmenet oda vezet, hogy a munkás-paraszt jövedelmek arányosságát az üzemi (főfoglalkozásból eredő) jövedelmekre kellene értelmezni, és a többletmunkával szerzett jövedelmet,

mint állami szabályozás alá nem eső kategóriát kezelni. Hasonlóan ahhoz, ahogy a jövedelempolitikában nem teszünk különbséget azok között a munkások vagy alkalmazottak között, akiknek van és akinek nincs kisegítő gazdaságuk. Másfelől, az osztályok közötti jövedelemarányokat nem helyes éves léptékben centizni, hanem hosszabb távon célszerű szabályozni és értékelni, mert itt a jövedelemszabályozás politikai és tömegpszichológiai töltése igen erős.

A mezőgazdasági és ipari keresetek nemzetközi tendenciáit vizsgálva Szikra Katalin az alábbi következtetést vonta le: „A mezőgazdasági eredetű nyersanyagokban és élelmiszerekben mutatkozó fokozódó, világméretű hiány várhatóan megint meg fogja gyorsítani a mezőgazdasági kereseteknek az ipari keresethez való közeledését, sőt – helyenként – az iparnál magasabb mezőgazdasági béreket is eredményezhet.”*

Jövedelmi kiegyenlítődés és jövedelmi különbségek

A munkásosztály és a parasztság közötti jövedelemarányok áttekintése után a továbbiakban az alapvető osztályok és a többi réteg jövedelemarányainak és a hetvenes évekbeni jövedelemdinamikájának tendenciáit vizsgáljuk két konzisztens statisztikai jövedelemfelmérés adatainak tükrében.

58. táblázat: *Az egy főre jutó személyes havi jövedelem a hetvenes években** (forint)

Osztályok, társadalmi rétegek	1972	1977	1977 az 1972. év százalékában
Munkásosztály	1478	2234	151
Szövetkezeti parasztság	1684	2407	143
Kettős jövedelműek	1735	2537	146
Szellemi dolgozók	2023	2825	140
Kisárutermelők	1879	2676	142
Aktív kereső háztartások együtt	1643	2509	147
Inaktív háztartások	1083	1876	173
<i>Összesen</i>	<i>1586</i>	<i>2333</i>	<i>147</i>

*A rétegjövedelmekről a legbiztosabb támpontot az ötvenként készülő reprezentatív(a háztartás-statisztikánál szélesebb) adatfelvétel alapján nyújt a Központi Statisztikai Hivatal. Utoljára ilyen adatfelvételt az 1977. évi jövedelmi viszonyokról készült. Ezért ebben az összefüggésben az 1977. évinél frissebb, konzisztens adatot nem tudok használni.

* *Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. 75. old.

A csoportosításban szereplő három fizikai foglalkozású réteg – a munkásosztály, a parasztság és a kettős jövedelműek – közül a kettős jövedelműek helyezése igényel magyarázatot, az ő jövedelemszintjük 1977-ben 13%-kal volt a munkásosztály átlaga felett. (1972-ben a különbség még 17% volt.) Ez a különbség elsősorban annak következménye, hogy ebben a kategóriában legalább kétkeresős háztartások vannak, a munkások és még inkább a szövetkezeti parasztok csoportjában viszont egy keresővel rendelkező háztartásokat is találunk. A kettős jövedelműek körében 100 aktív keresőre 65 eltartott, a parasztságnál 100 aktív keresőre 83 eltartott jutott. Emellett azonban az is nyilvánvaló, hogy a kettős jövedelműek közül a legelőnyösebb jövedelmi helyzetet azok a vidéki háztartások érhetik el, amelyekben a két kereső közül az egyik a munkásosztályhoz tartozik, s ezáltal a munkások főfoglalkozásából eredő magasabb keresetét biztosítja a család számára, a másik kereső pedig termelőszövetkezeti dolgozó, így a háztartás a háztáji gazdaság előnyeit is élvezheti. A kettős jövedelműek személyes jövedelméből a háztáji gazdaság jövedelme 21%-ot tesz ki.

Az egyes osztályok és rétegek között ebben az időszakban nagy eltolódás nem jelentkezett, kivéve az inaktív csoportot. Itt viszont nem a nyugdíjak vagy a gyermekgondozási segély nagymértékű emelésére kell gondolni, hanem az új nyugdíjasok magasabb keresete után megállapított magasabb nyugdíj emeli meg az átlagot.

A jövedelememelkedés dinamikájából egyértelmű, hogy folytatódott a rétegek közötti kiegyenlítődés folyamata. Azt, hogy e kiegyenlítődés jövedelepoltikai gyakorlatunk fő tendenciája volt a hetvenes években is, még jobban reprezentálja az 59. táblázat, amely képzettség és felelősségi kör szerint differenciált képet ad a jövedelmek változásáról.

Az alkalmazásban álló szellemi dolgozók itt bemutatott csoportjainak mindegyikében lassabban emelkedtek a jövedelmek, mint a fizikai dolgozók kategóriáiban. A szellemiek átlagjövedelme 1972-ben 35%-kal haladta meg a fizikaiak átlagát, 1977-ben 24%-kal. A vezetők és a fizikaiak közötti jövedelemkülönbség 65%-ról 55%-ra csökkent. Az egy főre jutó keresetben a különbség ennél valamivel nagyobb, tehát a jövedelemkiegészítő és -elvonó folyamatok egyértelműen nivelláló irányzatúak. Hasonló a tendencia a szakmunkások és a kevésbé szakképzett munkások jövedelemalakulásában is. A szellemi kategóriával kapcsolatban még azt is szükséges megjegyezni, hogy jövedelmi előnyük két tényezőtől származik: keresetük 21%-kal magasabb a fizikaiakénál, és kevesebb az

59. táblázat: Az egy főre jutó személyes havi jövedelem a háztartásfő képzettsége, beosztása szerint

A háztartásfő foglalkozása és beosztása	Az egy főre jutó havi jövedelem (forint)		az 1972. év szá- zalé- kában	A keresők egy főre jutó havi keresete (forint)
	1972	1977		1977
Vezetők	2444	3449	141	5274
Irányítók	1916	2700	141	4185
Felső szintű szakemberek	2210	2837	128	4410
Egyéb szakemberek	1791	2468	138	3577
Ügyviteli alkalmazottak	1704	2235	131	2936
Szakmunkások	1562	2304	147	3536
Betanított munkások	1402	2146	153	3089
Segéd-munkások, kisegítők	1348	1954	145	2745

eltartott a háztartásaikban (100 aktív keresőre 55 eltartott jut). A szellemi háztartások viszont csak kisebb mértékben egészítik ki jövedelmüket kisegítő gazdaságokból, országosan 5, falvakban 15%-kal. A szakmunkások 1972-ben a munkásátlagnál 6%-kal jutottak nagyobb jövedelemhez, 1977-ben mindössze 4%-kal. Hasonló a tendencia a termelésirányítóknál, akiknek 1972-ben az iparban 21%-os jövedelmi előnyük volt az átlaggal szemben, 1977-ben pedig csak 13%. A szakmunkások és segéd-munkások közötti jövedelmi különbség az 1972. évi 11%-ról 1977-ben 7%-ra csökkent, a szakmunkások és a segéd-munkások közötti különbség 16%-ról 18%-ra nőtt. Az ügyviteli alkalmazottakat viszont a szakmunkások megelőzték az egy főre jutó jövedelemben, amit pozitív eredményként könyvelhetünk el. A felső szintű szakemberek előnye a fizikaiak átlagához képest 50% volt, ez 28%-ra csökkent, és erős nivellálódást mutat.

A Budapesten élő munkásháztartások egy főre jutó személyes jövedelme 17%-kal haladta meg 1977-ben a községekben lakó munkásokét, 13%-kal a vidéki városok munkásháztartásaiét, és 4%-kal felülmúlta a szövetkezeti parasztok jövedelmét is. A budapesti munkásháztartások jövedelmi előnye részben a keresők magasabb képzettségéből adódik, részben pedig a lényegesen kevesebb számú eltartott hatását tükrözi. A munkásosztályhoz tartozó háztartásokban Budapesten 44, a községekben 77 eltartott jut 100 aktív keresőre. A vidék hátrányát mérsékli az, hogy a vidéki, különösen pedig a községi munkások többségének van kisebb-nagyobb kisegítő gazdasága, amely kiegészítő jövedelemforrás a családok számára. A lakóhely jellege szerinti jövedelmi különbségek is

számottevően mérséklődtek 1972 óta. Akkor a budapesti munkásház-tartások jövedelmi színvonala az 1977. évi 17%-kal szemben még 26%-kal haladta meg a községekét, és 19%-kal a vidéki városi munkásokét.

A szövetkezeti parasztságon belül a mezőgazdasági munkát végzők háztartásaiban az egy főre jutó személyes jövedelem 11%-kal magasabb a nem mezőgazdasági fizikai munkát végzőknél, az utóbbiak keresete ugyan magasabb, viszont a mezőgazdasági foglalkozásúaknál 100 keresőre 78 eltartott jut, szemben a nem mezőgazdaságiak 94 eltartottjával. Ezenkívül a mezőgazdasági foglalkozásúak háztájából származó jövedelme is több, végeredményben ezek miatt magasabb a jövedelmük, mint a nem mezőgazdasági munkát végző szövetkezeti dolgozóké.

Témánk jellegéből adódóan vizsgálatunk fő tárgya az osztályok, az alapvető társadalmi rétegek jövedelmének kiegyenlítődési folyamata. Minél több eredményt könyvelhetünk el, annál inkább előtérbe kerülnek a társadalom egyéb, másodlagos jelentőségűnek tekinthető csoportjainak rövid távú érdekellentétei, elosztásban meglevő pozíciókülönbségei.

Azzal párhuzamosan, hogy halványulnak az osztályjegyek, hogy kialakul az egységes szocialista társadalom, legjelentősebb jövedelmi aránytalanság a gyermek nélküli, valamint a gyermekes családok között van, de tekintélyes a különbség az egy-, két- és a háromgyermekes családok között is. Ez utóbbiak nevelik a társadalmilag optimális számú (azaz annál nem „több”) gyermeket, fejenkénti jövedelmi szintjük viszont fele a gyermek nélküli háztartásokénak. Szociálpolitikánknek az eddiginél nagyobb hangsúlyt kell fektetnie ennek enyhítésére. Egy háromgyermekes munkáscsalád ma olyan jövedelemszinten él, amelyet a gyermek nélküli munkáscsaládok már a hatvanas évek elején elértek, vagyis az ilyen munkás – a mai elosztási viszonyok fenntartása esetén – csak a kilencvenes évek elején fog a fogyasztási javak olyan mennyiségéhez hozzájutni, amennyit gyermektelen kollégája már ma is élvez.

6. AZ ALACSONY JÖVEDELMŰ ÉS AZ ELŐNYÖS HELYZETŰ CSALÁDOK JÖVEDELMI HELYZETE

Társadalmunkban a jövedelempolitika alapelve a munka szerinti elosztás. Ez a fajta elosztás természetesen feltételezi a jövedelmi egyenlőtlenséget. Ezért napjainkban vannak és még hosszú ideig lesznek olyanok,

akik munkájuk alapján jobban, mások viszont kevésbé részesednek a társadalom fogyasztási javaiból. Politikai feladat annak a figyelemmel kísérése, hogy a különbségek lehetőség szerint társadalmilag hasznos munkából fakadjanak, és – amíg a munka nem válik mindenki számára belső szükségletté – mindig meglegyen a több és jobb munkára készítő anyagi ösztönzés.

A jövedelemegyenlőtlenség pozitív gazdasági és negatív lélektani hatását szemléletesen érzékelteti Marx híres „kunyhó-palota” hasonlata. „Egy ház lehet nagy vagy kicsi, amíg a környező házak szintén kicsik, kielégít minden társadalmi igényt, mely egy lakással szemben támasztható. De ha a kis ház mellett palota emelkedik, a kis ház kunyhóvá zsugorodik. A kis ház most azt bizonyítja, hogy birtokosa semmiféle, vagy csak igen csekély igényeket támaszthat; és akármilyen magasra nő is háza a civilizáció folyamán, ha a szomszédos palota ugyanolyan vagy még nagyobb mértékben nő, a viszonylag kis ház lakója mind kényelmetlenebbül, kielégületlenebbül, nyomottabban érzi magát négy fala között.”*

Nem lehet kétséges, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség mozgatója a gazdasági fejlődésnek, ugyanakkor társadalmunkban fontos politikai feladat annak a biztosítása, hogy egyetlen réteg se érezze magát kunyhó-lakásra ítéltnek.

A jövedelmi skála két szélső mezője

A gazdasági fejlődés és a társadalmi harmónia együttesen érvényesítendő követelményei jegyében megkülönböztetett figyelemmel kell kísérni és célratorősen szabályozni a jövedelmi skála két szélső oldalán elhelyezkedők jövedelmét.

A jövedelmi különbségek abszolút – forintban mért – jellemzői viszonylag gyorsan változnak. Ezt tükrözi a 60. táblázat, amely a Központi Statisztikai Hivatal jövedelemfelméréseire épül.

Számottevően nőtt a magasabb, ugyanakkor csökkent az alacsony jövedelmű népesség aránya. 1962-ben még a népesség több mint felének volt a jövedelme 1000 Ft alatt, és csak 3,5% rendelkezett 2200 Ft feletti jövedelemmel. 1977-ben az arányok megfordultak, 3,4%-nak volt 1000 Ft alatt és 49%-nak 2200 Ft felett a jövedelme. A jövedelmek növekedésével egyidejűleg csökkent a magas és alacsony jövedelműek közötti távolság.

* Marx: Bér munka és tőke. *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1959. 400. old.

60. táblázat: *A népesség megoszlása az egy főre jutó személyes jövedelem nagysága szerint (százalék)*

Az egy főre jutó havi jövedelem	1962	1967	1972	1977
	1977. évi árszínvonal alapján			
800 Ft alatt	32,8	11,3	5,5	1,5
800–1000 Ft	18,8	11,6	5,1	1,9
1000 Ft alatt	51,6	22,9	10,6	3,4
1000–1200 Ft	15,3	14,5	8,6	3,4
1200–1400 Ft	11,1	14,9	10,7	5,4
1400–1600 Ft	8,2	13,5	11,5	8,1
1600–1800 Ft	5,2	10,3	11,5	9,9
1800–2000 Ft	3,1	7,9	10,8	10,7
2000–2200 Ft	2,0	5,5	8,7	10,1
2200 Ft felett	3,5	10,5	28,1	49,0
ebből:				
2200–2400 Ft	1,2	3,6	7,1	9,4
2400–2600 Ft	1,1	2,4	5,3	8,6
2600–2800 Ft	0,3	1,5	3,9	6,7
2800–3200 Ft			5,1	9,4
3200–3600 Ft	0,9	3,0	2,4	6,2
3600 Ft felett			4,3	8,7
Összesen	100	100	100	100

A jövedelmek relatív különbségei viszonylag lassabban változnak. Mérésükre az ún. jövedelemdeciliseket használjuk fel. Ezeket úgy képezzük, hogy a lakosságot csoportosítjuk az egy főre jutó jövedelem nagysága szerint, majd 10 egyenlő létszámú csoportra tagoljuk. Egy-egy decilis nálunk kb. egymillió lakos. A legalacsonyabb jövedelmű 10% hazai körülmények között a jövedelmek kb. 4%-át szerzi meg, szemben a 10%-kal, ami az egyenletes (nem ideális!) jövedelemeloszlás esetén jutna rájuk. Közeledve az átlagos jövedelműek felé (5. és 6. decilis) az itt szerepeltetett népesség a jövedelmeknek éppen 10%-át éri el. A „felső 10%”-ra az összes jövedelemnek mintegy 18,6%-a jut.

A szélső decilisek közötti jövedelmkülönbség a hatvanas évek végéig kissé csökkent, majd ismét növekedett, de a felső 10% jövedelme az alsó 10% jövedelmének végig a négyszerese és az ötszöröse körül mozgott. Ezt az arányt társadalmunk szocialista fejlődésének jelenlegi szakaszával összhangban levőnek lehet tekinteni. A fejlett tőkésországokban 6–10–12-szeres a két szélső tized közötti jövedelmkülönbség, a fejlődő országokban pedig még ennek is a többszöröse. A relatív jövedelmi különb-

ségeket nem lehet a szocialista fejlődés konkrét szakaszától, az életszínvonal általános szintjétől elvonatkoztatni.

61. táblázat: *Jövedelem-színvonal az egy főre jutó személyes jövedelem alapján képzett népességtizedek szerint (forint)*

Népességtizedek	1977		1972
	Az egy főre jutó személyes havi jövedelem	A keresők átlagos havi keresete	Az egy főre jutó személyes havi jövedelem
1.	1055	2660	632
2.	1472	3003	935
3.	1702	3107	1106
4.	1894	3222	1258
5.	2084	3236	1402
6.	2284	3331	1548
7.	2508	3332	1711
8.	2787	3486	1916
9.	3205	3609	2219
10.	4335	4286	3130
<i>Országos átlag</i>			
<i>összesen</i>	<i>2333</i>	<i>3466</i>	<i>1586</i>

Az első megállapítás, amit a 61. táblázat adatai alapján tehetünk: a jövedelemszóródás mérséklődött, vagy még helyesebben, a kiegyenlítés erősödött. 1972-ben a felső tized átlagjövedelme 4,9-szerese volt az alsó tizedének, 1977-ben pedig 4,1-szerese (1962-ben 5,75, 1967-ben 4,61 volt). A második megállapítás: a keresetek szóródása lényegesen kisebb, 1977-ben a felső tized átlagkeresete alig 1,6-szorosa volt az alsó tizedének. Tehát a jövedelmek szóródásának a keresetkülönbségnél jóval erőteljesebb tényezői vannak, amit a továbbiakban fel kell tárunk.

Lényeges kérdés az is, hogy kik élnek a jövedelmi skála alsó és felső mezőin. Elemzési tapasztalataink azt mutatják, hogy ilyen szempontból elsősorban az aktív és az inaktív háztartások között, illetve az aktívakon belül aszerint kell megkülönböztetéssel élnünk, hogy a háztartásokban mennyi a gyermek.

A következő táblázat megkönnyíti, hogy az egyes tizedek népességének összetételét áttekintsük és a leglényegesebb eltéréseket feltárjuk a jövedelemszóródásra gyakorolt hatás szempontjából.

A két időszak között az alsó és felső tizedbe tartozó háztartások népességének megoszlásában lényeges eltolódás nem történt. Az alsó és felső

62. táblázat: *A háztartások népességének százalékos megoszlása az egy főre jutó havi személyes jövedelem alapján képzett népességtizedekben*

A háztartás összetétele	1972.			1977		
	1.	10.	összesen	1.	10.	összesen
	tized			tized		
Aktív keresők	17,7	76,8	49,0	18,6	75,7	47,0
Inaktív keresők	28,2	8,6	16,0	28,8	14,5	21,1
Gyermekek, tanulók	32,5	9,3	24,5	34,4	6,7	24,4
Nem tanuló, munkaképes eltartott	9,7	3,1	5,7	7,9	1,7	3,4
Munkaképes koron túli eltartott	11,9	2,2	4,8	10,3	1,4	4,0
Eltartott együtt:	54,1	14,6	35,0	52,6	9,9	31,9
Összesen	100	100	100	100	100	100

tized háztartásaiban élők összetételében 1977-ben a főbb különbségek a következők:

– Az alsó tizedben 100 főből csak 18,6 fő aktív kereső, 28,8 inaktív kereső és 52,6 az eltartott. A felső tizedben sok az aktív kereső (75,7), kevesebb az alacsonyabb keresetű inaktív kereső (14,5), és nagyon kevés az eltartott (9,9). Az alsó tizedben a legmagasabb az eltartottak aránya, a felső tizedben a legkisebb. Az alsó tizedben 100 háztartásra csak 52 aktív kereső jut, a felső tizedben pedig 169 aktív kereső. A háztartások nagy hányada az alsó tizedben nyugdíjas.

– Az alsó tizedben a gyermekek aránya 34,4%, a felső tizedben nagyon kevés a gyermek, 6,7%.

– Az alsó tizedben aránylag nagy a munkaképes korú eltartottak részesedése: 7,9%, a felső tizedben csak 1,4%. Arányuk minden tizedben csökkent 1972 óta.

– A munkaképes koron túli eltartottak (nyugdíjjal nem rendelkezők) aránya egy másik jövedelem differenciáló tényező, az alsó tizedben súlyuk 1972-ben 11,9%, 1977-ben 10,3%, a felső tizedben a munkaképes koron túli eltartottak aránya legkevesebb, 2,2, illetve 1,4%.

Milyen tartalékaik vannak az alsó tizedben élőknek jövedelmi színvonaluk emelésére? A gyermekek és a munkaképes koron túli eltartottak száma adottság. Keresetük, teljesítményük fokozása elvileg lehetséges, de számszerű becslésre nincs mód. Bizonyos tartalék van még a munkaképes korú eltartottak aktivizálásában, amint ez 1972 és 1977 között

érvényesült. Nem ismeretes azonban, hogy a munkaképes korú eltartottak közül mennyi a beteg, a rokkant, és azok nem koncentrálnak-e erőteljesebben éppen az alacsony jövedelműek kategóriájában. Feltételezések szerint, ha a munkaképes korú eltartottak fele az alsó tizedben munkát vállalna, akkor a munkajövedelem a háztartásban kb. 20%-kal emelkedhetne, ami javítana a jövedelmi helyzeten. Nyilvánvaló, hogy ebben a kategóriában erőteljesen felmerül a szociálpolitika szerepének fokozása. A gyermekek személyes fogyasztásából a családi pótlék 1977-ben 16%-ot fedezett (1972-ben 9%-ot), a gyermekgondozási segélyt is magába foglaló összes pénzbeni juttatás pedig 28%-ot fedezett.

A gyermektelen és a gyermekes háztartások közötti jövedelmekkülönbség még magasabb jövedelmek esetén is alacsonyabb jövedelmek kategóriába szorítja a több gyermekeseket. Már az előzőekben láttuk, hogy a jövedelmek közeledése többféle keresztmetszetben vizsgálva érvényesül. A jövedelempolitikának az a célja, hogy a családok közötti jövedelmek is közeledjenek, nem valósult meg, az eltartott, gyermek nélküli és a gyermekes háztartások egy főre jutó jövedelmei közötti különbség relatíve is és abszolút értelemben is inkább valamelyest nő, mint csökkenne. 1972-ben az aktív háztartások körében például a gyermektelenek és a háromgyermekesek között az egy főre jutó havi személyes jövedelemben 990 Ft volt a különbség, ami 1977-ben 1484 Ft-ra nőtt. Részletesebben nézzük az alábbi táblázatot.

63. táblázat: *A különböző gyermekszámú aktív kereső háztartások egy főre jutó személyes jövedelme 1972-ben és 1977-ben*

19 éven aluli eltartott gyer- mekek száma	1972		1977	
	forint	gyermek- telenek = 100	forint	gyermek- telenek = 100
0	2091	100	3098	100
1	1654	79	2386	77
2	1349	65	1976	64
3	1101	53	1614	52
4 és több	738	35	1115	36

Igaz, a természetbeni juttatásokból a gyermekes családok részesedése nagyobb a gyermektelen háztartásokénál. Ez azonban nem növeli a folyó fogyasztás lehetőségeit, hisz az oktatással kapcsolatos szolgáltatások értéke az összes ingyenes természetbeni juttatás közel kétharmadát teszi ki. Az ingyenes juttatások másik nagyobb tétele az egészségügyi szolgál-

tatásokból adódik. A természetbeni juttatások havi egy főre jutó összege oktatási juttatások nélkül a gyermekteleneknél a legmagasabb, 222 Ft, az egygyermekesek juttatása oktatás nélkül 196, a kétgyermekeseké 176, a háromgyermekeseké 153 Ft. Az egy főre jutó jövedelemkülönbségek nem érzékeltetik azt a különbséget, ami az alapszükségletek kielégítése után fennmaradó – „szabad rendelkezésű” – jövedelmekben fennáll.

A gyermekszám differenciáló hatását jellemzi, hogy 1977-ben a gyermektelen aktív kereső háztartások népességének csak 3%-a él havi 1600 Ft jövedelemszint alatt, több mint kétharmaduk jövedelme meghaladta a havi 2600 Ft-ot. A háromgyermekesek 56%-ának pedig 1600 Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelme. A legfelső jövedelmi kategóriában gyakorlatilag nincs eltartott gyermek. Az 1200 Ft jövedelem alatti háztartások háromnegyedében két és több gyermek található.

Az alacsony és a magas jövedelműek

Az alacsony jövedelmű családok túlnyomó többsége nyugdíjas vagy több gyermekes család. Míg országos viszonylatban minden tizedik lakos él nyugdíjsháztartásban, addig az alsó decilisnek 40%-a kerül ki közülük. Többségük régi megállapítású alacsony nyugdíjból élő, özvegyi járadékos, illetve olyan tsz-járadékos, aki koránál fogva már képtelen a kisgazdaságban szükséges munkák elvégzésére. Úgyszintén igen alacsony jövedelemszinten él az a néhány ezer egyedülálló anya, akinek egyetlen jövedelemforrása a gyermekgondozási segély. A háromnál több gyermekes családok aránya az alacsony jövedelműek között szintén többszöröse az országos átlagnak.

Az alacsony jövedelműek egy kisebb hányada nem háromnál több gyermekes és nem nyugdíjas család. Ezek olyan háztartások, ahol többnyire egyetlen kereső van (illetve lehet több is, de ezek mindegyike alacsony keresetű), és a csekély keresetből két-három gyermek is él még. Az alacsony jövedelmű aktív keresők háztartásainak többségében a háztartásfő segédmunkás, betanított munkás vagy mezőgazdasági fizikai foglalkozású. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a gyermek nélküli alacsony jövedelműek (például a rendszertelenül dolgozók, alacsony keresetűek) száma elenyésző. A nem rendszeresen dolgozók részben olyanok, akiknél nehézség van a társadalmi termelőtevékenységbe való beilleszkedéssel, vagy akik betegség, testi vagy szellemi fogyatékoság miatt nem képesek dolgozni.

Ennek megfelelően levonható az a következtetés, hogy az alacsony jövedelmi színvonal általában nem a munka szerinti elosztás mechanikus következménye. Más jellegű vizsgálatok konklúziója is azonos; eszerint: ma Magyarországon az alacsony családi jövedelmek fő oka nem annyira a kereseti különbségek, hanem az öregség, illetve a több gyermek. Vagyis a családok demográfiai összetétele a legfontosabb ok. Az aktív háztartásokban a jövedelmi egyenlőtlenségnek 1977-ben 12%-a származott a kereseti különbségekből (1972-ben 15%-a). A kereső-eltartott arány a jövedelmi egyenlőtlenségnek 1962-ben 29%-át, 1972-ben 38, 1977-ben 44%-át idézte elő, vagyis ennek a tényezőnek a jelentősége nagy is és növekvő is.

Területileg Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyékben a több gyermekesek, míg Budapesten, Győr-Sopron, Békés és Csongrád megyékben az inaktív háztartásban élők dominálnak az alacsony jövedelműek között.

A magas jövedelműek – a 9. és 10. decilisbe tartozók – összetétele éppen tükörképe az alsó jövedelemszinten élőkének. Alig van ezek között sokgyermekes, inaktív, és közöttük az egy-három gyermekesek is jóval az átlagos számarányuk alatt szerepelnek.

A magas jövedelműek az átlagosnál sokkal jobban kereső szakmunkások, a nehéz fizikai munkát végzők, a magasabb beosztású dolgozók, továbbá a nagyobb háztáji gazdaságot ellátó paraszt- vagy kettős jövedelmű háztartások, amelyeknek kedvező jövedelmi helyzete egy olyan – számukra gazdaságilag előnyös – ténnyel is párosul, hogy nincsen háztartásukban gyermek, más eltartott vagy inaktív. A határt a magas jövedelműek és az előnyös helyzetűek között tehát jelentős mértékben a háztartás demográfiai összetétele szerint vonhatjuk meg: míg a nehéz fizikai munkát végzők, a magas beosztásúak vagy a több háztáji munkát vállalók zöme az átlagnál ugyan nagyobb jövedelmű, de csak igen ritkán tagja a felső decilisnek, addig hasonló keresetű munkatársaik egy számukra előnyös elosztási körülmény – a kevés gyermekszám – miatt kerülnek be a felső decilisbe. Azaz a jövedelmi skálán elfoglalt pozíciójuk nem egyszerűen a munka szerinti elosztás eredménye, hanem abba még alaposan be kell segíteni a háztartás demográfiai jellegének is.

Mint előző fejtegetéseinkben láttuk, a relatív jövedelmi különbségek napjainkban nem nagyobbak, mint régebben, de a magasabb jövedelműek életszínvonala ma már látványosabb fogyasztási javakban nyilvánul meg, mint 10–15 évvel ezelőtt. A gépkocsi, a hétvégi ház, a rendszeres külföldi üdülés, a legdivatosabb ruhák viselése sokkal feltűnőbb, mint a naponkénti húsétel vagy a lakás gépekkel történő felszerelése. Mondjuk 10–15 évvel ezelőtt még jobbára csak ilyen, a lakás falai között meghúzódó javak beszerzésére futotta a magas jövedelemből. A látványosabb cikkek fogyasztását természetesen nem kell elítélni, de feltétlenül erős e fogyasztási szokásrendszer negatív szubjektív hatása, hiszen az életszínvonallal való elégedetlenség érzetét keltheti az alacsonyabb jövedelműekben. Sőt, még csak nem is egy szűk réteg fogyasztási szokásait soroltuk fel az előbb, hanem egy olyan életforma anyagi kereteit vettük számba, ami egymillió emberre jellemző. Ami ehhez képest is plusz: a nyugati gépkocsik, a luxusnyaralók, a képmagnók használatát élvezők elenyésző kisebbsége, a statisztikai elemzéshez elégtelen. Társadalmi hatásuk természetesen nekik is van, de korántsem akkora, mint az egész felső decilisé.

Amennyire szem előtt van a felső decilis életvitele, annyira szerényen meghúzódó az alsó decilisé. Az olcsóbb élelmiszerek, ruházatkodási cikkek és a javító-szerelő szolgáltatások hiánya (például az élettanilag értékeesebb barna kenyér gyakorlatilag nem kapható, a ruha- és a cipőjavításhoz az ország egyes területein egyáltalán nem akad kisiparos, a régebbi rádió- és televíziókészülékek, valamint a műszaki cikkek javítása szinte lehetetlen az ehhez való alkatrészek hiánya miatt) anyagi lehetőségeikhez viszonyítva is súlyosabbá teszik e réteghez tartozók életét. Helyzetük megítélésében gondolni kell arra is, hogy jövedelmüket szinte egészében felemészti az alapszükségletek kielégítése, viszont minél magasabb a jövedelem, annál több belőle az alapszükségletek kielégítése után fennmaradó, szabadon felhasználható rész.

Amikor arról beszélünk, hogy a magas jövedelműek fogyasztási szintje látványos javakban testesül meg, és hogy az alapszükségletekre fordítandó összegek felhasználása után maradó jövedelmük különbségei fokozottak, ugyanakkor ezzel ellentétes tendenciákat is végig kell gondolni. Olyan tendenciákat, amelyek végső soron odavezetnek, hogy a jelenlegi életkörülmények között a fogyasztásban meglevő különbségek kisebbek az egy főre jutó jövedelem különbségeinél.

A viszonylagosan alacsony jövedelműek között – mint láttuk – dominálnak a többgyermekesek és a nyugdíjasok. Ha megvizsgáljuk egy-egy család fogyasztási viszonyait, akkor észrevesszük, hogy a gyermekek és az idősek szükségletei nem azonosak a család keresőjével, hanem annál kisebbek valamivel. Azaz, ha egy felnőtt fogyasztását egységnyinek tekintjük, akkor ennek csak kb. felét teszi ki egy öt-hat éves gyermek fogyasztása. Továbbá minden háztartásnak vannak a taglétszámtól független költségei: a fűtés, a lakbér, a televízió és a hűtőszekrény működtetése stb. Minderre tekintettel a személyek száma mellett szokás alkalmazni az ún. fogyasztási egységek száma fogalmát. Ennek számításánál – a legutóbbi jövedelemfelvételnél – maga a háztartás, mint közös intézmény 0,4 egységet ért, a 0–3 éves gyermek ugyancsak 0,4, az 5–6 éves 0,5, a 6–10 éves 0,6, a 7–13 éves 0,7–0,8, a kereső 1,0, a nyugdíjas 0,8 fogyasztási egységet. Ily módon azt az eredményt kaptuk, hogy az alsó jövedelemdecilisben a fogyasztási egységek száma kevesebb, a felső decilisben pedig több, mint a háztartásban élő személyek száma (az alsóban 100 fő megfelel 93, a felsőben pedig 112 fogyasztási egységnek).

A jövedelemkülönbségek fogyasztási egységre kimutatva kisebbek. Az 1972-es jövedelmi felmérés szerint a felső lakossági tized jövedelem-szintje az alsóhoz hasonlítva az egy főre jutó jövedelem alapján számítva 4,5-szeres, az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem alapján számítva pedig 3,7-szeres volt, 1977-ben 4,1, illetve 3,4.

Csökkentik a relatív különbségeket a természetbeli társadalmi juttatások. Bár abszolút nagyságukban függetlenek a személyes jövedelem szintjétől (azaz az alacsony jövedelműek nem kapnak számottevően több, a magasabb jövedelműek számottevően kevesebb juttatást), végeredményben a relatív különbségeket enyhítik. Így 1972-ben az alsó és felső decilisben egyaránt havi 220–250 Ft volt az egy főre jutó természetbeli juttatások havi összege, 1977-ben 300–325 Ft.

A nagycsaládosok soron kívüli lakáshoz juttatása szintén jelentős élet-nívó-különbséget kiegyenlítő intézkedés. Ugyanis e családok fogyasztási cikkekre fordíthatták felszabaduló jövedelmeiket, míg a lakásra váró magasabb jövedelműek jövedelemszintjüknel csupán lényegesen alacsonyabb fogyasztási szinten élhetnek a lakásra történő kényszertakarékosság miatt. Lakáspolitikánk e vonása sokkal gyorsabban közelíti a szélső rétegek életszínvonalát, mint a szokásosan elképzelhető jövedelem-politikai intézkedések.

Fogyasztási színvonalunk elért szintje ugyancsak hozzájárul ahhoz,

hogy a fogyasztási különbségek nem érzékelődnek hasonló nagyságú életszínvonal-különbségként. Ez azzal áll összefüggésben, hogy a mennyiségi szükségletkielégítés mellé és helyébe egyre inkább a minőségi szükségletkielégítés lép. (Például ha egy alacsonyabb jövedelmű családnak 1800 Ft-os mosógépe és 5600 Ft-os televíziója van, ennek ellenére nem érez ebben a vonatkozásban négyszeresen kisebb fogyasztást a 10 000 Ft-os automata mosógép és a 28 000 Ft-os színes televízió használóival szemben). A fogyasztásban a nagyobb változás a „tv nincs–tv van” állapot között következett be, nem pedig a „tv van–színes tv van” állapot között. Ugyanilyen jellegű különbségek találhatók más fogyasztási cikkek és javak használatában is, és mindezek összesített hatása szintén a jövedelemkülönbségek tompább érzékelését eredményezi.

A felsorolt kiegyenlítő tényezők egyben azt az életszínvonal-statisztikai alapigazságot is kidomborítják, hogy a jövedelelemzések nem helyettesíthetők, nem feledtethetők az életszínvonal egyéb összetevőinek a vizsgálatát, a fogyasztás, a lakáshelyzet, az infrastrukturális ellátottság, a munkaidő stb. rétegenkénti, jövedelemszintenkénti különbségeit. Emellett figyelmeztetnek arra is, hogy az életszínvonalnak a jövedelem fontos, de nem kizárólagosan meghatározó komponense.

E gondolatsor befejezésül még arra kell választ adni, hogy hogyan mérsékeljük a jövedelmi skála széles csoportjai közötti jövedelemkülönbséget. Az alacsony jövedelműeknél a szociálpolitika szerepének növelése – mindenekelőtt a családi pótlék és az alacsony nyugdíjak emelése – a legfőbb út. A családi pótlék növelése fontos előfeltétele annak, hogy a társadalom nyitott jellege erősödjön, hogy a gyermekek minél inkább kiegyenlített induló feltételekkel kezdjék életüket. Ennek értelmében ez a megoldás messze előrelátó társadalmi töltetű, és ugyanakkor csökkenti a jövedelemkülönbséget is.

A magas jövedelmeket illetően alapvetően meg kell különböztetni a munkával és a munka nélkül szerzett jövedelmeket. Általánosságban a többletmunka vállalást pozitívan helyes értékelni. Itt arra kell vigyázni, hogy a többletmunka ne váljon fontosabbá a főhivatásnál, s ne menjen annak rovására. Elítélendők viszont, akik nem többletmunkával, hanem mondvacsinált jogcímeken, illetve mellékutakon jutnak magas jövedelmekhez. E mellékutakat természetesen el kell torlaszolni,

A lakossági fogyasztás alakulása

A lakosság egy főre jutó fogyasztásának volumene 1980-ban 3,1-szeresen múlta felül a felszabadulás előttit. Növekedése differenciált ütemben ment végbe. Legkevésbé az élelmiszerek fogyasztása nőtt, leggyorsabban pedig az iparcikkeké, ezen belül is a tartós fogyasztási cikkeké. Ennek során az élelmiszerek fogyasztása kétszeresére, a ruházkodási cikkek fogyasztása közel 2,5-szeresére, az italoké és a dohányáruké a 3,8-szeresére, a tartós fogyasztási cikkek vásárlása a 16-szorosára, a szolgáltatások igénybevétele a 4,7-szeresére növekedett 1980-ra a felszabadulás előtti (1938-as) egy főre jutó volumenhez képest.

1. A FOGYASZTÁS TENDENCIÁI A FELSZABADULÁS ÓTA

A Magyar Kommunista Párt hároméves tervjavaslata meghirdette, hogy a tervidőszak végére a széles néprétegek életszínvonala „nemcsak el fogja érni, de meg is fogja haladni a háború előttit”.^{*} Ez meg is valósult, 1950-ben a fogyasztás 8%-kal meghaladta az 1938. évit. Ez a termékfogyasztás 2%-os és a szolgáltatások 30%-os növekedéséből tevődött ki.

Az első ötéves terv (1950–1954) életszínvonal-emelési terve, amely az eredeti tervben 35%-ban, a felemelt tervszámokban pedig 50%-ban volt megjelölve – a terv teljesen irreális volta és az ismert politikai torzulások miatt –, nem valósult meg. Sőt a fogyasztás 1951-ben 1%-kal, 1952-ben 7%-kal és 1953-ban 6%-kal csökkent. Annak eredményeként, hogy 1953 közepén kezdetét vette a politika és gazdaságpolitika kiigazítása, a nemzeti jövedelemből a fogyasztási alap arányának növelése, 1955-ben a fogyasztás 15%-kal haladta meg az 1950. évit. (A nemzeti jövedelem ekkor már – egy főre számítva – a felszabadulás előttinek másfélszeresé-

^{*} A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 314. old.

nél is több volt, és jóval nagyobb hányadot fordítottunk beruházásra mint addig bármikor.)

Jóllehet az 1950-es évek elejének fogyasztása össz volumenét tekintve még alig különbözött a felszabadulás előttitől, mégis voltak nagyon lényeges megkülönböztető vonásai. Mindenekelőtt az, hogy nőtt a foglalkoztatás, továbbá a kirívó szociális egyenlőtlenségek felszámolása nyomán társadalmi rétegenként a felszabadulás előttinél sokkal kisebb szóródás jellemezte a fogyasztást. Elősegítette ezt az alapvető élelmiszerek árainak, a lakbérek, a tömegközlekedési eszközök díjtételeinek és más fontos termékek, illetve szolgáltatások árának rögzítése. Lényeges változás volt az ingyenes társadalmi juttatások bevezetése, illetve kiterjesztése. Ennek eredményeképpen javult a lakosság egészségügyi ellátottsága, a tankötelezettség érvényesítése, a kultúra közkinccsá tételére tett erőfeszítések pedig nagymértékben emelték a lakosság műveltségi színvonalát. E folyamat a fogyasztás adataiban úgy jutott kifejezésre, hogy a szolgáltatások volumene – jórészt az ingyenes társadalmi szolgáltatások révén – már az 1950-es évek elején is 30–40%-kal meghaladta a felszabadulás előttit.

Az ötvenes évek második felétől a fogyasztás igen dinamikus és a nemzeti jövedelemmel csaknem arányosan fejlődött. Ezt bizonyítja a 64. táblázat is.

A második hároméves terv (1958–1960) a nemzeti jövedelem 13%-os, a fogyasztás 10%-os emelését tűzte ki. A célokat sikerült lényegesen túl-

64. táblázat: *A nemzeti jövedelem, a lakossági reáljövedelem és a fogyasztás alakulása*

Időszak	Az egy főre jutó		
	nemzeti jövedelem	reáljövedelem	lakossági fogyasztás
növekedése százalékban			
1938–1950	23	8	8
1951–1955	25	15	15
1956–1960	32	33	32
1961–1965	20	18	16
1966–1970	37	35	30
1971–1975	33	25	26
1976–1980	15,6	8,5	12
1981–1985			
(terv)	14–17	6–7	7–9

teljesíteni, mivel a gazdaságfejlődés üteme meggyorsult, a nemzeti jövedelem 22, a fogyasztás 18%-kal nőtt.

A második ötéves terv időszakában (1961–1965) a terv fő előirányzataitól elmaradt a teljesítés, a nemzeti jövedelem a tervezett 36%-kal szemben 20%-kal emelkedett, a fogyasztás pedig a tervezett 22–23% helyett 16%-kal.

A harmadik (1966–1970) és a negyedik (1971–1975) ötéves terv fogyasztási előirányzatai megvalósultak, illetve túlteljesültek. Ebben a tíz évben a fogyasztás 60%-kal nőtt, éves átlagban majdnem olyan gyorsan, mint a kimagasló 1956–1960 közötti években.

Az ötödik ötéves tervben (1976–1980) a nemzeti jövedelem termelése nem érte el a tervezettet (28–30%), a gazdasági növekedés a gazdasági egyensúly zavarai és a növekedési tényezők módosulása miatt lelassult, a nemzeti jövedelem 15,6, a fogyasztás 12%-kal nőtt.

Ha dinamikájában vizsgáljuk az időszakot, akkor 1954-től 1980-ig a fogyasztás szempontjából töretlen időszakról beszélhetünk. Mindössze három olyan év volt, amikor a fogyasztás alig nőtt (1961, 1965 és 1980), viszont nem volt ritka a 6–7%-os évenkénti ütem sem.

A fogyasztás nagy mennyiségi növekedése mellett jelentős minőségi átalakulás bontakozott ki. Az egyik legjelentősebb minőségi változásra irányuló gazdasági cél abban fejezhető ki, hogy a vásárlók növekvő pénzjövedelmükből elegendő mennyiségben, megfelelő választékban vásárolhassák meg a kívánt árukat. A szocialista építés első éveiben ez nem volt lehetséges, az egész gazdaságra a hiánygazdálkodás volt jellemző, a kereskedelmi áruforgalomra pedig az áruhiány. Az MSZMP gazdaságpolitikája célul tűzte a vásárlóerő és az áruellátás egyensúlyának megteremtését. Közvetlenül az ellenforradalom után ennek megvalósítása nagy nehézségekbe ütközött, mivel 1956–1957-ben a gazdaság általános egyensúlya megbomlott, amit három tényező idézett elő: az MDP gazdaságpolitikájából eredő hibák; az ellenforradalom okozta károk; a jövedelem és a fogyasztás a termelési lehetőségeket meghaladó szintre emelkedett. „A párt és a kormány az előtt a lehetőség előtt állt, hogy vagy erőteljesen csökkentse a fogyasztást, és ezzel biztosítsa a termelés és a felhasználás egyensúlyát, vagy a fogyasztás aránylag nem nagy csökkenése mellett, döntően a dolgozók széles körű kezdeményezése, a népgazdaság tartalékainak mozgósítása útján biztosítsa az egyensúlyt. A párt és a kormány az utóbbi utat választotta. Az áremelések az áruk viszonylag

szűk körét érintik.”* A következő években a gazdaságpolitikában tovább erősödött a pénz árura válthatóságának, a kiegyensúlyozott áruellátásnak a prioritása a jövedelemkibocsátással szemben. Ennek fő útja a termelés emelése és a vásárlóerő-kiáramlás szigorú szabályozása volt. Ez a gazdaságpolitikai alapelv meghozta a gyümölcsét. A hatvanas évek második felében a hiánygazdálkodást sikerült a népgazdaság egészében visszaszorítani. Ez a folyamat éppen a szigorú jövedelemkibocsátás révén a fogyasztási szférában valamivel gyorsabban bontakozott ki, és a hatvanas évek második felében az áru kínálat a mennyiségi növekedés mellett minőségileg magasabb szintet ért el. Ez a megállapítás a különböző árucsoportokban eltérő időpontokra érvényes.

Harminc év alatt magas színvonalat ért el a lakosság táplálkozása. Ezt támasztja alá az alábbi táblázat:

60. táblázat: *Az egy lakosra jutó évi élelmiszer-fogyasztás (kilogramm)*

Az élelmiszer megnevezése	1934—1938	1950	1955	1980
Hús	33	34	37	73
Tej, fehérjetartalom	4		4	6
Tojás	5	5	6	18
Zsiradékok	16	18	20	30
Cereáliák	147	142	152	115
Burgonya	130	109	102	62
Cukor	11	16	24	35
Kilojoule (fő/nap)	11 745	11 887	13 043	13 330
Állati fehérje (gramm naponta/fő)	29	30	28	54

A táplálkozási viszonyok vívmánya, hogy a fogyasztás mennyiségi és minőségi színvonala a lakosság közepes jövedelmű rétegei részére már a hatvanas évek elején biztosította a normális biológiai szükségleti szint elérését. A hetvenes évek közepére a kisebb jövedelmű rétegek táplálkozása is kielégítő színvonalra emelkedett. Az élelmiszer-fogyasztás növekedése egyben lehetővé tette a korszerűbb táplálkozás terjedését is.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. 57. old.

Látványos eredmény a hús-, a cukor- és a tojásfogyasztásban következett be. A fogyasztott élelmiszerek energiatartalma (kilojoule) már hosszú ideje kielégítő szinten van, még csökkenthető is. Az egészséges szerkezeti módosulást jelzi a cereáliák csökkenése. Szerényebb az eredmény a tejfogyasztásban. Az élelmiszerek hányada az összes fogyasztásban csökkenő, 1960-ban 36%, 1980-ban 29%. A háztartáson kívüli étkezés természetsszerűleg tért hódít, aránya az összes élelmiszer-fogyasztásból húsz évvel ezelőtt 9% volt, jelenleg kb. 15%. A munkahelyi étkezésben részt vevők aránya az összes munkavállalók közül 36–38%-ot tesz ki, ez az arány húsz évvel ezelőtt is 30% felett volt. Az általános iskolákban az étkezésben részt vevők aránya 1980-ban 45% volt, (1960-ban 8%), a középiskolai diákoknak 22%-a étkezett az intézményben (1960-ban 3%).

A táplálkozás javulása párosult az ipari tartós fogyasztási cikkek és a szolgáltatások iránti igény növekedésével. Az átalakuló fogyasztási struktúra legjellegzetesebb csoportját képező tartós javak fogyasztása jelenleg kb. 11%-át teszi ki a fogyasztásnak, míg 1955-ben az akkori sokkal kisebb fogyasztásnak csupán 2%-át képviselte. A bútorok, a hagyományos kályhák és tűzhelyek, a kerékpárok, valamint a motorkerékpárok mellé – amelyek az 1950-es években jellemezték a tartós fogyasztási cikkek csoportját –, az 1950-es évek végén csatlakozott, és tömegesen az 1960-as évek elején kezdett elterjedni a mosógép, a televízió, a porszívó, majd az 1960-as évek közepétől a hűtőszekrény, a magnetofon. A tartós javak gyorsan növekvő vásárlása révén a háztartások ellátottsága egyes cikkek-nél megközelíti vagy rövid időn belül eléri a viszonylagos telítettséget. Az aktív kereső háztartások több, mint 90%-a rendelkezik televízióval, mosógéppel, hűtőszekrénnel. A rádió, a televízió és a háztartási gépek használata megnövelte a villanyáram-fogyasztást: 1979-ben egy lakosra átlagosan 467 kilowattóra fogyasztás jutott (1938-ban 14, 1955-ben 29, 1970-ben 176 kilowattóra).

Vagyis kibontakozott egy igen nagyarányú mennyiségi fejlődés, amely révén a lakosság alapszükségei napjainkban javarészt már kielégítettek. E folyamathoz a hatvanas évek közepétől számos minőségi elem kapcsolódott: a különböző húskészítmények, a különböző mélyhűtött és konyhakész termékek, a külföldi élvezeti cikkek növekvő aránya, a ruházati cikkek körében a korábbi műszál és kevert gyapjú alapanyag helyett a szintetikus és a tiszta gyapjú alapanyagú termékek elterjedése, a korábban hagyományos kályha- és tűzhelytípusok helyébe lépő olaj-

kályhák, villany- és gáztűzhelyek forgalma és használata jelzik ezt a folyamatot. A tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának értéke 30 év alatt több mint 16-szorosára nőtt. A hatvanas években – főként annak a második felében – a fogyasztás új vonásaként értelmezhetjük a lakossági személygépkocsi-park gyors bővülését. 1960-ban mindössze 18 499 személyi tulajdonú gépkocsi volt, 1970-re ez több mint tízszeresére nőtt (213 436 db), 1980-ra ez is megnégyszereződött és elérte a 868 926 db-ot. 1980-ban a lakosság saját járművei beszerzésére és fenntartására kb. 23 milliárd Ft-ot fordított. A 100 aktív háztartásra jutó személygépkocsi a városokban 34, községekben 24, országos átlagban 29 db, vagyis közel minden 3. aktív háztartásra jut egy személygépkocsi, és az ellátottság a három településtípusban nem mutat túl nagy különbséget.

A fogyasztási szerkezet fejlődése, a háztartások megnövekedett gépi felszereltsége és nem utolsósorban a motorizáció magával vonja a különféle szolgáltatási igényeket, amelyeknek kielégítése a lakosság kényelme szempontjából nagy horderejű kérdéssé vált. 1980-ban a lakosság összes fogyasztása 437 600 millió Ft volt, ebből a termékek hányada 76,5%-ot, a szolgáltatásoké (természetbeni, társadalmi szolgáltatásokkal együtt) 23,5%-ot tett ki. Kimagasló a lakásszolgáltatások társadalmi szerepe, amire külön fejezetben térek ki.

A fogyasztási tendenciákkal kapcsolatban leszűrhető az a következtetés, hogy egyre növekszik a jövedelmekben az a hányad, amellyel a lakosság az alapvető szükségletek kielégítése, elmulasztthatatlan kiadásainak fedezése után még rendelkezik. Ennek az ún. szabad rendelkezésű hányadnak a mértéke az átlagos jövedelműek esetében jövedelmük 30–40, az alacsony jövedelműek esetében 15–20, a magas jövedelműek esetében pedig kb. 50%. Ebből az is levonható, hogy a lakosság „cselekvési szabadsága” a tekintetben is növekvő, hogy jövedelméből mekkora hányadot fogyaszt el és mennyit takarít meg. A lakosság rendelkezésére álló pénzjövedelemből 1960-ban 2, 1970-ben 5,6, 1978-ban 7,2%-ot takarított meg. A fogyasztói árszínvonal 1979. és 1980. évi jelentős emelkedése nem maradt hatástalan erre a folyamatra, a megtakarítási hányad ebben a két évben csökkent, 4,7, illetve 4,0% volt.

Nézzük ezek után az aktuális gazdasági helyzet és a fogyasztás néhány összefüggését. Az 1976–1980. évi ötödik ötéves terv jóváhagyásakor a megbomlott külgazdasági egyensúly helyreállításának koncepciója nagymértékben hasonlított az 1957-ben követett és már idézett (és akkor bevált) sémára. Miért sikerült 1956 után és miért volt sikertelen a törek-

vés 1976–1980-ban? Erre külön tanulmányokban sem lenne könnyű válaszolni. Itt most csak a fogyasztás oldaláról közelítve arra lehet rámutatni, hogy a gazdasági tartalékok mozgósításával nem egy belső fogyasztási szint kielégítését, hanem egy jelentős exporttöbbletet kellett volna – a fogyasztás töretlen növelése mellett – produkálni. Ennek, mint ismeretes a belső gazdasági-termelési struktúra nem tudott megfelelni. Ezért az eladósodás megfékezése, az egyensúly visszaállítása megkövetelte a prioritások átrendezését a gazdaságpolitikában. Mivel 1956–1978 között a tervezésben a prioritást a lakossági fogyasztás rendszeres növelése képezte, így 1978 óta ezt alá kellett rendelni a gazdasági egyensúly helyreállításához fűződő globális gazdaságpolitikai érdeknek. A hatodik ötéves tervről szóló tervtörvény kimondja: „A gazdasági tevékenység fő iránya a népgazdaság egyensúlyi helyzetének, ezen belül a külgazdasági egyensúlynak a helyreállítása.”* A tervtörvény azt is előírja, hogy: „A népgazdaság külgazdasági helyzetének javítása, a termelés és a felhasználás megfelelő összhangja érdekében a fogyasztás és a felhalmozás együttesen a nemzeti jövedelem növekedésénél lényegesen lassúbb ütemben növekedjen.”** Az általános gazdaságpolitikai célok közé az életszínvonal megőrzésének a követelménye került, amit a fogyasztás öt év alatti 7–9%-os szerény növekedési előirányzata ki is fejez.

Ezekből az alapelvekből, valamint a gazdaságirányításban követendő követelmény- és eszközrendszerből következik, hogy ebben a fejlődési szakaszban a fogyasztás szabályozásában erőteljesebb szerephez jut az árpolitika és az árszabályozás, mégpedig a reális költség- illetve értékviszonyok jobb követése révén, ami a világgazdaság árfelhajtó hatása következtében belső áraink élénk emelkedési irányzatát jelenti. A 66. táblázat jelzi, hogy a szocialista építés mely időszakában került sor az árak intenzív emelésére.

A hatodik ötéves terv az árak további élénk emelkedését helyezi kilátásba. Ezért az áremelések hatásainak megfigyelése és értékelése gazdasági szempontból és a rétegekre gyakorolt hatás szempontjából egyaránt fontos.

A fogyasztói árpolitika gyakorlatában is szem előtt kell tartani az életszínvonal megőrzésének elvét. Árpolitikai gyakorlatunk nem irá-

* A Magyar Népköztársaság hatodik ötéves terve 1981–1985. Népszabadság, 1980. december 21.

** Ugyanott.

66. táblázat: *Fogyasztói áremelkedés öt éves periódusonként*

Időszakok	A fogyasztói árak emelésének mértéke (százalék)
1950–1955	59
1956–1960	1
1961–1965	2
1966–1970	5
1971–1975	15
1975–1980	36

nyulhat a fogyasztási színvonal globális csökkentésére, a cél a fogyasztás-növekedés fékezése, a gazdaságosabb fogyasztási szerkezet és a takarékos-ság elősegítése. Ez viszont – amint az 1979. évi júliusi áremelések és más áremelések mutatják – egyes termékek fogyasztásának átmeneti csökkenését vagy a fogyasztás növekedésének mérséklését, tehát a fo-gyasztás bizonyos korlátozását idézi elő. Például húsból az 1976. évi áremelés után még háromnegyed év múlva is 7%-kal kevesebb volt az értékesítés az áremelés előttinél. 1979 második felében a húsértékesítés 4–5%-kal csökkent, és még 1980 első felében is 3–4%-kal volt kevesebb, mint az áremelés előtt. Kenyérből 1979 második felében 4%-kal, 1980 első felében 3%-kal csökkent az értékesítés. Bútorból 1979 második felében és 1980 első felében egyaránt 10%-kal csökkent az értékesítés. Láb-beliből ugyanebben a két időszakban 9, illetve 13%-kal csökkent az eladás. A gépkocsi és az üzemanyagárak emelése és a vásárlási feltételek módosítása következtében a gépkocsira várakozók száma az 1979. év eleji 531 000-ről az év végére 324 000-re esett vissza, 1980 június végén az előjegyzések száma még kevesebb, 275 000 lett.

Az 1979. július 23-i áremelések – az árkompenzáló jövedelemkiegészítéseket is figyelembe véve – a jövedelmek reálértékét rétegenként eltérő módon érintették. A fő társadalmi osztályok és rétegek jövedelemarányai tekintetében átlagosan nem okozott lényeges módosulást, de azokon belül – éppen a kompenzálás célirányosságával egyezően – a közepes és magas jövedelműek és a gyermek nélküli háztartások jártak rosszabbul.

Az életszínvonal megőrzése a fogyasztás szempontjából úgy értelmezhető, hogy a fogyasztás szerkezetének pozitív irányú átalakulása továbbra is kívánatos folyamat.

Tekintsük át a 67. táblázat segítségével helyezésünket az élelmiszer-fogyasztásban.

Az élelmiszer-fogyasztás legfontosabb minőségi mutatója az állati eredetű fehérjék fokozódó fogyasztása. A fejlett tőkésországokban naponta 50–60 gramm közötti ennek a fogyasztása, de például az Egyesült Államokban, Svédországban, Franciaországban ennél számottevően több, ezt azonban deformálódottan magas szintnek tekinthetjük. Az európai szocialista országokban napi 50 gramm körüli az állati eredetű fehérjék fogyasztása.

Táplálkozás-élettani megfontolásból általában azt tartják kívánatosnak, ha a fehérjefogyasztás legalább harmada, illetve fele állati eredetű. Például 1980-ban 104 gramm volt Magyarországon a napi fehérjefogyasztás fejenkénti mennyisége, és ebből 54 gramm származott állati eredetű élelmiszerekből. Mivel az országos átlagszint mögött erős szóródás áll, az országos átlagnak természetesen meg kell haladnia az optimumot ahhoz, hogy az optimális szint a lakosság többségére valóban jellemző legyen. Húsból, tojásból, friss tejből eleget fogyasztunk, viszont kevés sajt és más tejtermék kerül az asztalunkra. A sajt fogyasztás az egy kilogrammot sem éri el évente nálunk, holott a 8–12 kilogrammos átlagok sem ritkák a világon.

Zöldség- és gyümölcsfogyasztásunk az európai átlag szintjén helyezkedik el, ami – éghajlati adottságainkat is figyelembe véve – a kívánatosnál kevesebbnek minősíthető.

Az élelmiszer-fogyasztás összessége Magyarországon több a szükségesnél, és különösen zsiradékból és cereáliákból nagy a fogyasztás. A szükségtelenül magas szintet mutatja a napi átlagos csaknem 3200-as kalória fogyasztásunk (13 330 kilojoule).

Az élvezeti cikkek közül az alkoholtartalmú italok egy főre jutó mennyisége nálunk 1980-ban 11,1 liter tiszta alkoholnak felelt meg. Jó néhány országban ennél jóval nagyobb az alkoholfogyasztás, főleg a mediterrán országokban. Viszont sok olyan ország van, amely gazdagabb nálunk, mégis sokkal kisebb a szeszfogyasztás. (Ilyenek például az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Német Demokratikus Köztársaság.)

Háztartási energiafogyasztásunk színvonala világviszonylatban is magas. Egy évtizede még a brikett, a kokszt és a tűzifa tették ki a tüzelők értékének a felét, amelyek jelenleg a háztartási energiafogyasztás 20%-át

Ország	Hús	Tej (fehérje- tartalom- ban)	Tojás	Zsiradék (1975)
Ausztria	83,6	8,5	14,9	26,2
Egyesült Királyság	75,1	8,3	15,0	22,6
Franciaország	107,7	9,2	14,1	27,0
Német Szövetségi Köztársaság	97,1	8,7	17,2	25,1
Görögország	67,5	9,3	14,5	...
Olaszország	71,4	7,3	11,8	23,5
Spanyolország	67,2	5,7	15,4	22,4
Svájc	83,0	11,5	11,7	21,8
Svédország	62,5	10,7	12,7	18,9
Egyesült Államok	116,1	9,0	16,1	24,3
Bulgária	61,1	6,3	10,9	18,1
Csehszlovákia	83,4	8,6	17,5	20,3
Lengyelország	70,6	10,7	12,2	19,8
Német Demokratikus Köztársaság	86,2	...	15,8	27,4
Szovjetunió	52,4	7,5	12,8	15,2
Jugoszlávia	63,8	5,5	8,7	20,0
Magyarország**	73,0	6,0	18,0	30,0

* 1 kilokalória = 4187 kilojoule,

** 1980

fedezik, viszont 80%-ra ugrott fel a villamosenergia-, a gáz-, valamint fűtőolaj-fogyasztás együttes aránya. A háztartások több mint kétharmadában vezetékes vagy palackgázzal főznek, és 1 900 000 db olajkályhát használnak.

Ruházkodásunk szintje ellentmondásos. Az öltözködés utcai képe alig vet fel kívánnivalót, ugyanakkor igénytelen az otthoni ruházkodás, és nem kapnak megfelelő szerepet az alkalmi, a hétvégi és a kiránduló, valamint a kerti és a háztáji munkához használatos ruházati cikkek. A háztartási gépek és a televíziók használata mennyiségileg kiállja a nemzetközi összehasonlítást.

A fejlett tőkésországokhoz képest fogyasztási struktúránk két területen elmaradott. Egyik a személygépkocsi-használat és annak járulékos kiadásai, a másik pedig a lakáshelyzet. Ami a személygépkocsi-állományunkat illeti, látva a csődhelyzetet, amelyhez a személygépkocsik számának gyors gyarapodása a fejlett kapitalista országokban vezetett, a jelenlegit kielégítő mértékűnek lehet minősíteni. A személygépkocsi már nem tekinthető

élelmiszer-fogyasztás 1978-ban (kilogramm)

Cereáliák	Burgonya	Cukor	Zldség- félék	Gyümölcs	Kilojoule, (1975)*	Állati eredetű fehérje (gramm) naponta (1975)
76	60	38	79	112,7	13 361	54,5
73	100	43	96	57,2	12 892	55,4
80	84	34	114	78,0	13 524	69,5
70	91	36	72	115,7	13 264	58,5
...	...	...	...	...	...	...
128	36	27	150	103,7	13 558	49,5
83	110	33	134	135,7	12 666	51,2
70	98	38	84	127,6	12 858	58,0
63	81	37	42	88,7	12 159	68,7
63	36	40	96	77,5	13 394	72,3
159	29	35	126	81,6	...	...
107	88	37,5	72	47,7	...	...
120	166	42,7	92	25,6	...	...
94	139	38,9	98	66,6	...	...
140	120	43,0	90	39	...	...
...	...	...	...	69	14 659	36,0
115	62	33	83	74	13 330	54

luxuscikknek. A személygépkocsi-állomány a fejlett országokban gyors ütemben emelkedett, és 1000 lakosra számítva magas szintet ért el, az Egyesült Államokban 524, a Német Szövetségi Köztársaságban 346, Ausztriában 261, Japán ellátottsága ezelőtt húsz évvel hasonló volt hazánkéhoz, most 174 a magyar 78-cal szemben. Ezek nálunk sokkal gazdagabb országok, nem képeznek összehasonlítási alapot velünk. De meghalad bennünket Jugoszlávia is (88), Csehszlovákia (121) és a Német Demokratikus Köztársaság (143) is, ami figyelemre méltó, mert itt már nem annyira a fejlettségbeni különbség a döntő, hanem az, hogy saját gépkocsigyártásuk bázisán a tömeges motorizáció hamarabb megkezdődött, mint nálunk.

A lakáshelyzet javulásában az 1975-ben befejeződött – a tervezett egy-millió lakás felépítését még túl is teljesítő – 15 éves lakásépítési program nagy lépést jelentett ezen a téren, de eredeti célját nem érte el, az egy háztartás egy lakás biztosítása hosszabb időt igényel. Életszínvonal-politikánk kiemelt feladata a lakásépítés további gyors ütemének a biztosítása.

2. FOGYASZTÁSI KÜLÖNBBSÉGEK AZ ALAPVETŐ OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK SZERINT

A társadalmi osztályok és rétegek jövedelmeiben végbement kiegyenlítő-dési folyamatot az előzőekben áttekintettük. A jövedelmekkel párhuzamosan szükségszerűen ugyancsak a kiegyenlítő-dés jegyében alakult a fogyasztási szint és struktúra is. A kiegyenlítő-désnek két fő tendenciája volt:

- a fizikai dolgozók fogyasztásának fokozatos közeledése a nem fizikai dolgozók szintjéhez (anélkül természetesen, hogy ebben a vonatkozásban a teljes kiegyenlítő-déssel belátható időtávon belül számolni lehetne);
- a fizikai rétegeken belül a parasztság felzárkózása a munkássághoz.

Mivel a parasztság jövedelemtöbblete nem fogyasztásban, hanem lakás-építésben és megtakarításban realizálódik, a fogyasztást illetően kiegyenlített színtről lehet beszélni.

Legkisebbek a rétegek közötti különbségek az élelmiszerek és az élvezeti cikkek fogyasztásában, továbbá a gyermekek és a fiatalok ruházati kiadásai. Az aktív kereső osztályokhoz és rétegekhez sorolt háztartásokban a legalacsonyabb (munkásosztály) és a legmagasabb (vezető és értelmiségi réteg) élelmiszer-fogyasztása között a különbség csupán mintegy 10%. Az élvezeti cikkek fogyasztására ugyanez a kiegyenlítetttség érvényes az aktív kereső háztartásokban, viszont az inaktív réteg alacsony jövedelemszintje az élvezeti cikkek alacsonyabb fogyasztásában már megmutatkozik. (Az élvezeti cikkek „bevallása” a háztartásstatistikában ismert bizonytalanságokat takar.) A ruházati kiadásokban már figyelemre méltó a differenciáltság, a vezető és értelmiségi réteg fogyasztása ebben több, mint 30%-kal meghaladja a munkásokét. A fizikai rétegek közül a kettős jövedelműek ruházati kiadása a legmagasabb. Feltűnően alacsony az inaktív réteg ruházati kiadása, ami a nyugdíjasok alacsonyabb szükségletével függ össze. A nagy értékű tartós javak fogyasztásában a három fizikai réteg teljesen azonos színvonalon áll, a két szellemi réteg a fizikaiak fogyasztását kb. 40–50%-kal haladja meg. Az inaktívok fogyasztása a fizikai rétegekénél felét sem éri el ezekben a cikkekben. Mosógépekkel az aktív rétegek ellátottsága 90% felett van, rádióval 100% felett, televízióval 100% körül. Az inaktív háztartások 75%-a rendelkezik televízióval és mosógéppel. A személygépkocsi-ellátottságban a fizikai rétegek lényegében azonos szinten vannak, minden ötödik háztartásukban van kocsik. A vezető állásúak és

Főbb kiadások	Munkás-osztály	Szövetkezeti parasztság	Kettős jövedelműek	Vezetők és értelmiségiek	Egyéb szellemiek	Inaktívok
Élelmiszerek	8976	9324	9221	9886	9676	10 672
Élvezeti cikkek	2753	2897	2976	2821	2704	2 547
Ruházati kiadások	3074	2994	3445	4069	3730	3 101
Nagy értékű tartós javak	2501	2437	2483	3696	3472	1 093
Egészségügyi cikkek	377	266	282	715	608	453
Járműalkatrész, üzemanyag	569	580	492	2115	1007	139
Kulturális cikkek	548	378	409	1269	877	377
Építőanyag	1187	1784	1551	971	986	500
Háztartási szolgáltatás	75	48	52	320	201	179
Testápolás	213	181	151	499	401	365
Közlekedés, hírközlés	843	523	721	2111	1377	680
Kulturális szolgáltatás	420	320	373	811	611	431
Üdülés	330	139	143	1308	910	345
Lakbér	262	65	86	729	572	378
Lakásfenntartás	1366	1297	1317	1875	1678	1 935
100 háztartásra jut (db)						
gépkocsi	23	21	21	63	36	3
hűtőgép	90	82	88	102	100	70
motorkerékpár	24	38	46	13	15	6

értelmiségiek rétegében a háztartások közel kétharmadában van kocsi, az egyéb szellemi rétegben pedig valamivel több, mint egyharmados a gépkocsival rendelkezők aránya. Az inaktív háztartásoknak csupán 3%-ában van kocsi. A gépkocsi-ellátottság vonzata a háztartási kiadásokban az üzemanyag- és járműalkatrész-költség. A fizikai rétegek kiadása ebben is kiegyenlített, a vezető állású és értelmiségi réteg kiadása viszont négyszer több, mint a fizikaiaké. Építőanyagból, mint beruházási jellegű kiadásból természetesen a legalacsonyabb az inaktívok kiadása és a legmagasabb a parasztsagé, minthogy a parasztság lényegében maga vállalja lakásberuházási terheit. A belföldi és külföldi üdülésre fordított kiadások differenciáltsága rétegenként jelentős, a vezető és értelmiségi réteg kb. négyszer annyit költ erre a célra, mint a munkások. Lakásfenntartási kiadásokban (fűtés, világítás, karbantartás) a fizikai rétegek egy színvonalon állnak, az övékét meghaladja mindkét szellemi réteg, ami jelzi, hogy igényesebb lakásokban laknak.

A szolgáltatások, a kulturális, az egészségügyi és a testápolási szükségletek kielégítése terén még nagyok a rétegek közötti különbségek. A rádió és a televízió használata ez alól kivétel, mivel ezek rétegkülönbség nélkül szinte minden családba elviszik a szórakozást, a művelődést, a kultúrát.

Azok a különbségek, amelyek az egyes társadalmi rétegek között a szolgáltatási, a kulturális, az egészségügyi és a testápolási szükséglet-kielégítés szintjében mutatkoznak, csak részben minősíthetők rétegjellemzőknek. Jórészt a városi és a falusi életforma különbségeivel függnek össze. A falvakban lakó munkásháztartások ilyen szempontból jobban hasonlítanak a paraszti háztartásokhoz, mint a városban lakó munkásokéhoz. Ezért társadalompolitikai célkitűzésekben egyre nagyobb szerepet kell kapnia a város és a falu közelítésének a fogyasztási struktúrában, a kulturális és egészségügyi ellátottságban.

3. AZ ALACSONY ÉS MAGAS JÖVEDELMŰEK FOGYASZTÁSA

Az alacsony és a magas jövedelműek kiadási színvonala és szerkezete között jelentős különbségek vannak. Az alacsony jövedelműek érthető módon a fő fogyasztási tételekre abszolút összegben is kevesebbet költenek, mint a magas jövedelműek. Ezen belül az alacsony és magas jövedelműek közötti abszolút különbségek a legkisebbek az élelmezési kiadásoknál, bár ez a különbség sem csekély. Az alacsony jövedelműek fogyasztását a havi 1400 Ft (évi 16 800 Ft) alatti, a magas jövedelműek fogyasztását a havi 3800 Ft (évi 45 000 Ft) feletti jövedelmű háztartások adataival illusztráljuk. Ez nem esik egybe teljesen az alsó és felső decilis összeghatáraival (1330 Ft, illetve 3500 Ft), de a két csoport nagy tömegben reprezentálja a két szélső népességcsoportot. (Nem reprezentálja a szélsőséges eseteket.) Mind az alsó, mind a felső jövedelemcsoportot négy rétegre bontva mutatjuk be (lásd 69. táblázat).

Az alacsony jövedelműek négy rétegét összevetve megállapítható, hogy a parasztság, a kettős jövedelműek és a szellemiek körébe tartozók élelemfogyasztása lényegében meglehetősen kiegyenlített, a munkásoké viszont hozzájuk képest érzékelhetően (kb. 15%-kal) alacsonyabb, húsfogyasztásban ez a hátrány mintegy 25%. Ruházati kiadásokban a szóródás már nagyobb a négy alacsony jövedelmű réteg között, a munkások ebben is utolsó helyen állnak, elmaradásuk a parasztságtól 18%, a másik

69. táblázat: Az egy főre jutó évi fogyasztás fő adatai az alacsony és a magas jövedelmű háztartásokban, rétegenként 1979-ben (Ft/fő)

Főbb kiadások	Egy fő évi személyi jövedelme 16 800 Ft alatt				Egy fő évi személyi jövedelme 45 600 Ft felett			
	munkások	parasztok	kettős jövedelműek	szellemiek	munkások	parasztok	kettős jövedelműek	szellemiek
Élelmiszer (Ft)	6333	7323	7423	7411	13 195	13 526	12 221	12 725
hús (kg)	47	55	59	64	98	109	91	85
friss zöldség (kg)	36	58	71	34	102	113	110	81
friss gyümölcs (kg)	21	38	44	33	72	85	105	80
Élvezeti cikkek (Ft)	1644	2006	2404	1980	4 853	4 625	4 437	4 255
Ruházati cikkek (Ft)	1635	1984	2149	2904	5 023	4 462	4 768	5 224
Nagy értékű tartós javak (Ft)	1054	1555	1580	1064	4 871	5 012	5 594	5 620
Egészségügyi cikkek (Ft)	200	187	197	454	585	365	321	928
Járműalkatrész, üzemanyag (Ft)	182	309	262	1515	1 386	1 420	1 360	2 635
Kulturális cikkek (Ft)	249	265	378	430	763	496	510	1 421
Építőanyag (Ft)	1109	813	625	1787	2 179	2 986	3 740	1 744
3 év alatti gyermekruházat (Ft)	1160	962	1521	1208	6 191	6 309	...	4 824
19–29 éves nők ruházata (Ft)	1674	2647	4051	2838	10 198	9 731	10 812	7 609
Közlekedés-hírközlés (Ft)	403	285	391	1185	1 725	911	1 043	3 137
Kulturális szolgáltatás (Ft)	195	217	242	331	725	502	626	992
Üdülés (Ft)	63	23	69	102	757	328	405	1 908
Lakbér (Ft)	108	35	89	262	468	65	67	937
Lakásfenntartás (Ft)	844	921	767	1711	2 257	1 902	2 106	2 386
100 háztartásra jutó (db)								
hűtőgép	67	61	71	100	97	91	101	104
gépkocsi	11	12	15	58	33	34	40	56
Napi szénhidrátfogyasztás (gr/fő)	333	396	361	325	478	576	512	427
Napi zsírfogyasztás (gr/fő)	92	101	104	104	159	164	145	139
Napi állati eredetű fehérje (gr/fő)	34	38	38	41	61	67	57	55

két rétegtől még több. A nagy értékű tartós fogyasztási cikkekben a munkások és a szellemi réteg egy szinten vannak, kb. 30%-kal maradnak el a parasztság és a kettős jövedelműek ilyen kiadásaitól. A három éven aluli gyermekek ruházkozásában első helyen a kettős jövedelműek állnak, utánuk következnek azonos színvonalon a munkások és szellemiek, és utolsó helyen a parasztság. A 19–29 éves nők ruházati kiadásában a kettős jövedelműek kiugróan első helyen állnak, a paraszti és szellemi réteg közel azonos színvonalon a második helyen, és legalacsonyabban a munkások kiadása áll, a kettős jövedelműekének felét sem érve el.

A kulturális szolgáltatásokra fordított kiadás mind a négy alacsony jövedelmű rétegben feltűnően szerény. Ugyanez vonatkozik az üdülésre is. Lakásfenntartási költségekben a három fizikai réteg közel álló szinten van, az övüket lényegesen meghaladja a szellemieké. A szellemiek költsége magasabb építőanyag-vásárlásban és közlekedési kiadásokban is. A három fizikai réteg hűtőgép-ellátottsága 70% körül van, a szellemieké 100%. Személygépkocsival rendelkezik ebben a jövedelemcsoportban a munkásháztartások 11, a parasztháztartások 12, a kettős jövedelműek 15, a szellemi réteg 58%-a.

A magas jövedelműek csoportján belül vizsgálva a négy réteg fogyasztásának szóródását, a következőket emelhetjük ki. Legmagasabb szinten van a parasztság étel-miszer-fogyasztása, közel áll hozzá a munkásság, harmadik helyen a kettős jövedelműek és szellemiek fogyasztása. Ruházati kiadásokban első helyen a munkások, utolsó helyen a parasztok állnak, a különbség azonban nem jelentős. A nagy értékű tartós fogyasztási cikkekben is kiegyenlített a négy réteg fogyasztása. Jelentősebb a különbség a három éven aluli gyermekek és a 19–29 éves nők ruházati kiadásában, érdekes módon a szellemiek itt számottevően elmaradnak a többi három rétegbeliektől. Meglehetősen eltér a három rétegtől a szellemieknek a kulturális cikkekre, közlekedésre, járműfenntartásra, lakbérre fordított magasabb kiadása. A gépkocsi-ellátottság a munkásoknál 33, a parasztságnál 34, a kettős jövedelműeknél 40, a szellemieknél 56%-os. Egyértelmű tehát, hogy a szellemi rétegnek a fogyasztási szerkezete a legfejlettebb a magas jövedelműek csoportjában, és érthető módon jobban eltér a fizikai réteg fogyasztási szerkezetétől, mint az alacsony jövedelműek csoportjában.

Ezek után vessük össze nagy vonalakban az alacsony és a magas jövedelműek fogyasztását. Az étel-miszer-fogyasztás rétegenként eltérő mértékben, 65–100%-kal több a magas jövedelmű háztartásokban. Az ala-

csony jövedelmű munkások évi húsfogyasztása például 47 kg, a magas jövedelmű munkásoké 98 kg. Ruházati kiadásban a két szélső szint különbsége kb. háromszoros, nagy értékű tartós fogyasztási cikkekben több mint ötszörös, kulturális cikkekben ötszörös, üdülési költségekben nyolcvanszoros a különbség. Gépkocsi-ellátottságban ötszörös a különbség. Élvezeti cikkekben viszont a legnagyobb különbség közel háromszoros. Ezek a különbségek azonban önmagukban nem adnak választ arra, hogy az alacsony jövedelműek fogyasztási szintjét mennyire indokolt kritikusként minősíteni. Az abszolút számokból viszont levonható olyan következtetés, hogy az alacsony jövedelmű réteg legalapvetőbb mindennapos szükségleteit képes kielégíteni és még bizonyos „szabad rendelkezésű” jövedelemhányadhoz is jut. *Zafir Mihály* régebbi adatok felhasználásával kimutatta, hogy az alacsony jövedelműek élelmiszer-ellátottsága 1977-ben olyan szinten volt, mint 1955-ben a magas jövedelműeké.*

70. táblázat: *Az egy főre jutó évi fogyasztás élelmiszerekből*

Megnevezés	1955-ben		1977-ben a legkisebb
	a legkisebb	a legnagyobb	
	jövedelműeknél		
Hús (kg)	17	47	48
Tojás (kg)	4	9	10
Folyó tej (liter)	68	92	98
Tejtermék (liter tejben)	15	30	34
Zöldség-gyümölcs (kg)	83	157	112

Ezek az adatok azonban az alacsony jövedelműek átlagos helyzetét illusztrálják. Azt azonban az átlagos adatok alapján is le lehet szögezni, hogy az itt vizsgált alacsony jövedelműek nem azonosíthatók a hátrányos helyzetű népességgel. Az átlag mögött viszont további szóródás van, és azon belül az alacsony jövedelmű nyugdíjasok fogyasztási helyzete kedvezőtlenebb. Más okokból is ismert olyan hátrányos helyzet, amelyben az érintett lakosok mindennapos megélhetési gondokkal küzdenek, hiányos a táplálkozásuk, kedvezőtlen a lakáshelyzetük és így tovább.

* Lásd Életszínvonal 1960—1980. Statisztikai Időszaki Közlemények, 488. köt. KSH 1981. 298. old.

Ezek kvantifikált feltárása és értékelése pótlólagos adatgyűjtés segítségével oldható meg.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a lakosság fogyasztási szerkezetében jelentős differenciáltság tapasztalható. A fogyasztási javak kínálatának formálásában ezután is az igények széles skáláját kell számításba venni. A fogyasztás növekedésének lelassult dinamikája mellett is az a tendencia várható, hogy az alacsony jövedelmi színvonal – a fejlődés következtében – igényesebb fogyasztási szintet von maga után.

A fogyasztás további alakulásában a minőségi elemeknek erősödniük kell. Ennek elősegítése komoly követelményeket támaszt népgazdaságunkkal szemben.

Jelentőségének megfelelő súllyal kell foglalkozni azzal, hogy a lakás kulturált berendezésére, a test- és egészségápolásra, a művelődésre, a szabad idő értelmes, hasznos eltöltésére szolgáló javakból és szolgáltatásokból olyan kínálat szükséges, amely nem csupán úgy-ahogy fedezi a már meglevő igényeket, hanem további igényfelkeltésre is alkalmas. Ha mindezek a javak hiányoznak, vagy nem kapnak megfelelő fontosságot, akkor a lakosság a rendelkezésre álló vásárlóerejét a fogyasztás további, pusztán mennyiségi növelésére fordítja.

A fogyasztás már elért színvonala a továbbiakban gazdaságpolitikánktól megköveteli, hogy olyan javak esetében, amelyek fogyasztásának további mennyiségi növelése már nem kívánatos, megvalósuljon a minőségi folyamat erősítése, illetve a fogyasztás átcsoportosítása. Fontos követelmény, hogy a fogyasztás mellett az eddiginél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk az infrastruktúra fejlesztésének.

4. A LAKÁSKÉRDÉS ÉS LAKÁSHELYZET

A második világháború súlyos pusztítást okozott az ország lakásállományában. A budapesti lakóépületek közel 4%-a teljesen elpusztult, 70%-a pedig súlyos károkat szenvedett. Az ország lakásállománya 1946-ban mintegy 2 386 000 lakást tett ki, amelynek döntő többsége – mintegy 70%-a egyszobás volt, amelyekre országos átlagban 3,5 fő jutott. A kétszobás lakásokban átlagosan 4, a három- és több szobás lakásokban pedig 4,65 fő élt. A munkások és parasztok lakásainak többségét a zsúfoltság jellemezte, vagyis ezekben a lakásokban általában két-három

felnőtt generáció élt együtt, amely természetesen hátrányosan befolyásolta egészségügyi és szociális életkörülményeiket.

A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozatában kinyilvánította: „a párt küzd a dolgozók lakásviszonyainak gyökeres megjavításáért, a nyomornegyedek megszüntetéséért, állami, községi lakásépítésért, e feladatok megoldásához anyagi eszközök biztosításáért”*. 1946–1949 között a lakásállomány kb. 45 000-rel gyarapodott, 1950-ben a lakásépítés túlszárnyalta a harmincas évek színvonalát, 35 000 lakást építettek. 1952-ben a házingatlanok (elsősorban bérházak) romlásának megakadályozására és a házingatlanokból eredő, munka nélkül szerzett jövedelmek megszüntetése céljából államosítást hajtottak végre. A tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdőntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanaira is államosítást írtak elő (beleértve családi házaikat is) függetlenül attól, hogy azokat bérbeadás útján hasznosították vagy sem. Ez utóbbi intézkedés már nem a kizsákmányolás megszüntetésére irányult, hanem megtorló jellegű volt. Így az állam tulajdonába vettek kb. 360 000 lakást. (Az államosítások korrekciója során 1953–1963 között 40 000–45 000 lakást mentesítettek és adtak vissza régi tulajdonosaiknak). Az államosítás előtti állami tulajdonú lakásokkal (kb. 160 000) együtt 1952-ben a lakásállomány mintegy 21%-a volt állami tulajdonban.

Annak következtében, hogy az újjáépítést követő évek gazdaságpolitikájának legfontosabb célja az iparosodást szolgáló beruházások előmozdítása volt, a lakásépítések visszaestek. Az első ötéves terv (1950–1954) időszakában a tervezett 220 000 helyett 150 000 lakás épült fel, ami – tekintve a megnövekedett születések, házasságkötések számát és a falusi lakosság városokba áramlását – nem bizonyult elegendőnek, a városi lakásviszonyok ezért romlottak.

A második hároméves terv (1958–1960) 110 000 lakás építését irányozta elő, ami jelentősen túlteljesült, 198 000 lakás épült.

A lakáshelyzet egyik döntő eleme az egész lakosság és valamennyi társadalmi réteg életszínvonalának, életkörülményeinek, szociális helyzetének, életmódjának. Ezért – különösen az utóbbi két évtizedben – kiemelt társadalmi-politikai feladattá vált.

* A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 600. old.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. évi, a munkásosztály helyzetével foglalkozó határozatát követően került ki-dolgozásra az 1961–1975 közötti időszakra vonatkozó 15 éves lakás-fejlesztési terv, az ország első, hosszú távra szóló lakásépítési programja, amely egymillió lakás felépítését célozta. Az ország lakáshelyzetét, az egyes társadalmi rétegek lakáskörülményeit 1960-ban, a 15 éves lakás-építési terv kezdetekor a következők jellemezték.

A lakások száma 1960-ban 2 757 600 volt. A lakások 75,1%-ában egy család, 16,1%-ában két, vagy több család, 8,8%-ában egyedülálló személy lakott. A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági fizikai dolgozók által lakott lakások 66%-a egy lakószobás, 34%-a két és több lakószobás lakás volt. A szellemi dolgozók általában nagyobb lakásokban laktak, lakásaik 39%-a egy lakószobás, 46%-a két lakószobás, 15%-a pedig három és több lakószobás. A nyugdíjas családfők által lakott lakások átlagosan valamivel nagyobbak voltak a fizikai dolgozók lakásainál. A lakások közül a szellemi dolgozóknál minden második, a nyugdíjasoknál minden ötödik, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknál minden hatodik, a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál csupán minden 50. lakás volt fürdőszobás.

A lakószobákra számított laksűrűség az alkalmazásban álló mezőgazdasági fizikai dolgozók lakásaiban volt a legnagyobb, a legkedvezőbb pedig az alkalmazásban álló szellemi dolgozóknál és a nyugdíjasoknál. A vizsgálat évében valamennyi rétegben leggyakoribb a két-négy személy által lakott lakás volt, részarányuk 65–71% között mozgott. Az öt és több személy által lakott lakások aránya legmagasabb a mezőgazdasági és fizikai dolgozók, legalacsonyabb a nyugdíjasok által lakott lakások között volt.

A lakások felszereltsége rétegenként nagymértékben eltérő volt. A legjobban felszerelt lakásokban a szellemi dolgozók laktak, a legkevésbé el-látottak pedig a mezőgazdasági fizikai dolgozók által lakott lakások voltak. A szellemi dolgozók kényelmesebb lakásokban éltek, mivel lakásaiknak 45%-a volt komfortos, ezzel szemben a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók lakásainak 13,4%-a, a mezőgazdasági fizikai dolgozók lakásainak pedig csak 0,5%-a volt ilyen. Saját tulajdonú lakásban a mezőgazdasági fizikai dolgozó családok 88%-a, a nem mezőgazdasági

fizikai dolgozó és nyugdíjas családok 55%-a, illetve 54%-a lakott. A szellemi dolgozó családok 56%-a főbélő volt.

A lakásépítés üteme az 1960–1969 közötti időszakban a lakáspolitikai céloknak megfelelően megélnéült. Például 1970-ben az ország lakásállománya már 3 150 000 volt, ami 1960-hoz képest 14%-os növekedést jelentett. Az 1960. évi, még kedvezőtlen lakáshelyzet 1960 és 1970 között jelentős mértékben, 1970 és 1975 között ugrásszerűen javult, a 15 éves lakásépítési tervben előirányzott egymillió lakásnál csaknem 50 000-rel több épült fel a negyedik ötéves tervidőszak végére.

A 15 éves lakásépítési tervnek az a célja, hogy minden arra igényt tartó háztartás önálló lakáshoz jusson, nem bizonyult reálisnak és nem is valósult meg. Eltért a lakásépítés a tervezett lakásépítési struktúrától, kevesebb városi lakás és több magánlakás épült.

Az MSZMP programnyilatkozata előirányozta a lakásépítés gyors ütemének folytatását, 1976–1990 időszakában 1,5–2 millió lakás felépítésével.* Ennek alapján került kidolgozásra és jóváhagyásra a második 15 éves lakásépítési terv, amely 1976–1990. évekre szól, és 1,2 millió lakás felépítését írja elő. A terv kiemeli a következő minőségi feladatokat. A lakásszükséglet területi megoszlása alapján legfontosabb feladat Budapest és a nagyvárosok lakáshelyzetének gyorsabb ütemű javítása. Ennek megfelelően 1990-ig Budapesten 300 000, az ország többi városában mintegy 450 000 lakás építését kell előirányozni. Az új lakások átlagos alapterülete az elért 65 m²-ről 1990-ig fokozatosan érje el a 70 m²-t. A hetvenes évek második felének egyes éveiben a befejezett lakások átlagos területe Ausztriában 68, Bulgáriában 72, Csehszlovákiában 126, Jugoszláviában 66, Lengyelországban 62, az NDK-ban 62, az NSZK-ban 102, Romániában 59, a Szovjetunióban 51 m² volt. Az új lakások építésével azonos fontosságú feladat a meglévő lakásállomány használati értékének helyreállítása, folyamatos megóvása, illetőleg növelése. A lakásszükségletek alapján 1990-ig – az elmaradt felújítások többségének pótlásával együtt – mintegy 300 000–340 000 városi, nagyobb részben állami tulajdonú lakás teljes felújítása indokolt. A terv előírja a lakáselosztás és -gazdálkodás rendszerének továbbfejlesztését, a lakásépítés és -fenntartás pénzügyi feltételeinek, teherviselési arányainak korszerűsítését is. Az 1976–1980-ra szóló ötödik ötéves terv 440 000–450 000

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1971–1975. 965. old.

lakás építését írta elő, ami teljesült (453 000). A hatodik ötéves tervben 1981–1985 között 370 000–390 000 lakás felépítése a cél, kétharmadát városokban és városiasodó településeken kell felépíteni.

Ezek után tekintsük át a hetvenes évek végére elért fejlődést a lakás-ellátottság színvonala és minősége szempontjából. A lakások számának növekedését elsősorban abból a szempontból indokolt értékelni, hogy megfelelt-e a népesség, illetőleg a háztartások számszerű növekedésének. A háztartások száma 1960-ban 3 079 000 volt, 1970-ben 3 378 000 és 1980-ban 3 718 000, a hatvanas évtizedben a növekedés 9,7%, a hetvenes évtizedben 10%. A lakásállomány 1960-ban 2 758 000, 1970-ben 3 122 000 és 1980-ban 3 540 000, a növekedés a hatvanas évtizedben 13,2, a hetvenes évtizedben 13,4%. 1980-ban 100 lakásra 105 háztartás jutott. 1980-ban a lakáshiány kb. 400 000-re becsülhető, ami egy felgyülemlett hiány, és csak fokozatosan elégíthető ki, de közben az új házasságkötések és a válások nagy száma miatt újabb igények termelődnek. Érdeemes hivatkozni arra, hogy a válások száma 1960-ban 16 590 volt, 1970-ben 22 841 és 1981-ben pedig 27 000.

Ami a lakásállomány nagyság szerinti összetételét illeti, az elmúlt 30 év alatt nagymértékben csökkent az egyszobás lakások aránya, az 1949. évi 66%-ról 27%-ra. A kétszobás lakások aránya 24,6%-ról 48,4%-ra, a három- és több szobásoké 4,9%-ról 23,8%-ra nőtt. A családalapítás lehetősége és a családi otthon kényelmi feltételei jelentős nagyságrendekkel javultak. A 100 szobára jutó lakónépeség 1949-ben 250 fő volt, 1980-ban 151 fő. A legnagyobb arányú javulás a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúaknál történt, ebben azonban – az új építkezések mellett – a nagyarányú elvándorlásnak is jelentős szerepe van.

Lakásépítésünk üteme a hatvanas és hetvenes évtizedben az ország gazdasági fejlettségéhez mérten kiemelkedőnek tekinthető, és nemzetközi összehasonlításban is az élmezőnybe tartozunk. 1978-ban az ezer lakosra jutó lakásépítés Magyarországon 8,3 volt, ezzel kb. azonos Csehszlovákia, Franciaország, Lengyelország, a Szovjetunió mutatója, mögöttünk volt Bulgária, Ausztria, az NSZK, Jugoszlávia, előttünk járt Finnország, az NDK, Kanada.

Az ellátottság szintje – az egy lakásra jutó személyek számával mérve – nemzetközi összehasonlításban 1978-ban a következő volt:

71. táblázat: *Lakáshely-
helyzet egyes országok-
ban*

Ország	Egy lakásra jutó lakosok száma, fő
Ausztria	2,51
Belgium	2,44
Bulgária	3,30
Csehszlovákia	2,95
Dánia	2,46
Egyesült Királyság	2,65
Hollandia	2,98
Jugoszlávia	3,67
Lengyelország	3,62
Német Demokratikus Köztársaság	2,53
Német Szövetségi Köztársaság	2,60
Olaszország	3,02
Spanyolország	2,86
Svájc	2,42
Kanada	2,95
Magyarország	3,07

Az egyes társadalmi rétegek lakáshelyzete

A szocialista építés kezdetén még nem volt kiforrott koncepció arra nézve, hogy a lakásépítésben az állami tulajdonforma mellett mi a perspektívája a személyi tulajdonformának. A hatvanas évtizedben már egyre jelentősebb szerephez jutottak a magánépítkezések, terjedt a városi OTP-öröklakás és a társasházépítés formája. A Központi Bizottság 1965-ben irányelveként elfogadta a következőket: „A lakásépítésnek és a lakásalap növelésének lehetőségeinkkel arányban álló mértékére kell törekednünk a jövőben is. A lakásépítésből nagy szerepet kell vállalnia az állami építőiparnak és a kisipari szervezeteknek. A lakosság családi-ház- és társasházépítési szándékát ezután is messzemenően támogatni kell, az ehhez szükséges anyagi-műszaki lehetőségeket magasabb színvonalon szükséges biztosítani. Az állami kivitelezésben épülő lakások fokozatosan növekvő részét helyes szervezeti lakásként elosztani úgy, hogy 5–6 éven belül az állami vállalatok és kisipari szervezetek által épített lakások 100%-ig szervezeti lakások legyenek.”* A gyakorlatban az új állami lakások 100%-os szervezeti lakásként nem valósult meg, a

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. 261—262. old.

vegyes lakásépítési formák vertek gyökeret, köztük növekvő jelentőséggel a szövetkezeti lakásforma. Az MSZMP programnyilatkozata a lakásépítésben célul tűzte az állami bérlakások arányának növelését.*

Az egész lakásállományban mindig is túlsúlyban volt a személyi tulajdonú lakások részaránya, amely az elmúlt három évtized alatt valamelyest nőtt is, és 1980-ban elérte a 71,5%-ot. A parasztsághoz tartozó népesség 93%-ban, a kisárutermelők 84%-ban saját lakásokban laknak. A munkásosztályhoz tartozók 73%-a, a szellemi foglalkozásúak 58%-a él saját tulajdonú lakásban. Az értelmiség és az egyéb szellemi foglalkozásúak viszonylag magas aránya a bérlakásokban egyrészt azzal függ össze, hogy jobban koncentrálódnak a városokban, másrészt az ötvenes és részben a hatvanas években az államigazgatásba, a kulturális életbe és a termelésbe belépő nagyszámú szellemi foglalkozású letelepítése a munkahelyen bérlakás juttatásával bizonyos elsőbbséget élvezett a munkaerő biztosítása és hasznosítása érdekében.

Napjainkban a legjellemzőbb lakásnagyság már a kétszobás lakás. A bérlakások esetében is minden második kétszobás. Nagyobb (kettő és fél, vagy annál több szobás) lakásokkal főleg társasházban, öröklakásban, illetve családi házban lakó családok rendelkeznek.

72. táblázat: *A lakások lakásnagyság szerinti megoszlása társadalmi rétegenként*

Osztály, réteg	A lakások százalékos eloszlása				
	1 szobás	2 szobás	3 szobás	4 és több szobás	Összesen
Munkásosztály	28,4	49,8	19,3	2,5	100
Szövetkezeti parasztság	31,5	49,3	17,1	2,1	100
Szellemi foglalkozásúak	16,5	48,3	28,7	6,5	100
Kisárutermelők, kiskereskedők	26,6	46,3	22,9	4,2	100
<i>Összesen</i>	<i>26,3</i>	<i>49,3</i>	<i>21,1</i>	<i>3,3</i>	<i>100</i>

A lakásnagyság (szobaszám) szerinti ellátottságban a legkedvezőtlenebb a parasztság helyzete. Itt legtöbb az egyszobás lakásban lakó háztartások aránya és a legkisebb a három és több szobásban lakóké. A kisárutermelők

* Lásd A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 165. old.

lakásellátottsága kb. a munkásosztály szintjén van, de azon belül a városiaké feltételezhetően jobb, a falusiaké pedig rosszabb. Az értelmiség és a szellemi réteg lakáshelyzete a legelőnyösebb.

Jelenleg az állami bérlakás (25,4%) és a családi ház (63,2%), a domináns lakásforma. Budapesten – valamennyi osztály, réteg esetében – az állami lakás a döntő forma, a vidéki városokban és községekben pedig – a szellemi foglalkozásúakat kivéve – a családi ház a domináns. Az öröklakás és a szövetkezeti lakás kis részarányt képvisel, (11%), de mind a munkásosztály, mind a szellemi foglalkozásúak körében – Budapesten és a vidéki városokban egyaránt – növekszik a szövetkezeti lakással rendelkezők aránya. A drágább öröklakások tulajdonosai elsősorban a szellemi foglalkozásúak rétegéből kerülnek ki.

A lakáshelyzet minőségi szintjének jó kifejezői a laksűrűségi mutatók. A 100 lakásra jutó lakók száma országos átlagban 307 fő, a munkásház-tartásoknál 319, a szellemi foglalkozású háztartások esetében 293 és a paraszti lakásoknál 289 fő. A korábbi adatokhoz képest a munkásosztály lakásviszonyainak lemaradása a többi csoporthoz viszonyítva jelentősen csökkent.

Az újonnan felépített lakások kedvező felszereltsége javítja ugyan az egész lakásállomány minőségét, mégis országos viszonylatban – az elért nagy fejlődés ellenére – még mindig magasnak mondható azoknak a lakásoknak a száma, amelyeknek a felszereltsége nem kielégítő. Jelenleg a lakásállomány 37,1%-a komfort nélküli, komfortos 51,1% és félkomfortos 11,8%. (Az utóbbi 20 év fejlődését jellemzi, hogy 1960-ban a komfort nélküli lakások aránya még 80% volt.) Társadalmi rétegek szerint a lakások felszereltségét a 73. táblázat mutatja be:

A komfortfokozat mutatja legösszetettebben az egyes rétegek lakáshelyzetét. Legkedvezőtlenebb a szövetkezeti parasztság és a mezőgazdasági kisárutermelők helyzete, őket a munkásosztály mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétege követi, náluk jobb a szövetkezeti parasztság nem mezőgazdasági rétegének a helyzete. A lakáshelyzet tehát azoknál a rétegeknél a legrosszabb, amelyek legközelebb állnak a hagyományos mezőgazdasági ágazathoz. A munkásosztály kb. a középmezőnyben helyezkedik el. A szellemi dolgozók minden kategóriájában a legjobb a lakásellátottság, élen a műszaki értelmiséggel. A lakásellátottságban a fizikai és nem fizikai munkavégzés az egyik döntő differenciáló tényező, a másik a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági foglalkozás, a harmadik

73. táblázat: *A lakások felszereltsége társadalmi rétegek szerint*

Osztály, réteg	Lakások százalékos megoszlása komfort szerint			
	összesen	komfortos	félkomfortos	komfort nélküli
Munkásosztályhoz tartozók összesen	100	48,9	13,8	38,3
– mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	100	20,7	15,0	64,3
– nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	100	48,7	12,9	38,4
– közvetlen termelésirányítók	100	76,3	10,7	13,0
Szövetkezeti parasztsághoz tartozók				
összesen	100	20,9	13,9	65,2
– mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	100	14,4	12,2	73,4
– nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	100	36,6	17,5	45,9
– közvetlen termelésirányítók	100	47,7	25,4	26,9
Nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak				
összesen	100	82,2	7,1	10,7
– műszaki foglalkozásúak	100	86,3	6,9	6,8
– igazgatási, gazdasági foglalkozásúak	100	82,0	6,8	11,2
– egészségügyi, kulturális foglalkozásúak	100	75,5	8,4	16,1
– számviteli, ügyviteli foglalkozásúak	100	79,0	10,5	10,5
Kisárutermelők, kiskereskedők				
összesen	100	46,9	13,0	40,1
– mezőgazdasági foglalkozásúak	100	17,0	12,8	70,2
– nem mezőgazdasági foglalkozásúak	100	56,6	13,1	30,3
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>51,1</i>	<i>11,8</i>	<i>37,1</i>

a lakótelepülés típusa. A differenciáltság a lakásellátottságban lényegesen nagyobb mint a jövedelmekben.

A lakásviszonyokban beállott kedvező változások ellenére egy közvélemény-kutatás során a megkérdezettek közül minden negyedik nincs megelégedve jelenlegi lakáskörülményeivel. Az elégedetlenség okául elsősorban (45%-ban) a lakás nem megfelelő nagyságát említették, majd a megfelelő komfort hiányát (29%). A fővárosi lakáskörülményekre, illetve a nagyobb igényekre utal, hogy az itt lakó családok nagy hányada (27%) nem tartja megfelelőnek jelenlegi lakását.

A társasházban és a családi házban lakók az átlagosnál nagyobb mértékben vannak megelégedve jelenlegi lakásukkal. A szövetkezeti

lakásban lakók csupán 27%-a nem elégedett lakásával és majdnem mindannyian csak azért, mert kicsinek tartják.

A lakásukkal elégedetlen családok túlnyomó többsége lakásváltoztatási tervekkel foglalkozik. A lakásváltoztatással kapcsolatos konkrét elképzelése a családok közel 25%-ának volt, ezeknek az 50%-a két éven belül szeretné megoldani problémáját. Ennek során 21%-uk tanácsbírlakásigényének kielégítését várja, 12%-uk szövetkezeti, illetőleg társasházi lakást igényel, 23%-uk családi ház építkezését tervezi, és mintegy 17%-uk lakáscserével szeretné megjavítani helyzetét.

A lakáshelyzet javításához egyre nagyobb mértékben járulnak hozzá az állampolgárok saját erőből történő építkezései. Az állampolgárok lakásépítkezése a jövőben is fontos eleme lesz a lakáshelyzet javításának. A lakáskérdés végleges megoldásához azonban az állami építkezések számának növelése szükséges.

Lakáspolitikai, szociálpolitika

A lakáspolitikai az életszínvonal-politika érzékeny területét jelenti. A lakáspolitikai fő keretét az a koncepció képezi, amelyet a hatvanas évek végén dolgoztak ki, és 1970-ben az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács együttes ülésén hagytak jóvá.* Ennek társadalmi szempontból legfontosabb vonása az, hogy az állam általában minden állampolgártól elvárja, hogy valamilyen formában és mértékben pénzeszközeivel vegyen részt lakásproblémája megoldásában. Ebben a szellemben kaptak nagyobb súlyt a magánépítkezések, illetve a szövetkezeti lakásépítés és azok bankhitelekkel és állami árkedvezménnyel való támogatása. Elfogadták, a lakásigénylők kategorizálását jövedelmi és vagyoni helyzetük alapján, hogy annak mértékétől függően állapítsák meg az illetékes tanácsbí szervezetek azt, hogy az igénylő jogosult-e a tanácsbí bírlakásra vagy szövetkezeti lakásra, vagy egyéb, költségesebb építési formát kell választania. A tanácsok felhatalmazást kaptak arra, hogy a bírlakások kiutalásáért a lakás minősége és nagysága szerint differenciált – 10 000–14 000 Ft – használatbavételi díjat állapítsanak meg, és engedélyezzék, hogy a cserék ösztönzése céljából ugyanezen tarifák különbözetét legálisan fizessék egymásnak, vagy az ingatlan kezelőjének

* Lásd A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. 586—600. old.

a lakást cserélők. Szabályozták a személyi lakástulajdon mértékét azon elv alapján, hogy az egy háztartást képező családoknak állandó lakás céljából egy személyi tulajdonú lakása és azon felül egy üdülője lehessen. Megállapították a lakbér árelvét, amely szerint a lakbérnek fedezetet kell nyújtani az állami lakások fenntartására (üzemeltetési, karbantartási és folyamatos felújítási költségek), tehát a lakbér sem nyereséget, sem amortizációt nem tartalmazhat. Elhatározták és végrehajtották a lakberek emelését olyan személyi kompenzációval, amely kizárta, hogy az reáljövedelem-csökkenést okozzon. A koncepció előirányozta a vállalati lakásépítés fellendítését, és egy későbbi döntés bevezette a vállalati lakásépítésben résztvevő fizikai munkások részére a pótlólagos vállalati támogatást. A koncepció célul tűzte a lakásépítéssel és -elosztással kapcsolatos szociálpolitikai kedvezmények egységes alapon való újrendezését; alapelve, hogy „a kedvezmény alapja elsősorban a család nagysága; a gyermekek és eltartottak (keresőképtelenek) száma, a családalapító fiatal házaspárok, továbbá a nyugdíjasok és csökkent munkaképességűek támogatása”*.

A hetvenes évek folyamán ezen túl több olyan döntés született, ami a kedvezmények körét bővítette, vagy még más kritériumokhoz is kötötte.

A hetvenes évtized lakáspolitikai gyakorlata eredményes volt. Sikerült a lakossági pénzeszközök aktív bevonása ennek a nagy társadalmi feladatnak a megoldásába. A tíz év alatt épült lakások 34,9%-a létesült állami erőből, 9,9% tisztán lakossági erőből és 55,2% lakossági erőből állami támogatással és bankhitelnyújtással. Pozitív az is, hogy a lakás célú takarékoság tömegessé vált, és egyre korábban gondolnak a szülők gyermekük majdani lakásépítési kiadásaira. Csökkent a mindent az államtól várás szemlélete. Az eredményeket azonban számos ellentmondás kísérte, amit részben a koncepció is magában hordott, részben a megváltozott körülmények váltottak ki. Az ellentmondások természetesen a lakossági teherviselés mértéke és annak differenciálása körében a legnyilvánvalóbbak. A koncepció jóváhagyásakor és a jogi rendelkezések kiadásakor az állami építőipari vállalatok által épített lakások költsége négyzetméterenként 4200 Ft körül volt, viszont 1980-ban 7800 Ft, tehát tíz év alatt 86%-kal emelkedett, nőttek a magánépítkezések költségei is (építőanyagár-emelések, telekárak emelkedése stb.). A növekvő árak növekvő terhet róttak a lakásépítés résztvevőire, nagyobb mint amit

* Ugyanott, 589. old.

a lakáspolitikai koncepció feltételezett. Ennek a lakásépítők fogyasztási viszonyaira gyakorolt hatásáról nincs felmérésen alapuló ismeretünk, de az közismert, hogy ez feszültségek forrása.

Az 1981. évben hatályba lépett új rendelkezések között fontos intézkedés a lakás-használatbavételi díj mértékének emelése, s ezzel a lakossági hozzájárulás arányosabbá tétele a lakásépítés költségeihez. A díj reálértéke 1971-hez képest jelentősen csökkent, és már csak fele volt a bevezetéskor meghatározott mértéknek (az építési költség kb. 10%-át alapul véve). Az eredeti érték visszaállítása a díj kétszeresére történő emelését indokolta.

A használatbavételi díj emelésére differenciáltan került sor, az összkomfortos lakásoknál kétszeresére emelkedett, az alacsonyabb komfortfokozatú lakásoknál az emelés mértéke arányosan csökkent. A kedvezőtlen műszaki állapotú, hiányos felszereltségű lakások esetében a díj az eddiginél nagyobb mértékben csökkenthető. A különböző címeken történő csökkentés együttesen elérheti a normatív díj 50%-át. A szociálpolitikai kedvezmény továbbra is fennmaradt (gyermekenként, illetőleg eltartottanként 20–25%). A tanácsok a három- és többgyermekes családoknál a díjat teljesen elengedhetik. Lehetőség van a díj részletekben történő megfizetésére. A terhek enyhítése érdekében a törlesztés időtartamát az eddigi 5 évről 10 évre emelték fel.

A lakáscserék előmozdítása végett egyéb intézkedésekre is sor került; például ha a bérlő többszobás lakása helyett kisebbet kér, akkor részére a leadott tanácsi bérlakásra megállapítható használatbavételi díj kétszeresét kell kifizetni, ha viszont a bérlő másik állami lakást nem kér, a térítés mértéke a leadott lakásra megállapítható díj háromszorosa. Intézkedések történtek a tanácsi ingatlanközvetítő szervezetek megerősítésére, a csereigények központosított nyilvántartására, lakáscserealap képzésére és a bérlők egymás közötti cseréjének elősegítésére is.

Feszültség forrása az is, hogy a vállalati lakásépítési formákban nyújtott vállalati támogatásból a munkásokat és közvetlen termelésirányítókat automatikusan nagyobb mértékben segítik, diszpreferálva ily módon a szellemi foglalkozású pályakezdő fiatalokat, akik ebben a korban általában nem képesek nagyobb megtakarításra, mint a jól kereső ifjúságok. Ez ellentmondani látszik annak a fő vonalnak, hogy a szociálpolitikában az osztályjegyek a letűnés idejét élik, és a szociálpolitika más ismérvekhez kötődik. A támogatás egészét illetően pedig az is gondot okoz, hogy annak köre túl szélesen van megszabva azzal, hogy a legfon-

tosabbnak a munkások, a több gyermekes és a fiatal családok igényei vannak nyilvánítva. Ebbe ugyanis majdnem mindenki belefér, ezért gyakorlatilag ez nem szelektáló elv. A tekintetben pedig nagyfokú a bizonytalanság, hogy formálisan igazolt jövedelem és vagyon alapján egy nem elég magas szintű jogszabállyal (tanácsi rendelkezéssel) helyesen oldható-e meg az igénylők megkülönböztetése és besorolása az előnyös vagy költséges lakásépítési formába. Itt olyan kategorizálásról van szó, amelynek roppant nagy és hosszú időn át tartó az anyagi konzekvenciája. Kulcsár Kálmán véleménye szerint „a társadalmunkban jelenleg észlelhető és bizonyos dimenziókban elítélhető” szerzési „törekvések azonban csak bizonyos mértékben függenek még össze tudati hatásokkal, alapvetően a lakásszerzés módjával kezdődnek és folytatódhatnak a berendezésével, a civilizált élethez hozzátartozó tárgyak (tartós fogyasztási cikkek) beszerzése iránti szükségletek kielégítésével, majd a civilizált élethez már nem feltétlenül hozzátartozó igények kielégítésének szükségletével (hétvégi ház, gépkocsi és vele az autós életforma kialakulása)”*.

Kérdés az is, hogy nem szakítottuk-e el túlzott mértékben a lakáshoz jutás feltételeit (előnyeit, terheit) a munkától, a munkahelyi magatartástól. Végeredményben a lakáshoz jutás differenciált „árával” visszaszívunk a lakossági jövedelmekből, és azt az előnyös lakásformához jutottnak átcsoportosítjuk egy egzaktnak nehezen nevezhető mechanizmuson keresztül. Ez természetesen tovább nivellálja a valóságos jövedelmeket, illetve lecsapolja a kiegészítő tevékenységből származó jövedelmek jelentős részét.

Az előnyös és előnytelen helyzetűek közötti olló mérsékelhető a lakbereknek a valóságos fenntartási költségekhez való hozzáigazításával, de még akkor is megmarad a többi lakásforma aránytalanul magas, illetve egyenlőtlen terhének problémája. Egy kiegyenlítettebb teherviselési skála kialakítása viszont állami árendedmény (dotáció) nélkül nem képzelhető el. Újra lehetne gondolni még egyszer azt a korábban elvetett koncepciót, hogy az állam lényegében csak szövetkezeti lakásokat építsen és emellett csak kimondottan szociális (és szolgálati) célú lakásokat. Ennek több előnye lehetne. Elkerülhetnénk az állampolgárok kategorizálását, ha szövetkezeti lakásra mindenki jogosult lenne. A bérlakásokra lényegében a háromgyermekesek jogát lehetne fenntartani. Az öröklakás, a társasház-

* *Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. 221. old.*

építés önkéntesen választott formaként megmaradna, magasabb költséget sürgősségi, illetve minőségi „felárként” lehetne elfogadni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a lakáshelyzet a felszabadulás és főleg 1960 óta jelentős mértékben javult, de a jelenlegi helyzet még nem nevezhető kielégítőnek. Az elkövetkező 15–20 év folyamán, az új 15 éves lakásfejlesztési terv alapján várható lesz a lakáskérdés olyan megoldása, hogy minden család önálló lakáshoz jusson, javuljon a lakások minősége, és fejlődjék a lakáskultúra. Emellett gondoskodni kell a meglevő lakásállomány karbantartásáról és korszerűsítéséről.

A különbségek csökkenése és differenciálódás társadalmunk osztály-és rétegszerkezetének alakulásában

A magyar társadalom rétegszerkezetének mozgási tendenciáit részletesen bemutatva láthattuk annak az alapvető marxi tanításnak az igazságát, hogy a szocializmus átmeneti társadalom a kommunizmus felé való haladás útján. Ezt a társadalmi fejlődést a következőképpen határozta meg a XI. kongresszus. „A következő 15–20 évben az a feladat áll előttünk, hogy tovább haladjunk a szocializmus építésének útján, fejlett szocialista társadalmat teremtsünk hazánkban, s így közelebb jussunk történelmi célunkhoz, a kommunizmushoz.”*

A fejlett szocialista társadalom építésének időszakában kibontakoznak a teljes társadalmi egyenlőség irányába mutató tendenciák. Mai társadalmi struktúránk elemzésénél ezeket a – már kialakulóban lévő – tendenciákat felszínre kell hoznunk, megmutatva a múltból maradt osztályjellegű egyenlőtlenségeket, illetve a szocializmusban újratermelődő tendenciákat is.

Figyelembe kell vennünk Lenin útmutatását, aki „A nagy kezdeményezés” c. művében, az osztályfogalom meghatározása után ezt írja: „... az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és a tőkéseket kell megdönteni, nemcsak az ő tulajdonukat kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog.”** Az átalakulási folyamat összefüggésrendszerébe beállítva, az osztály- és rétegstruktúrák egészével és minden egyes társadalmi csoporttal kapcsolatban alapvető jelentőségű a történeti szemléletmód, a „honnan és hová” pontos megállapítása.

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 499. old.

** *Lenin Összes Művei*. 39. köt. 15. old.

Az osztályok és rétegek – a mai magyar társadalomban is – a társadalmi munkamegosztás és a termelési viszonyok rendszerében különböző helyet elfoglaló nagy társadalmi csoportokat jelentik. A társadalmi munkamegosztás alapján a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók a népgazdaság különböző ágaiban dolgoznak és különböző jellegű munkákat végeznek. A társadalmi munkamegosztás – a termelőerők fejlettségén és azok területi megoszlásán keresztül – alapvetően determinálja a települési struktúrát és ezzel együtt azt, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó aktív keresők és családtagjaik milyen települési formákban, milyen objektív életkörülmények között és életmódban élnek. A társadalmi munkamegosztás a termelési eszközökhöz való tulajdonviszonyt is kifejezi – tehát a termelési viszonyt –, amely meghatározza a munkavégzés (a munkahely) társadalmi kapcsolatrendszerét és ezen túlmenően a jövedelemelosztás módját és annak nagyságát is. A jövedelmi viszonyok alakulásán keresztül alapvetően determinálja a fogyasztást, főleg annak anyagi részét, és a munkán kívüli (lakóhelyi, családi) életfeltételeket is. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének alakulási tendenciáit a következő strukturális folyamatok határozzák meg.

A népgazdasági ágak strukturális eltolódása átalakította és a jövőben is alakítja társadalmunk osztály- és rétegszerkezetét. Ez a primer ágazatokon (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás) belül foglalkoztatottak nagymértvű csökkenését, a szekunder ágazatokban (ipar, építőipar) a foglalkoztatottak rohamos növekedését jelenti, amely fokozatosan mérséklődik, és stabil helyzetbe megy át. Emellett a következő évtizedben tapasztalni fogjuk a terciér ágazatokban (a szállítás, a hírközlés, a kereskedelem és vendéglátóipar, a vízgazdálkodás, a szolgáltatási ágak) foglalkoztatottak még dinamikusabb növekedését is.

A termelési viszonyok és tulajdonformák egységesülése megszüntette a társadalmi struktúra antagonisztikus jellegét, és megteremtette az osztályok és rétegek szövetségének, érdekközösségének az alapját. A tulajdonformákban ma még meglevő különbségek a társadalmi struktúra alakulására azon keresztül hatnak, hogy az eltérő tulajdonformák mögött részben eltérő szintű termelőerők és termelési technika húzódik meg, emellett bizonyos fokig mások a munkakörülmények (az ipari nagyvállalat és a termelőszövetkezet különbsége), továbbá eltérések tapasztalhatók a jövedelemelosztásban és az életkörülményekben. A szocialista termelési viszonyok további szilárdítása, az állami és a szövetkezeti

tulajdon erősítése – a XII. kongresszus fontos állásfoglalása szerint is – társadalmunk további strukturális egységesülésének alapvető feltételrendszerét teremti meg a fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában.

A társadalmi struktúra magvát a munkásosztály és különösen az annak gerincét alkotó nagyipari munkásság képezi. Az ipari-technikai haladással léteben összekapcsolódott munkásosztály növekedése alapján meghatározza a szocialista társadalom egészének fejlődési irányát. Politikai kifejezéssel élve, ez a munkásosztály vezető szerepét jelenti, amely a munkásosztály történelmi hivatásának realizálódása. Ezzel lényegében meghatároztuk társadalmunk osztályszerkezete vizsgálatának politikai funkcióját is.

Jelenleg és a következő évek magyar társadalmi valóságában különös jelentőségre tesz szert a társadalmi rétegződés vizsgálata. Ennek során három nagy folyamat érdemel különös figyelmet, amely szerves következménye a gazdasági-technikai haladásnak. Először a szellemi és fizikai munka közeledése, amely a társadalmi struktúra egységesülésének irányába hat; másodsor a szakképzettség népgazdasági szerepének növekedése intenzív feltételek között (amely strukturálisan szintén közelíti egymáshoz a szakképzett munkásokat, a termelőszövetkezeti parasztokat és a szellemi dolgozókat); harmadszor a város és a falu közötti különbségek csökkenése, tekintettel arra, hogy a községek társadalmi összetétele megváltozott (a munkásosztály fele községekben él). A települések különbsége a rétegstruktúra szempontjából pillanatnyilag inkább differenciáló tényező, a falu urbanizálódása viszont fokozatosan a strukturális egységesülés irányába hat.

Társadalompolitikai szempontból különösen három, társadalmunk rétegződését a jelenben, és a fejlett szocializmus felépítésének a periódusában is befolyásoló folyamatra kell figyelmet fordítani:

a) a jövedelem elsődleges és másodlagos elosztása társadalmi rétegek szerint, amely a társadalmi különbségek keletkezésének legfontosabb forrása és szerepe a kiegészítő-kisegítő gazdaság fellendülésével nőhet is;

b) a mobilitási esélyek különbsége, amely a múltból eredő, de a jelenben és a jövőben is újratermelő rétegződési tényező;

c) a vagyoni különbségekből eredő fogyasztási és életmódbeli egyenlőtlenségek.

A strukturális változások következtében társadalmunkban megnőtt az alapvető társadalmi osztályok és rétegek határterületein helyet foglaló,

átmeneti helyzetben levő társadalmi csoportok száma (paraszt-munkás, falusi munkás, munkás-értelmiségi, fizikai-szellemi dolgozó stb.). A munka jellegének változása, a fizikai és a szellemi munka közeledése, a képzettség népgazdasági szerepének növekedése egyike-azon tényezőknek, amely a legnagyobb hatást gyakorolja társadalmi struktúránk egységsülésére. Minél magasabb a technikai szint a népgazdaság különböző ágaiban, annál nagyobb szerepe lesz a képzettségnek. A tudományos-technikai forradalom fokozatos behatolása társadalmunkba átalakítja a munka jellegét és egyre nagyobb mértékben intellektualizálja a munkafolyamatokat. Ezzel ez a folyamat a társadalmi osztályok és rétegek közeledésének a legfontosabb tényezőjévé válik. Az automatizálás a hagyományosan fizikai munkákban nagymértékben megnöveli a szellemi tevékenység súlyát (az automata gépsorok beállítóinak munkája 90%-ot meghaladóan szellemi tevékenység). Ennek hatására fokozatosan megvalósul a szakképzett fizikai munkások és a műszaki értelmiségiek közeledése és egybefonódása a népgazdaság minden ágában.

A tudományos-technikai haladás fokozatosan csökkenti, majd fokozatosan kiiktatja a termelésből az alacsony szakképzettséget igénylő, nehéz kétékezi fizikai munkát. Azonban még hosszú időn keresztül a szakképzetlen fizikai munkások olyan réteget képeznek társadalmunkban, amely esetleg lemaradhat a munkásosztály szakképzett rétegeinek fejlődése mögött. Szintén ilyen nagy probléma az egyéb szellemi dolgozókon belül, hogy az irodai dolgozók létszáma és szerepe a műszaki haladással együtt megnő.

A város és falu különbsége még ma is fontos differenciáló tényező társadalmunk struktúrájának alakulásában, annak ellenére, hogy a város és falu közeledése, a falu urbanizálódása nagymértékben előrehaladt. A külvárosok és a falvak közművesítése (villamosítás, ivóvízzel való ellátás), a közlekedési, a kommunikációs és a kulturális viszonyok fejlődése, valamint a mezőgazdasági termelésnek a nagyüzemi és az ipari munkafeltételekhez való közelítése ma már vonzó települési formává teszi a falvakat. Területi értelemben is végbement egy strukturális átalakulás a falvakban: az ipari termelőerők területi elhelyezése (vidéki iparfejlesztés) és a mezőgazdaság iparosodása következtében alig találhatók már tiszta paraszti vidékek. A következő évek gazdasági-társadalmi fejlődése során ezek a tendenciák még tovább erősödnek. A falu differenciált modernizálódása a fejlett szocialista társadalom felépítésének idő-

szakában egyik kulcsfontosságú tényezője a társadalmi osztályok és rétegek egységesülésének.

A jövedelem terén a kívánt alaptendencia a munka szerinti differenciálás a keresetekben, és egységesülés, kiegyenlítődés a társadalmi rétegek életszínvonalában. Hatékony gazdaságpolitikai (jövedelempolitikai) és társadalompolitikai szabályozás – a nem kívánt differenciálódás megelőzése – az egyik legfontosabb forrása lehet a társadalmi rétegek közötti különbségek mérséklésének.

A társadalmi rétegek jövedelmének szabályozásában – és egyben a társadalmi rétegződés jövedelempolitikai oldalról történő irányításában – a fő teendők a következőkben foglalhatók össze: tendenciájában egyensúlyban kell tartani a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmét; következetesebben kell érvényesíteni a munka szerinti elosztás elvét, hogy a társadalmilag hasznos munka eredményezze a jövedelmi különbségeket; a jövedelem másodlagos, harmadlagos elosztásából és a vagyontól származó személyes jövedelmek megítélésére tartós társadalmi normák kialakítása szükséges; fokozatosan segíteni kell, hogy az alsó és felső jövedelmi kategóriák közötti relatív különbségek ne nőjenek; ki kell alakítani, illetve finomítani a hátrányos helyzetűek differenciált társadalmi és anyagi támogatásának rendszerét. A jövedelmek gazdaságpolitikai szabályozása a társadalmi rétegződés alakulására nagy mértékben ható és jelentős tényező.

Az iskolázottsági szint emelkedése – amely korábbi nagyobb elmara-dottságuk miatt gyorsabb volt a munkásosztálynál, a parasztságnál és gyermekeiknél, mint az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozóknál – a társadalmi struktúra egységesülésének legfontosabb kulturális tényezője. A különbségek csökkenése ellenére a nagyvárosokban lakó szellemi dolgozók gyermekei jelenleg még előnyös helyzetben vannak a fizikai dolgozók gyermekeivel szemben. Tekintve, hogy az életpálya kialakításában az iskolázottságnak, a képzettség megszerzésének alapvető jelentősége van, továbbá, hogy társadalmunkban – jelenleg és a jövőben is – az iskola a társadalmi mobilitás fő csatornája, a fizikai dolgozók gyermekeinek mobilitási esélyeivel nem lehetünk elégedettek. Ennek nem kellő befolyásolása a társadalmi rétegek közötti különbségeket nemcsak újratermelheti, hanem tovább is növelheti, vagyis a társadalmi struktúra változását helytelen irányba viheti.

A fejlett szocialista társadalom felépítésének szakaszában különös jelentőséget nyer az életpályán belüli, az életpálya során kialakított (fog-

lalkozási) mobilitás, az adott szakmában magasabb szint elérése. Ennek előmozdítása egyéni és népgazdasági szempontból egyaránt fontos, mivel segíti a képességek kibontakozását, és magasabb munkateljesítményt eredményez.

A jövőben is biztosítani kell, hogy a társadalmi osztályok és rétegek mobilitási esélyeinek közelítésével fenntartsuk, illetve fokozzuk a magyar társadalom nyitottságát a fejlett szocialista társadalom felépítésének idején.

Az életmód és annak fejlődési tendenciáit meghatározó tényezők ma társadalmunkban eléggé heterogének, figyelembe véve, hogy nemcsak az életkörülmények, hanem erkölcsi-tudati tényezők is hatnak az életmód minőségének alakulására. A magyar társadalomban az életmódra ható legfontosabb tényezők ma és a következő években: a munka jellegének átalakulása a műszaki-tudományos fejlődés hatására; a végzett munka mennyisége és az elvégzett munkával való azonosulás foka (a munka alkotó jellege); az egyes társadalmi osztályok és rétegek települési és lakásfeltételei; a társadalmi csoportok jövedelmi helyzete és fogyasztása; a társadalmi szolgáltatások igénybevétele a lakosság által; a tudati és erkölcsi tényezők (a kultúra szocialista értékei). A lakosság tevékenységi struktúrájának jellegzetessége – mint említettük – a mai Magyarországon az, hogy egy erősen munkára koncentráló életmód alakult ki (beleértve a főhivatáson kívül végzett különböző kiegészítő munkatevékenységeket). Ez pozitív és társadalmunk természetének, fejlettségének megfelelő jelenség, emellett ügyelni kell arra, hogy a művelődés is megkapja a megfelelő szerepet, amire a jövőben jobban fel kell készülni.

Az életmód alakulásában fontos szerepet kapnak a társadalmi szolgáltatások. Alapvető társadalompolitikai célunk, hogy minden magyar állampolgárnak egyenlő lehetősége legyen egészségének megőrzésére, a magas színvonalú kultúra elsajátítására, a szolgáltatások igénybevételére, hogy az egyének jövedelmi, vagyoni, lakóhelyi feltételeiben ma még meglevő különbségek ne korlátozzák az egészséges és művelt népesség kialakulását, a tehetségek kibontakozását.

Mindezekből láthatjuk, hogy a szocialista építés során megszüntettük az antagonizmusokra épülő alapvető osztálykülönbségeket, de társadalmi egyenlőtlenségek még fontos vonatkozásokban fennállnak, és társadalmi szerkezetünk még ma is tartalmaz lényeges egyenlőtlenségeket hordozó rétegződést.

Társadalmi szerkezetünk fejlődésének alaptendenciája az osztályok és a nagy társadalmi rétegek egymáshoz való közeledése, a közöttük történetileg kialakult lényeges különbségek fokozatos eltűnése. A még meglevő különbségek egy része a múltból ered, ezek osztályjellegű különbségek, amelyek csak átfogó társadalomépítési program alapján, a fejlett szocialista társadalom felépítése során tűnnek el (például a fizikai és a szellemi munka különbségei, a vidék életkörülményeinek elmaradása a városok mögött, a származási és a vagyoni egyenlőtlenségek, az iskola-rendszer differenciáló hatása, a lakásviszonyok eltérései). Más réteggülönbségek azonban társadalmunkban is újratermelődhetnek (például a jövedelem terén), azonban a tudatos és aktív gazdaságpolitikai, valamint társadalompolitikai szabályozás, a rétegek helyzetét figyelembe vevő szociálpolitikai intézkedések, az életmód tekintetében pedig a szocialista értékek megerősítésére irányuló tudatformáló munka a társadalmi egyenlőség irányába mutató tendenciák erősödését eredményezi.

KÖNYVEK

- Bálint József*: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- Berend T. Iván*: Napjaink — a történelemben. Magvető Kiadó 1980.
- Csikós Nagy Béla*: Új árforradalom árnyékában. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. 1941.
- Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1969.
- Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások.* (Szerkesztette *Huszár Tibor*.) Kossuth Könyvkiadó 1978.
- Jakab Miklós*: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai. Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóirat Kiadó, Budapest 1952.
- A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai 1952. Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóirat Kiadó, Budapest 1953.
- Kovács Ferenc*: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976.
- Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1980.
- Pirityi Ottó*: Tulajdonosi funkciók — tulajdonosi tudat. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- Rácz Albert*: Tanulmányok a modern gazdaságstatisztika köréből. Statisztikai Kiadó Vállalat 1973.
- Rózsa József*: Szociálpolitika Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó 1967.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó 1973.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó 1968.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. Kossuth Könyvkiadó 1974.

- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980.
- A Mezőgazdasági Szövetkezetek III. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1977.
- Társadalmi struktúránk fejlődése I., II., III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979.
- Timár Mátyás*: Gazdaságpolitika Magyarországon 1967—1973. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.
- Változások tükrében. Tanulmányok az ifjúságról. Ságvári Endre Könyvszerkesztőség 1981.

CIKKEK, TANULMÁNYOK

- Andorka Rudolf*: A községi népesség társadalmi jellemzői. Társadalmi Szemle, 1974. 8—9. sz. 69—75. old.
- Barta Barnabás*: A társadalmi szolgáltatások fejlődése a felszabadulástól napjainkig. Statisztikai Szemle, 1975. 7. sz. 683—705. és 1975. 8. sz. 787—810. old.
- Barta Barnabás, Vukovich György*: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. Társadalmi Szemle, 1981. 4. sz.
- Bálint József*: Gazdasági fejlődésünk 30 éve. Statisztikai Szemle, 1975. 4. sz. 333—351. old.
- Bálint József*: Lenin a gazdaság és a politika viszonyáról. (A lenini örökség hazai alkotó alkalmazása.) Társadalmi Szemle, 1977. 6. sz. 39—54. old.
- Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két háború között. Valóság, 1976. 4. sz.
- Gadó Ottó*: Az életszínvonal alakulása az 1976—1980-as tervidőszakban. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz. 1140—1157. old.
- Huszár István*: Népesedéspolitikánk időszerű kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1973. 8—9. sz. 3—15. old.
- Huszár István*: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 89—100. old.
- Klínger András*: Népesedés — a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi Szemle, 1981. 3. sz.
- Kovács Ferenc*: Az osztályok közeledésének néhány problémája. Társadalmi Szemle 1979. 6. sz.
- Markó István*: A kiegészítő, kisegítő gazdaság szerepéről, szabályozottságáról. Társadalmi Szemle, 1980. 11. sz.
- Molnár László*: Társadalmi és családi gondoskodás az öregekről. Társadalmi Szemle, 1981. 10. sz. 18—26. old.
- Pozsgai Imre*: A magyar társadalom és kultúra a hetvenes években. Tiszatáj, 1981. 4. sz. 81—88. old.
- Somogyi Miklós*: A nődolgozók kereseti arányai. (Nők—gazdaság—társadalom.) Tanulmányok a nők helyzetéről. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1976.

- Trethon Ferenc:* A munka szerinti elosztás néhány elméleti kérdése a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- Vági Gábor:* Az életkörülmények területi egyenlőtlenségéről. Érvek és ellenérvek. Valóság, 1981. 6. sz.
- Vukovich György:* A városok és községek népessége, lakásviszonyai. Demográfia, 1975. 2—3. sz.
- Zafir Mihály:* A társadalmi osztályok és rétegek jövedelmi különbségei. Statisztikai Szemle, 1975. 5. sz. 453—473. old.

KSH-KIADVÁNYOK

1980. évi népszámlálás. Részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján. KSH 1980.
- Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1980. Adatgyűjtemény. KSH 1981.
- A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. KSH 1975.
- Életszínvonal 1960—1980. (Szerkesztette: *Zafir Mihály.*) KSH 1981.
- A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben. KSH 1980.
- A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel 1972. és 1977. években. KSH 1981.
- Statisztikai Évkönyv 1980. KSH 1981.
- Területi Statisztikai Évkönyv. KSH 1981.
- A gyermekgondozási segély igénybevétele és hatásai (1967—1980). KSH 1981.
- A lakossági fogyasztás nemzetközi adatai. KSH 1980.
- Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH 1981.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1979. KSH 1981. Demográfiai Évkönyv 1979. KSH 1980.
- Társadalmi mobilitás. KSH 1981.
- A nemzeti vagyon és az állóeszköz-állomány 1970—1978. KSH 1979.
- Magyarország népessége 1980—2021. A KSH Népességtudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának közleményei, 1980. 49. sz.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

82/1282 Franklin Nyomda, Budapest

Felelős vezető Mátyás Miklós igazgató

A kötetet Markó Lajos szerkesztette

A borító, és a kötéstervezés Erdélyi János munkája

Műszaki vezető Bereczki Gábor

Műszaki szerkesztő Mikóczi Vilmosné

Terjedelme 17,75 (A/5) ív